

Vladimir Vuletić

SOCIOLOGIJA I IDEOLOGIJA

– prilozi za istoriju sociologije u Srbiji

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu | 2025

1838

S

**ociologija i ideologija
– prilozi za istoriju
sociologije u Srbiji**

Vladimir Vuletić

Naučna monografija

Vladimir Vuletić

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

ORCID: 0009-0004-5490-1936

Sociologija i ideologija – prilozi za istoriju sociologije u Srbiji

Prvo izdanje, Beograd 2025.

DOI: <https://doi.org/10.46793/6427.394.7.V>

Izdavač

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,

Institut za sociološka istraživanja

Čika Ljubina 18–20, Beograd 11000, Srbija • www.f.bg.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Danijel Sinani,

dekan Filozofskog fakulteta u Beogradu

Recenzenti

Prof. dr Mladen Lazić

Prof. dr Slobodan Antonić

Prof. dr Vladimir Cvetković

Lektura i korektura

Jelena Lutrov

Dizajn korica

Ivana Zoranović

Priprema

Dosije studio, Beograd

Štampa

JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž

100

ISBN 978-86-6427-394-7

Realizaciju istraživanja na temelju kojeg je nastala ova knjiga finansijski je podržalo
Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije
u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na
Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu
(broj ugovora 451-03–137/2025–03/ 200163).

Open Content License

Sadržaj

9		PREDGOVOR
11		Prolog za prvi deo
13		I JUGOSLOVENSKA SOCIOLOGIJA I SOCIJALIZAM
19		Istorijski materijalizam
22		Đilasova Nova klasa
25		Sociologija širi teorijske vidike
27		Struktura (jugoslovenskog) socijalističkog društva
32		<i>Praxis</i> – Od kritike birokratizma do kritike liberalizma
35		Revolucionarna sociologija u službi konzervativne politike
41		Empirijska istraživanja društvene strukture
46		Ponovno buđenje sociologije osamdesetih
47		Sociologija kao krizologija
53		O socijalizmu ponovo
59		Zaključak
60		Osvrt na prvi deo
63		Prolog za drugi deo
65		II SOCIOLOGIJA I SOCIOLOŠKO SAMORAZUMEVANJE – PRIMER JUGOSLAVIJE 1945–1990. GODINE
68		Kritika istorijskog materijalizma
72		Kritika funkcionalizma
77		Sedamdesete – godine zamiranja sociologije
81		Osamdesete – godine ponovnog buđenja sociologije
83		Zaključak
84		Osvrt na drugi deo
87		Prolog za treći deo
89		III GDE SE DEDE TREĆI KLASIK?

89		Analiza citiranosti Marksovih, Veberovih i Dirkemovih radova u časopisu Sociologija 1959–1996.
105		Osvrt na treći deo
107		Prolog za četvrti deo
109		IV SRPSKA TRANZICIJA U SOCIOLOŠKOM OGLEDALU
109		Uvod
111		Rezultati istraživanja
111		I period – između pada Berlinskog zida i pada Jugoslavije
115		II period – obračun sa socijalističkim nasleđem
120		III period – izgubljeni u tranziciji
124		Zaključak
124		Osvrt na četvrti deo
127		Prolog za peti deo
129		V SOCIOLOŠKE TEME PRVE DECENIJE XXI VEKA – UPOREDNA ANALIZA SRBIJA I HRVATSKA
131		Uporedni okvir
133		Tematski delokrug
134		Oblasti sociološkog interesovanja
138		Teme
142		Tranzicija, globalizacija i evrointegracija
148		Teorija i empirija
149		Zaključak
150		Prilog
151		Osvrt na peti deo
153		Prolog za šesti deo
155		VI ODNOS AKADEMSKE SOCIOLOGIJE U SRBIJI PREMA CIVILNOM DRUŠTVU – Analiza upotrebe pojma civilno društvo u tri sociološka časopisa u Srbiji –
158		Civilno društvo u kontekstu krize i (ras)pada socijalističkog sistema (1980–2000)
161		Sociologija i civilno društvo nakon 2000. godine
169		Diskusija
172		Osvrt na šesti deo

175		Prolog za sedmi deo
177		VII IDEOLOGIJA I DRUŠTVENE NEJEDNAKOSTI
180		Nauka ili ideologija
182		Kriza i ideologija
184		Ideologija i relativizam
185		Politički izvori interesovanja za nejednakosti
190		Zaključak
191		Osvrt na sedmi deo
193		Prolog za osmi deo
195		VIII TRANSNACIONALNA KAPITALISTIČKA KLASA
196		1.
202		2. Robinson
205		3.
208		4. Diskusija
212		Osvrt na osmi deo
213		IZVORI
215		LITERATURA

Predgovor

Ideja vodilja kojoj sam bio posvećen od samog početka bavljenja naukom jeste uverenje da nauka i ideologija predstavljaju različite oblike saznanja i da nauku, koliko god je to moguće, treba čuvati od uticaja ideologije. Istovremeno sam bio svestan da je to nemoguće u potpunosti ostvariti, jer vrednosni stavovi koji čine suštinu ideologije na ovaj ili onaj način prodiru u nauku. To je, međutim, bio dodatni razlog da te uticaje prepoznam i na njih ukazujem, a ne da ih prihvatim kao nešto što se podrazumeva pa time i normalizuje.

Prvi, ujedno i najobimniji, deo ove knjige čine dva objedinjena teksta objavljena sredinom devedesetih godina prošlog veka u *Sociološkom pregledu*. Izvorno oni i jesu bili deo celine, odnosno neobjavljenog magistarskog rada urađenog pod mentorstvom profesora i prijatelja Aljoše Mimice. Njegov uticaj, ispostaviće se, bio je veći nego što mi se u prvi mah činilo. S jedne strane, pristup razumevanju naučnih radova, koji je on maestralno demonstrirao u svojoj studiji *Radikalna sociologija*, opredelio me je da posebnu pažnju posvetim povezivanju sadržaja dela i društvenog konteksta u kome ta dela nastaju, a sa druge strane produbio je interes za bavljenje istorijom sociologije. Svi delovi ove knjige zapravo su članci koji predstavljaju pogled unazad s namerom, nekad jasnijom, a nekada i meni samom skrivenom, da utiču na budući razvoj sociologije.

U tom smislu se posebno izdvaja drugo poglavlje ove knjige koje predstavlja tekst nastao kao izraz unutrašnjeg preispitivanja o smislu bavljenja sociologijom. Iako je tema prvog dela odnos između sociologije i ideologije, potpuna svest o pogubnom uticaju ideologije na sociologiju razvila se upravo u vreme pisanja ovoga teksta.

Interesovanje za bavljenje drugim temama, pre svega globalizacijom, koja je u drugoj polovini devedesetih godina u međunarodno izolovanoj SR Jugoslaviji bila gotovo potpuno nepoznata, činilo se da će me trajno odvesti

od ovog preispitavanja. Ipak, poziv Aljoše Mimice da zajedno radimo na tekstu „Gde se dede treći klasik“ trajno me je inficirao tom temom i podstakao da se, uz glavno polje proučavanja, paralelno i kontinuirano, makar s vremena na vreme, bavim i osvrtima na istoriju jugoslovenske sociologije u ideološkom ključu. (Više od fusnote vredna je i zabeleška da mi se interes za proučavanje ideologije javio tokom pisanja diplomskog rada „Shvatanje fašizma u ideologiji KPJ“. Mentor prof. dr Todor Kuljić je definisao temu, a ja sam je prihvatio ne sluteći da će me rad u arhivama i bavljenje vezom između političkih zaokreta i odnosa prema fašizmu u značajnoj meri usmeriti ka kasnijem uočavanju veze između tih zaokreta i socioloških pogleda na različite teme).

Ipak, s obzirom na glavno polje istraživanja, pitanje je da li bi sve to došlo do izražaja da nije bilo svesrdne pomoći dvoje mladih kolega – Dragana Stanojevića i Jelisavete Petrović (Vukelić) bez kojih ne bi nastala tri naredna teksta. Prvi smo pisali sve troje zajedno, drugi u koautorstvu sa Draganom i treći u koautorstvu sa Jelisavetom. Uz njihovo odobrenje ovi tekstovi su uvršteni u knjigu jer su tematski povezani sa osnovnom idejom.

Ideja o nastanku same knjige se i javila nekako u to vreme. S jedne strane, već se nakupio značajan broj tekstova koji su imali zajedničku nit, što je bio preduslov, ali važnije od toga bio je podstrek koji sam dobio od kolege Slobodana Antonića. Njegovi komentari na tekstove o sociologiji i socijalizmu ohrabрили su me da razmišljam o vrednosti ovih spisa i četvrt veka nakon njihovog nastanka, ne u smislu same publikacije knjige, već u smislu prepoznavanja njihove trajne relevantnosti.

Ta pomisao je ubrzo bila skrajnuta drugim temama i aktivnostima, a tek je poziv Odeljenja društvenih nauka SANU na konferenciju o društvenim nejednakostima dao odlučujući podsticaj da se krene u izdavački poduhvat. Tekst o odnosu domaće sociologije prema temi nejednakosti činio se kao odličan konac čitave zamisli.

Godine koje je pojela korona, a potom i druge obaveze, odložile su realizaciju tog plana. Uz to, ta tema je prestala da me zanima, pa sam gotovo napustio ideju o objavljivanju knjige. Ni odobrena sredstva za štampanje knjige nisu povratila entuzijazam, a jedan nesporazum dodatno je doveo do novog odlaganja.

Tada mi je profesor i prijatelj Lezli Skler poslao rukopis svoje knjige „The Second Thought on Capitalism and the State“ u kojoj je objedinio svoje ranije objavljene tekstove o toj temi uz komentare iz današnje perspektive. Pomisao da bih mogao da uradim isto dala je novi i konačni podstrek da i ovu knjigu predam u štampu.

Podrazumeva se da sam svim pomenutim kolegama više nego zahvalan, ali u kontekstu nastanka ove knjige posebno želim da pomenem profesore Danila Mrkšića i Mladena Lazića koji me nisu ograničavali niti sputavali da se bavim temama koje izlaze iz okvira predmeta na kojima sam im bio asistent.

Prolog za prvi deo

Kada predamo tekst u štampu, on postaje opšte dobro i prema njemu svako može da se odnosi onako kako smatra da treba: da ga kritikuje ili hvali, da navodi delove za koje autor sam ne bi rekao da su bitni, da ga dovodi u vezu s drugim radovima ili smešta u različite kontekste. Verujem da to pravo podjednako pripada i samom autoru teksta, ne samo u okviru debate koju je tekst mogao da iznedri već i u smislu njegovog naknadnog tumačenja. U tom duhu, osvrt na tekst „Jugoslovenska sociologija i socijalizam“, koji je nastao kao svojevrsni sažetak mog magistarskog rada, predstavlja i moj pokušaj naknadnog razumevanja sopstvenog rada i okolnosti u kojima je nastao.

Kada danas čitam taj tekst, on – uz sve svoje vrline i nesumnjive mane – ima određenu vrednost kao izraz vremena u kome je nastao. Budući da je to bio moj prvi veći samostalni rad, on se može čitati i kao odraz vremena u kome sam se profesionalno razvijao. Taj period ličnog i sociološkog sazrevanja bio je, iz današnje perspektive, neraskidivo povezan sa krizom socijalizma osamdesetih godina. Tadašnja sistemska i društvena kriza bila je ključna tema intelektualne javnosti tog vremena. Ovaj, kao i mnogi potonji tekstovi, danas mi se čini kao izraz tada još neartikulisano shvatanja da sociologija mora biti aplikativna – u smislu da je njen osnovni poziv da odgovori na krizu društva tako što će, preispitujući i samu sebe, afirmisati one pristupe koji za cilj imaju analizu načina funkcionisanja sistema, kako bi se u tom mehanizmu pronašli kvarovi.

Atmosfera koja je do polovine osamdesetih godina vladala u domaćoj sociologiji bila je slična onoj o kojoj, na primer, govori i Skler u svojim naknadnim razmišljanjima o sopstvenim tekstovima (Sklaier, 2022). Treba imati u vidu da je tada jugoslovenska sociologija, kao i čitavo društvo, bila mnogo povezaniya sa svetskim zbivanjima i tokovima nego što je to

danas slučaj. To je bilo vreme u kojem se, i u svetskim razmerama, sociologija delila na navodno kritičku i apologetsku – onu koja brani i onu koja dovodi u pitanje kapitalistički sistem, a u Jugoslaviji realno postojeći socijalizam.

Početkom osamdesetih godina prošlog veka ta podela je u Jugoslaviji, a čini se i u svetu, bila prevaziđena. Tada sam to naslućivao, a danas mogu i iskustveno da potvrdim – sistem je sam sebe doveo u pitanje, a samim tim i čitavo društvo. Otuda mi se činilo da je zadatak sociologije da, pre svega, odgovori na pitanje na koji način su sistem i društvo dospeli u krizu, te kako se problemi proistekli iz te krize mogu prevazići.

Dakle, činilo mi se da u to vreme na dnevnom redu nije postojala potreba ni za opravdanjem ni za kritikom sistema, već naprosto potreba da se razume kako on funkcioniše i šta dovodi do njegove krize, koja se onda preliiva na društvo. Takvu poziciju, koja je bila izraz duha vremena, olakšavala je činjenica da nisam bio ni deo sistema, niti sam posedovao kulturni kapital koji bi me vezao za tada dominantne intelektualne i samozvane disidentske krugove kritičke inteligencije. Otuda mi je danas razumljiva moja tadašnja simpatija prema radovima koji nisu pripadali ni kritičkom ni apologetskom usmerenju u odnosu na sistem. Smatrao sam da su i jedni i drugi, uprkos suprotnim polazištima, u suštini slični – izraz određene ideologije, odnosno poželjne vizije društva. Te vizije su proizlazile bilo iz ideologije jugoslovenskog socijalističkog rukovodstva bilo iz različitih interpretacija izvornih marksističkih tekstova, posebno onih vezanih za ranu Marksovu delatnost. Za jedne je to bio postojeći, a za druge alternativni zamišljeni sistem. Činilo mi se tada, a danas sam u to još više uveren, da su oba stanovišta plod ideološkog, a ne naučnog pogleda na svet – već i po samim pitanjima koja sebi postavljaju.

U tekstu koji sledi dat je manje-više celovit osvrt na različita shvatanja socijalizma u okviru raznih struja onoga što bi se tematski moglo povezati sa sociološkom disciplinom u periodu druge Jugoslavije.

I JUGOSLOVENSKA SOCIOLOGIJA I SOCIJALIZAM

Raspad socijalističkih sistema na tlu Evrope ozbiljno je poljuljao ugled sociologije. Nauka za koju se, bar u delu zainteresovane javnosti, verovalo da je sposobna i pozvana da objasni funkcionisanje, a time i predvidi perspektive globalnih društava, našla se, makar na trenutak, pod ruševinama Berlinskog zida. Jugoslovenska sociologija našla se, pored toga, i pod ruševinama same Jugoslavije.

Čemu onda sociologija ukoliko nije u stanju da nagovesti tako krupne društvene događaje? Ovako intonirano pitanje, koje u sebi već sadrži osudu same discipline, postavlja se sve češće. Međutim, ne osporavajući pravo na takvo pitanje, pre nego se na njega potraži odgovor, trebalo bi postaviti drugo: zašto sociologija nije uspela da nagovesti pomenute događaje? Upravo se u tom pitanju otkriva mogućnost odbrane discipline, jer potraga za odgovorom predstavlja ujedno i osnovni cilj čitavog istraživanja.

Ovo, naravno, nije prvi pokušaj da se odgovori na slično pitanje. Gotovo da postoji konsenzus o tome da je ideologizacija sociologije osnovni uzročnik njene jalovosti. Opšte je mesto i stav da se ideologizacija javlja u dva osnovna vida. Prvo, kao otvorena apologija društvenih sistema¹, što se obično vezuje za sociologiju u socijalističkim zemljama i, drugo, u obliku tehnokratske upotrebe sociologije u službi društvenog inženjeringa (Berger, Kellner, 1991).

Odmah se nameće pitanje: gde su izvori ideologizacije sociologije? Ni ovde odgovori nisu novijeg datuma. Načelno postoje dva pristupa ovom

1 Ne treba, naravno, smetnuti s uma da i društvena kritika, ukoliko je opterećena vizijom poželjnog društva, takođe, predstavlja oblik ideologije.

problemu. Prvi se odnosi na epistemološki nivo gde se, u krajnjoj liniji, otvara rasprava o mogućnosti objektivnog saznanja o društvu. Drugi pristup traži koren ideologizacije u društvenim okolnostima koje (ne)poduju (ne)ideologizovanom sociološkom saznanju. Ovaj drugi pristup, na kome počiva i ovaj rad, podrazumeva dve stvari. Prvo, ocenu teorijske izgrađenosti discipline, odnosno struja koje su u njoj prisutne i, drugo, određenu predstavu o okolnostima u kojima se nauka razvijala. Za procenu teorijskog nivoa discipline, što je metodološko pitanje *par excellence*, postoje manje ili više usaglašeni kriterijumi.

Predstava o društvenim uslovima, međutim, zasniva se na prihvatanju određene teorije o karakteru društva u kome se disciplina razvija. Ovako uprošćeno izlaganje osnovnih početnih koraka neophodno je da bi se naglasilo da i samo poimanje društvenih uslova, koji se dovode u vezu sa saznanjem, predstavlja plod određene teorije. To je naročito bitno, jer se time izbegava česta opasnost – da se neupitnom ostavi teorija koja, po prirodi stvari, takođe, mora biti predmet istraživanja. To nije sve. Upravo promene tih teorija otvaraju mogućnost za reinterpretaciju saznanog nasleđa. S druge strane, budući da se reinterpretacija izvodi iz teorije, ona predstavlja poseban slučaj objašnjenja koje je istovremeno i nova verifikacija te teorije. Naime, ukoliko se objašnjenje pokaže kao neadekvatno, protivrečno ili nepotpuno, najverovatnije ni teorija od koje se pošlo nije adekvatna.

Postojeće reinterpretacije istorije jugoslovenske sociologije dobar su primer takvog procesa. U njima je predstava o društvenom okruženju proizašla iz implicitno prihvaćene teorije o socijalizmu kao političkom društvu. Ovde ću ukratko izložiti osnovne teze i zaključke koji su iz takvog shvatanja proizašli. U dosadašnjim analizama istorije jugoslovenske posleratne sociologije, preovladava shvatanje da je u naznačenom periodu moguće uočiti i izdvojiti bar četiri karakteristična perioda.

Prvi, obuhvata vreme od kraja rata do 1960. godine, odnosno do Bledskog kongresa sociologa i filozofa, na kome je, navodno, izvršen obračun sa teorijom „istmata“ (istorijskog materijalizma) i „dijamata“ (dijalektičkog materijalizma). U tom razdoblju dominirao je istorijski materijalizam kao supstitut za sociologiju, koja je bila prokažena kao buržoaska nauka.

Drugi period traje od tog događaja do 1972. godine. Za njega je karakterističan procvat sociologije i svojevrstan teorijski pluralizam sa dominantnim humanističko-marksističkim pristupom.

Treći period, koji traje do 1982. godine, opisuje se kao svojevrсна antiteza prethodnom i predstavlja obračun sa sociologijom koji sprovede dogmatske snage u okviru društva, tj. politike. U tom periodu caruje tzv. „lojalističko-integrativistički pristup“, a sociologija poprima izrazito socijalno integrativnu funkciju.

Najzad, od tog doba započinje liberalizacija društva i novi pokušaj sociologije da pronađe svoje adekvatno mesto u društvu koje je već ophrvano krizom.

Ne sporeći da ovakav pristup ima određenih vrednosti, u ovom radu on ipak nije mogao biti prihvaćen u celini. Detaljnije razmatranje recepcije domaće sociologije od strane domaće sociologije, ovde nije moguće, pa ću se samo ukratko osvrnuti na određene protivrečnosti navedenog shvatanja. Upravo te protivrečnosti uslovile su da se u ovom radu krene drugim putem i, u krajnjoj liniji, one ovaj rad čine potrebnim. Najpre treba ukazati da zagovornici navedenog pristupa polaze od teze da je razvoj sociologije u poratnoj Jugoslaviji zapravo bio odgovor na krizu legitimiteta u koju je zapao jugoslovenski poredak nakon ekskomunikacije iz lagera istočnoevropskih socijalističkih zemalja (Županov i Šporer, 1986; Gredelj, 1988). Ovakva teza, očigledno, svoj koren ima u analogiji sa shvatanjem da je kriza i inače rodno mesto sociologije. U tom duhu se ističe da je sociologija na Zapadu nastala kao odgovor na krizu koja je obeležila prelazak iz feudalnog u kapitalistički poredak. U prilog toj analogiji mogli bismo dodati i primer sociologije u Americi koja se razvijala upravo u onim centrima gde je kriza urbanog života bila najizraženije uslovljena problemima vezanim za integraciju imigranata. Međutim, na najopštijem planu, u ovakvom pristupu dolazi do mešanja dva različita nivoa: uslova koji pogoduju razvoju sociologije i većem interesovanju društva za odgovore koje ona nudi, s jedne strane, i uslova koji determinišu njen nastanak, s druge strane. Za nastanak sociologije presudnu ulogu je odigralo širenje racionalističkog i prosvetiteljskog duha koji je u određenom trenutku zahvatilo i misao o društvu. (Šta je sve pogodovalo razvoju tog duha, pitanje je koje prevazilazi okvire ovog rada.) Dakle, sociologija je racionalna misao o društvu kao što su i druge nauke racionalna misao o svojim predmetima izučavanja. Kriza, sama po sebi, može doprineti popularnosti sociologije, ali može biti i kontraproduktivna u pogledu njenog teorijskog razvoja i dostignuća, u zavisnosti od toga ko i kako odgovora na izazove krize. Uostalom, bilo je kriza u istoriji čovečanstva i civilizacija, a ima ih i danas, koje ni na koji način ne provociraju razvoj sociologije. Još važnije, objašnjenje koje rodno mesto jugoslovenske sociologije nalazi u krizi legitimiteta novoustanovljenog poretka ne korespondira u dovoljnoj meri sa činjenicama. Najpre tu mislim na činjenicu da je period od raskola između Informbiroa i KPJ, do konstituisanja sociologije i do njenog, navodnog, obračuna sa „istmatom“ suviše dug, ukoliko bi se njena funkcija svela na davanje legitimiteta ugroženom poretku. Dalje, ni sadržaj prvih socioloških radova iz tog perioda ne ide u prilog tom tumačenju. Naprotiv, oni su vezani za empirijska čiji je cilj bio da se ispita stepen integrisanosti pojedinih društvenih grupa u globalni društveni poredak – poput prvih projekata Instituta društvenih

nauka koji su istaživali integrisanost radnika i omladine.² Najzad, iako ova teorija ima zagovornika i u inostranstvu, gde se, na primer, procvat mađarske sociologije tumači kao pokušaj mađarskog rukovodstva da u sociologiji nađe oslonac za legitimisanje u poststalinističkom periodu (Kolosi and Szelenyi, 1993:146), ostaje nejasno kako je bilo moguće da se sociologiji, ma i na kratko, podari uloga koju je komunistička elita vazda čuvala za sebe, a to je tumačenje i opravdavanje određene koncepcije društvenog razvoja. To nije sve. Navedeno tumačenje otvara i dodatne dileme u pogledu vrednosnog određenja, odnosno ocene pojedinih struja. Ako su kritički i humanistički orijentisani intelektualci zaista predstavljali dominantnu struju u jugoslovenskoj sociologiji, kako je moguće da totalitarni (politički) sistem to godinama nije mogao da spreči. Odatle, pojednostavljeno rečeno, proizlazi ili da sistem nije bio totalitaran ili da oni nisu bili kritički intelektualci. *Ad hoc* hipoteze, prema kojima je sistem dopuštao izvesnu slobodu intelektualnog rada kako bi se pred svetom predstavio u lepšem svetlu, imaju izvesnog smisla, ali ipak ostaju samo *ad hoc* hipoteze koje se ne uklapaju ni u jednu širu teoriju funkcionisanja socijalističkih društava. Na kraju, ovaj pristup ne pruža ni adekvatno objašnjenje za navodnu ponovnu marginalizaciju sociologije sedamdesetih godina.

Objašnjenje razvoja sociologije u Jugoslaviji mora se potražiti u širem kontekstu funkcionisanja i reprodukcije socijalističkog društva. U suprotnom, ostajemo na deskriptivnoj ravni koja uočava pojave ali ne može da ih objasni ili pri objašnjenju nailazi na nepremostive teškoće. U osnovi, ovde prihvatamo objašnjenje koje o prirodi socijalističkog društva zastupa Mladen Lazić (Lazić, 1994). Ova teorija pomaže da razumemo razloge zbog kojih socijalizam nije mogao da se razvije kao moderan poredak. Budući da nauka predstavlja plod modernog doba, njena sudbina je usko povezana s uspehom procesa modernizacije. Napredak koji je u oblasti prirodnih nauka postignut u socijalističkim zemljama može se tumačiti potrebom da se „stigne i prestigne zapad“. U društvenim naukama takvog motiva, međutim, nije bilo i otuda je njihov razvoj isključivo zavisio od veze sa procesom modernizacije. To naravno ne znači da u okviru same vladajuće klase nije bilo struja koje su pokušavale da socijalizam izvedu na put modernizacije. Naprotiv, takve struje su postojale,³ ali se dugoročno nisu mogle nametnuti kao dominantne, jer ih je u tome sprečavala logika reprodukcije socijalističkog poretka. Upravo su sukobi između različitih

2 Pogledati pregled referata saopštenih na diskusionim sastancima sociološkog društva Jugoslavije – sekcija za Srbiju. (Vračar, 1957).

3 To ne treba da čudi jer socijalizam kao pokret nije nespojiv sa procesom modernizacije. Marksizam kao ideologija tog pokreta ima zajedničke korene u prosvetiteljstvu sa ideologijama drugih pokreta koji su se institucionalizovali u modernom kapitalističkom poretku.

struja unutar vladajuće klase i povremena dominacija neke od tih frakcija određivali položaj sociologije u društvu i uslovljavali njen razvoj. S druge strane, i to je naša osnovna pretpostavka, različite struje u okviru društvene teorije, tačnije, misli o društvu, odgovarale su, manje ili više, tim frakcijama u okviru njihove borbe. Sociologija i sociolozi su, u najvećoj meri, podržavali modernizacijsku struju unutar vladajuće klase. Takav izbor bio je gotovo neminovan, budući da konzervativna struja, za razliku od konzervativaca u kapitalističkim zemljama, nije marila za nauku, naročito ne za sociologiju. Ipak, iako najmanje loš, taj izbor je sociologiju odveo na put ideologizacije, na put zauzimanja političkog i ideološkog stava koji se ispoljavao bilo kroz otvoreno zagovaranje određenog pravca socijalističkog razvoja, bilo, što je bio češći slučaj, kroz naučno jalo, ali politički korisno, utvrđivanje nesklada između ideala i stvarnosti.

Na osnovu rečenog proizlazi da je razvoj sociologije u Jugoslaviji, na najopštijem planu, uslovljen unutrašnjim političkim borbama različitih struja u okviru vladajuće klase. Odatle sledi da prelomne tačke u razvoju jugoslovenske sociologije vremenski korespondiraju sa promenama odnosa snaga u političkom vrhu zemlje. U dokazivanju ove teze nije bilo moguće obuhvatiti svu problematiku kojom su se sociolozi bavili gotovo pet decenija na prostora bivše Jugoslavije. Zato je pažnja usmerena na nekoliko tematskih oblasti kojima se bavi opšta sociologija, a koji ujedno pružaju najveći prostor za ispoljavanje elemenata ideologizacije. To su: odnos jugoslovenske sociologije prema socijalizmu, društvenim sukobima i prema sociologiji. Izvori na osnovu kojih se može suditi o ovim pitanjima, takođe su raznorodni. Kao osnovni izvor korišćeni su radovi objavljeni u tri sociološka časopisa (*Sociologija*, *Sociološki pregled i Revija za sociologiju*) i dva časopisa za društvena pitanja (*Praxis* i *Gledišta*) koji predstavljaju najreprezentativniji izbor za posmatrani period.

U nastavku će biti prikazan prvi deo nalaza, posvećen odnosu jugoslovenske sociologije prema socijalizmu u periodu od kraja Drugog svetskog rata do 1967. godine. Analiza obuhvata dva razdoblja: prvo, vreme pre institucionalizacije sociologije kroz osnivanje sociološkog udruženja i pojave časopisa; i drugo, „vreme kompromisa“ koje traje do otvorenog obračuna sa „dogmatskim“ snagama u okviru SKJ 1967. godine.

* * *

Namera ovoga članka je, kako i sam naslov sugerise, da uspostavi i istakne veze koje su, u periodu druge Jugoslavije, postojale između naznačenih pojmova. Njihovo prethodno određenje ovde nije moguće dati, jer je razumevanje socijalizma zavisilo, između ostalog, i od jugoslovenske

sociologije, dok se ona sama, u velikoj meri, konstituisala upravo kroz pokušaje da na to pitanje pruži odgovor. Pa ipak, neke prethodne napomene u tom pravcu ne mogu se izbeći.

Kada je o socijalizmu reč, poznato je da postoje različita mišljenja o značenju tog pojma. Nekada se pod socijalizmom podrazumeva skup ideja, drugi put socijalistički pokreti, treći put je reč o globalnom projektu postkapitalističkog društva, četvrti put se ima u vidu totalitet svih tih elemenata, a neretko i konkretni sistemi društvenih odnosa. U ovom radu posebna pažnja biće posvećena shvatanju jugoslovenskih sociologa o socijalizmu u ovom poslednjem najkonkretnijem smislu. Osnovni razlog za ograničavanje delokruga na ovaj nivo, pored čisto tehničkih i metodoloških razloga⁴, leži u polaznom shvatanju da je upravo objašnjenje nastanka, funkcionisanja, reprodukcije, propasti i smene globalnih društvenih porredaka jedno od velikih pitanja na koja je sociologija pozvana da pruži odgovor. Naravno, ovim se ne odriče mogućnost da se sociologija bavi i ideologijom, globalnim projektima i futurološkim zamislima, ali kako ti sadržaji prvenstveno spadaju u domen drugih disciplina i drugih oblika saznanja, sociologija ih može posmatrati samo kao činjenice koje želi da razume i objasni polazeći od svog specifičnog pristupa. Druga napomena odnosi se na jugoslovensku sociologiju i nadovezuje se na prethodno rečeno. Naime, iz istog razloga ovde se neće tretirati oni „teorijski“ doprinosi koji se ne odnose na pomenuti aspekt socijalizma. Ova odluka ne proističe iz želje da se jugoslovenka sociologija prikaže u lepšem svetlu, već jednostavno iz činjenice da su ti radovi irelevantni za sociologiju kao nauku. Uostalom, većina tih radova i nije imala sociološke ambicije, već se često radilo o prigodnim ili politčki motivisanim tekstovima⁵. Imajući u vidu navedena ograničenja, bolji poznavaoци jugoslovenske poratne sociologije mogli bi se s pravom upitati: o čemu će onda biti reči u tekstu koji sledi? Odgovor se može sažeti u sledećih nekoliko tačaka. Prvo, na osnovu uvida u tekstove objavljene u pomenutim časopisima za sociologiju i društvena pitanja, biće prikazani različiti pristupi u izučavanju socijalizma. Drugo, biće razmotreni teorijski dometi onih radova koji su sociološki relevantni, uključujući i studije objavljene u formi knjiga. Treće, izložićemo sopstveno stanovište o proučavanom problemu i pokušati da objasnimo otkuda potiču razlike u pristupima i teorijskim dometima analiziranih radova. Najzad, umesto zaključka, biće sugerisan pravac kojim bi sociolozi trebalo da se upute pri izučavanju savremenog jugoslovenskog društva ako žele da daju doprinos sociologiji (ne društvu!).

4 U čisto tehničkom pogledu gotovo je nemoguće da se za potrebe ovakvog rada pregledaju svi postojeći izvori, što može dovesti u pitanje ispunjenje metodološkog zahteva za sistematičnošću.

5 Ovde se, pre svega, misli na nepregledno mnoštvo priloga koji se nalaze u zbornici-ma posvećenim obeležavanju značajnih datuma.

Istorijski materijalizam

Prvi radovi o problemu socijalizma kao društvenog sistema javljaju se u domaćoj literaturi i pre pojave poratne sociologije. Ako izuzmemo čisto političke tekstove vodećih ideologa socijalističke revolucije u Jugoslaviji, ovde su, pre svega, u pitanju radovi objavljeni u prvim udžbenicima istorijskog materijalizma. Istorijski materijalizam, ili kako će se kasnije nazivati marksistička sociologija, predstavljan je u domaćoj sociološkoj literaturi kao orijentacija koja je sprečavala razvoj sociologije. U tom kontekstu bilo bi izlišno ovde uopšte uzimati u obzir ovo shvatanje. Međutim, postoje bar dva razloga iz kojih ne bi bilo opravdano izostaviti ga iz analize. Pre svega, u udžbenicima istorijskog materijalizma zastupljena je tematika kojom će se kasnije baviti i udžbenici sociologije. Dakle, nezavisno od naziva, predmetno se poklapaju istorijski materijalizam i sociologija. Pored toga, prihvatanje navedenog stanovišta navodi nas na opasnost da istorijski materijalizam odstranimo kao nenaučan pristup i da *vice versa* sve ono što dolazi nakon njega i nasuprot njemu posmatramo kao nauku. Vezano za našu temu, prilozi istorijskog materijalizma sasvim su kompatibilni sa budućim sociološkim priložima i predstavljaju, u velikoj meri, koren iz koga se kasnije razvija jugoslovenska sociologija. Mit o „Bledskom kongresu“ sociologa i filozofa na kome je, navodno, došlo do konačnog obračuna sa istorijskim i dijalektičkim materijalizmom, u stvarnosti je tek pokušaj da se afirmiše jedna druga struja za koju je teško *a priori* reći da predstavlja znatniji doprinos jugoslovenskoj sociologiji, naročito imajući u vidu probleme kojima se bavi ovaj rad. Jer, ma koliko dogmatski i teorijski problematično, istorijski materijalizam je ipak otvarao pitanja o kojima je ovde reč.

Kao primer na osnovu koga se mogu prikazati osnovna shvatanja zagovornika istorijskog materijalizma o prirodi socijalističkog sistema, o ovom radu korišćen je udžbenik Ilije Kosanovića *Istorijski materijalizam* (Kosanović, 1961)⁶. Već letimičan pogled na njegov sadržaj jasno pokazuje da autor kao teorijski okvir usvaja klasičnu šemu baza-nadgradnja. Otuda ne čudi što je problematika društvenog sistema svrstana iza problematike o ekonomskoj osnovi društva, što ukazuje na dogmatsko polazište o primatu ekonomske strukture nad pravno-političkom nadgradnjom. Na takav pravac razmišljanja upućuju i delovi u kojima autor na sholastičan način izlaže osnovnu problematiku. Međutim, u delovima teksta koji se tiču konkretnih pitanja, kao što su struktura i sistem jugoslovenskog društva,

6 Naravno, u obzir su mogla doći slična dela Goričara, Zihlerla ili Živkovića, ali, s obzirom na posmatrani period, zanemarljive razlike među njima, uključivanje većeg broja sličnih dela ne bi doprinelo boljem razumevanju posmatrane struje u društvenoj teoriji.

taj dogmatski okvir se napušta: promene u klasnoj i ekonomskoj strukturi tumače se kao posledica promena u političkom sistemu. To, naravno, nije ništa novo. Osvajanje političke vlasti, od Lenjina naovamo, smatralo se za preduslov promena u svim ostalim oblastima društvenog života. Međutim, uprkos toj činjenici, istorijski materijalizam je, kao praktično primenjena „doktrina“, često napadan kao dogmatičan, dok su njegovi kritičari polazili od istog stanovišta u objašnjenju nastanka i funkcionisanja socijalističkog društva. Prvo pitanje koje se ovde postavlja jeste: zbog čega u jednom udžbeniku postoji tako očigledan nesklad između njegovih delova, odnosno između opšteg teorijskog pristupa i njegove primene? Najjednostavniji odgovor bio bi da je u pitanju puko neznanje i nesnalaženje autora u datoj oblasti. Drugi, uverljiviji, da se radi o sukobu između doktrine i iskustva koje zdrav razum nije mogao da ignoriše. Međutim, ovim pretpostavkama se ne objašnjava ništa.

Uverljivije se čini objašnjenje prema kojem je „nauka“ u ovom slučaju trebalo da potvrdi i opravda dve važne ali u velikoj meri protivrečne stvari. Prvo, istorijsku neminovnost i superiornost socijalističkog sistema. Drugo, da opravda ulogu avangarde u uslovima kada je vlast već osvojena. Jedina teorija koja je zadovoljavala prvi uslov bio je istorijski materijalizam, ali bilo je teško u tim okvirima istovremeno i konzistentno opravdati i drugi uslov. U prvim godinama komunističke vladavine, uz slabo razvijenu intelektualnu zaleđinu, bilo je teško osmisliti nešto originalnije. Otuda i protivrečnosti na koje ukazuje Kosanovićev udžbenik.

Međutim, teorijska zbrka koju je načinio istorijski materijalizam, osim svoje manifestne, imala je i latentnu funkciju. Naime, kritičari socijalističkog sistema, bez obzira na pobude i ideološke pozicije sa kojih su nastupali, uvek su upadali u zamku „jednačine sa tri nepoznate“. Ukoliko su osnov svoje kritike zasnivali na analizi doktrine, zapadali su u jalovo razmatranje i nabrojanje nesklada između realno postojećeg sistema i doktrine. Oni koji su, pak, polazili od zdravorazumskog uvida u politički karakter revolucije i sistema, morali su se pre ili kasnije zapitati šta su bili i šta jesu ciljevi te politike, i opet bi zaobilazno došli do doktrine koja je, navodno, predstavljala smernicu za političku akciju. Krug se tako zatvarao, ali neprestano i obnavljao ponovnim ispitivanjem odstupanja od doktrine. Tako je doktrina predstavljala svojevrсни zaštitni omotač sistema, čuvajući ga od ozbiljne kritike koja bi mogla prodreti do njegove suštine.

Vratimo se sada našem udžbeniku, odnosno načinu na koji se u njemu razmatra pitanje socijalističkog sistema. Prvo, ne treba posebno naglašavati da je reč o sociološki nekoherentnom pristupu. Nigde nema osnove na kojoj se razvija teorija (što je razumljivo na osnovu onoga što je već rečeno), već je reč o skupu stavova koji čine mehaničku celinu. Ti stavovi su

najčešće prenete ili parafrazirane misli autoriteta, poput Marksa, Engelsa, Lenjina i jugoslovenskih političara, istrgnute iz konteksta i povezane okvirom koji nudi program SKJ. Suština socijalizma se ogleda u protivrečnoj situaciji koja proizlazi iz karakteristika prelaznog perioda u kome se sukobljavaju staro i novo. Staro i nazadno nasleđe potiče iz kapitalističkog poretka, pre svega iz ostataka klasnih odnosa, navika i mišljenja nespojivih s novim naprednim socijalističkim društvom. No, to je i prirodno jer je reč o nižoj fazi komunizma u kojoj je na radničkoj klasi, odnosno njenoj avangardi da svesnom akcijom ili borbom, istisne i uguši ostatke kapitalizma. Pored ostataka kapitalizma, prepreku za brže dostizanje zrele faze komunizma predstavljaju i slabosti koje proističu iz novog sistema. Tu se, pre svega, misli na opasnost od birokratizacije društva. Ta tendencija se može ali i ne mora ispoljiti u konkretnoj praksi, što opet zavisi od radničke klase i njene avangarde. Ističe se da je do ispoljavanja tih tendencija došlo u pojedinim zemljama, koje su, u toj fazi, predstavljale oblik državnog kapitalizma. Rešenje za sprečavanje birokratizacije autor vidi u uspostavljanju sistema u kome radnici ovlađavaju čitavim proizvodnim procesom, tačnije u uspostavi sistema samoupravljanja. Samoupravljanje i jeste, po autoru, izraz diktature proleterijata. Birokratsko-staljinistički revizionisti to pitanje svode na državno pitanje ne uviđajući da državna vlast, iako neophodna, ne može biti jedini garant ostvarivanja diktature jedne klase, u ovom slučaju radničke klase. Ostali uslovi koji su za to potrebni su ovlađavanje društveno-ekonomskim, političkim i kulturno-ideološkim prostorom. Autor ovde, naravno, ne objašnjava pomoću kojih mehanizama je moguće ostvariti takav cilj. Posredno se samo može zaključiti da je to cilj koji mora ostvariti radnička klasa sa svojom avangardom i da taj proces ne sme biti rezultat državne akcije.

U okviru ovakvog shvatanja interesantno je pogledati kako se opisuje društveno-klasna struktura jugoslovenskog društva. Valja odmah zapaziti da se govori o klasnoj strukturi, što upućuje na zaključak da je teorija o radnom narodu prevaziđena. Pa ipak, pre nego što istaknemo osnovna obeležja ovog shvatanja, treba nešto reći o promenama do kojih je dolazilo u razumevanju klasne strukture društva u redovima glavnih ideologa KPJ/SKJ. Naime, neretko se susrećemo sa shvatanjima da su, na primer, koncepcija o besklasnom društvu i s njom povezana teorija o radnom narodu bila izraz želje komunističke partije da zamagli stvarne odnose koji vladaju u društvu. Međutim, teško je prihvatiti takvo objašnjenje jer nam ono ne nudi odgovor na pitanje zbog čega je dolazilo do promena u shvatanju društvene strukture. Odgovor na to pitanje može se tražiti u ulozi sociologije kao nauke koja je pomogla da se „istmatističko“ shvatanje napusti i da se pristupi stvarnom izučavanju društvene strukture. Međutim, vidimo da

je i u okviru istorijskog materijalizma bilo promena po tom pitanju, isto kao što su i u sociologiji preovladavala različita, često dijametralno suprotna shvatanja. Razumniji odgovor predstavlja teza da osnovna funkcija shvatanja o društvenoj strukturi nije bila u zamagljivanju stvarnih odnosa, već u ukazivanju na one grupacije koje ometaju učvršćivanje na vlasti nove klase. Tako su i promene u shvatanju o društvenoj strukturi bile motivisane isticanjem neposrednih „neprijatelja“. Alternativno shvatanje bi imalo smisla samo kada se, recimo, pored radnog naroda ne bi pojavljivala nijedna druga društvena grupacija. Međutim, pored radnog naroda pominju se ostaci buržoazije. To onda znači da čitav radni narod mora da pomogne da se ti ostaci uklone. Nakon što su ovi „uništeni“ moglo se preći na novo shvatanje koje u svom udžbeniku iznosi i Kosanović.

Po tom shvatanju, društveno-klasnu strukturu sačinjavaju radnička klasa sa intelektualnim radnicima, zatim seljaštvo i, najzad, ostali radni slojevi (zanatlije i sl.) (Kosanović, 1961:156). „Ostaci buržoazije i birokratske tendencije ne predstavljaju u sadašnjim uslovima značajniji elemenat u društvenoj strukturi naše zemlje“ (Kosanović, 1961:156). U nastavku teksta vidi se da je upravo seljaštvo na dnevnom redu jer, mada se priznaje da je ograničavanjem maksimuma sprečena mogućnost obnavljanja eksploatatorskih odnosa na selu, to još nije dovoljno. Potrebno je, sistemom zadruge i poljoprivrednih dobara, uspostaviti istinske socijalističke odnose na selu, bez kojih nema celine socijalističkih odnosa u društvu. Kao potvrda ove teze može se navesti i kasnije insistiranje na čistom pojmu radničke klase, koji su zagovarali i mnogi sociolozi, ne uviđajući da na taj način pripremaju teren za sopstvenu marginalizaciju. Naime, kao antiteza tako shvaćenoj radničkoj klasi pojavila se „kontraklasa“, u kojoj je zapaženo mesto zauzimao sloj inteligencije, sa kojom se SKJ obračunao nakon 1972. godine.

Dilasova Nova klasa

Gotovo u isto vreme, pojavila se u Jugoslaviji, iz pera domaćeg autora, knjiga koja je, po mom uvidu, predstavljala za svoje vreme značajan domet čak i u svetskim razmerama. Reč je o knjizi Milovana Đilasa *Nova klasa*. Mada je široj čitalačkoj publici u Jugoslaviji postala dostupna tek u skorije vreme, nesumnjivo je da su je imali u vidu svi koji su se ozbiljnije bavili problemom prirode socijalističkih sistema. Upravo zato iznenađuje činjenica da se u osvrtima jugoslovenskih sociologa na istoriju discipline ona gotovo i ne pominje, a da se u njihovim radovima o socijalizmu tek sporadično pominje.⁷

7 Razlog tome možda leži u pozivanju na autore koji su, pre Đilasa, izložili slične stavove. Tu pre svega mislim na Buharima i Rizzija. Međutim, to sigurno ne može biti

Mada autor već u predgovoru ističe neoriginalnost i deskriptivni karakter svojih razmišljanja o komunističkom društvu, utisak koji čitalac stiće znatno je povoljniji. Pre svega, Đilas se ne bavi, ili to čini tek u najmanjoj mogućoj meri, marksističkom teorijom. Njega ne zanimaju ideali, već stvarnost. Zato, kada govori o poreklu komunističkog sistema, on se ne zaglibljuje u raspravama o radničkom i komunističkom pokretu, već govori o realnosti i uslovima u kojima je izvedena komunistička revolucija. Na taj način izbegava „jednačinu sa tri nepoznate“ i uspeva da se približi suštini prirode sistema o kome raspravlja.

Rusiji, kao svetskoj imperijalnoj sili, u jednom istorijskom trenutku zapretila je, smatra Đilas, opasnost da izgubi taj značajan svetsko-istorijski položaj, jer su ostale zemlje, njeni glavni konkurenti, već stupile na put industrijskog razvoja koji je povećavao distancu između njih i Rusije. Glavnu pokretačku snagu toga razvoja činila je buržoazija, koja je u Rusiji bila preslaba, a njen kapital premali da bi mogla da izvede zemlju na put ubrzane industrijalizacije, koji je za naciju značio opstanak. U takvoj situaciji, od preostalih društvenih grupa jedino je proleterijat bio objektivno zainteresovan za razvoj industrije, a boljševička partija bila je spremna da stane na čelo proleterijata u borbi za industrijski preobražaj. Ostali revolucionarni pokreti, kakvih u Rusiji nikada nije nedostajalo, bili su okrenuti ka prošlosti. Pored toga, ostale socijalističke snage nisu shvatale neizbežnost brzih i revolucionarnih promena. To je, po Đilas, objašnjenje zašto je upravo boljševičkoj partiji pripala uloga da ostvari taj nacionalni cilj. Otud komunizam, kao autentičan ruski put u industrijalizaciju, pre svega predstavlja pokušaj da se Rusija izvuče iz zaostalosti i zato je takva revolucija bila moguća, odnosno prihvaćena na unutrašnjem planu. Ostaje, ipak, pitanje koje je postavio Markuš, kritikujući teorije o državnom kapitalizmu: otkuda onda antikapitalistička euforija u komunističkim redovima (Markuš, 1986). Antikapitalistički naboj koji je revolucija nosila bio je posledica datih uslova u kojima je uključivanje Rusije u svetski kapitalistički sistem neminovno podrazumevalo njeno smeštanje na periferiju. „Samo partija koja je bila i za antikapitalističku revoluciju i za brzu industrijalizaciju – imala je izgleda na uspeh“ (Đilas, 1990: 23). Ono što odmah pada u oči je autorov pristup izučavanju nastanka socijalizma. Tu se, pre svega, uočava istoričnost, odnosno smeštanje događaja u određeni istorijski okvir. Zatim, nedogmatičnost, odnosno odbijanje da

razlog za omalovažavanje Đilasovog doprinosa kakvo postoji u ocenama da: „Rizzijeve koncepcije u poslijeratnom su se razdoblju prilično proširile, nažalost često u vulgarizovanim i teorijski neupotrebljivim formama, što napose vrijedi za Đilasovu teoriju „nove klase“, bitno inferiornu Rizzijevoj teoriji birokratskog kolektivism“ (Veljak, 1983:168). Razlozi za ovakve naeargumentovane kvalifikacije nesumnjivo leže u vannaučnom domenu.

se stvarnost objašnjava idealnim modelom društva koja u stvarnosti na postoji. Najzad, metodološka preciznost koja pravi razliku između uzroka bitnih za razumevanje nastanka jedne pojave i onih koji determinišu njen kasniji razvoj. Ovo poslednje je posebno važno, jer se upravo tu Đilasova teorija približava teoriji o državnom kapitalizmu. On to uočava, kao što uočava i njene nedostatke, i tu čini odlučan iskorak: ističe da je nastajući sistem jedan potpuno nov sistem koji nema veze ni sa kapitalizmom ni sa socijalizmom, kako je ovaj opisan u knjigama, a ubrzo gubi i svaku vezu sa svojom početnom inspiracijom. Upravo taj novi sistem, koji on naziva komunizmom, mada ga je mogao nazvati bilo kojim drugim imenom, postaje predmet njegove rasprave.

Kao problem, ovde bi se moglo postaviti pitanje: Kako je došlo do prekida između prvobitnih namera o industrijalizaciji i kasnijih procesa koji, kao što je poznato, nisu išli u prilog industrijskom razvoju već su bili u funkciji nekog drugog cilja? Odgovor koji nudi Đilas relativno je jednostavan. Da bi industrijalizacija mogla biti izvedena, bilo je neophodno da iza nje stoji klasa, dakle grupa koja bi bila i materijalno zainteresovana za njeno odvijanje. Budući da takve klase nije bilo, prirodno je da ona bude stvorena i to od pripadnika partije, ne svih, naravno. Zasluga za konstituisanje te klase ne pripada nijednoj ličnosti pojedinačno, mada je Staljin shvativši duh vremena dobio ulogu vođe upravo zato što je umeo da ga iskoristi. To je, prema Đilasu, i bio razlog zašto je upravo njemu, a ne, recimo, Trockom, pripala ta uloga, iako je ovaj po ličnim kvalitetima i ranijim zaslugama bio superioran. Strukturalna uslovljenost tog procesa vidljiva je i na osnovu činjenice da i nakon Staljinove smrti nije došlo do odstupanja od kursa za koji su mnogi mislili da je posledica njegove lične uloge u sistemu. Na taj način biva prevaziđeno shvatanje po kome su problemi socijalizma prolazne pojave posledica birokratskih zastranjivanja svojstvenih svakom prelaznom periodu. Nakon konstituisanja nove vladajuće klase - eksploatatorske i ugnjetavačke, kao i svih prethodnih, konstituiše se i odgovarajući sistem, pa je od tada bilo iluzorno očekivati drugačiji razvoj. Jedino što se još moglo očekivati je nestanak takvog sistema sa istorijske scene, jer takva sudbina ne mimoi-lazi nijedan društveni sistem.

Pojednostavljeno interpretirano u ovih nekoliko rečenica, Đilasovo stanovište ukazuje se kao okvir koga karakterišu četiri bitne tačke. Prvo, on napušta tezu o prelaznom periodu i insistira na stavu da je reč o jednom potpuno novom i specifičnom sistemu. Drugo, mada nedovoljno razvijeno, ovo stanovište upućuje na zaključak da se komunizam može posmatrati kao alternativni sistem u okviru istog tipa društva, reč je naravno, o industrijskom društvu. Treće, ukazivanjem na klasni ka-

rakter odnosa, ističe se značaj ekonomskih odnosa za održanje tog sistema, što će u kasnijim kritikama socijalističkih društava biti u velikoj meri zanemareno. S tim u vezi, važno je napomenuti da se ovde kao osnova za ocenu klasnog karaktera određenih grupacija ne uzima više nužnost posedovanja privatne svojine, već se ističe dimenzija upravljanja svojinom. Najзад, opet više u naznakama, ovo stanovište ukazuje na sveobuhvatnost komunističke vladavine kao uslova za njegov opstanak. Ova sveobuhvatnost relativizovana je u zaključnom poglavlju knjige isticanjem vlasti kao osnove na kojoj počiva nova klasa, što je nesumnjivo bio plod zdravorazumske očiglednosti, ali nažalost i nedoslednost koja je proizašla iz napuštanja postavljenog okvira. Iako se ne može reći da je ovo stanovište u potpunosti sociološki izgrađeno, što i ne čudi budući da autor ne nastupa kao sociolog iako sadrži niz protivrečnosti, na koje je ukazala i kritika (up. Sociologija, 3/1990), ono je predstavljalo solidan, ali neiskorišćen podsticaj za buduća istraživanja. Međutim, osim kao izvor i kao podstrek za sociološku analizu socijalističkih društava, ovo delo, posmatrano kao istorijska činjenica, otvara i neka nova pitanja, a može da posluži i kao potpora za neke odgovore. Kada je o pitanjima reč, ne mislim na sociološko istraživanje uslova koji su pogodovali da se ovakav spis pojavi u vreme kada se pojavio. To naprosto zato jer mi se čini da se ono na taj način i ne može objasniti, budući da predstavlja lični čin unapred osuđen na politički poraz. Za našu temu znatno interesantnije pitanje je zbog čega niko od potonjih jugoslovenskih sociologa nije pratio ovaj nesumnjivo inspirativan trag? Na taj način ovo delo pomaže u odgovoru na pitanje zašto jugoslovenska sociologija nije postigla zapaženiji rezultat u analizi socijalističkog sistema.

Sociologija širi teorijske vidike

Zasnivanjem sociologije kao akademske discipline šezdesetih godina zamire interesovanje za pitanje prirode socijalističkog sistema. Ovakva tvrdnja zasniva se na uvidu u prva godišta posmatranih časopisa u Jugoslaviji. Pregledom članaka objavljenih u časopisima *Sociologija*, *Sociološki pregled*, *Gledišta* i *Praxis* u periodu od 1957. do 1966. godine dolazimo do zaključka da je to bilo vreme u kome je osnovna delatnost naših sociologa bila usmerena na konstituisanje sociologije kao nauke. To je podrazumevalo aktivnost na dva osnovna polja. Prvo, osvajanje prostora koji je do tada bio pod dominacijom istorijskog materijalizma. Drugo, prenošenje iskustava iz sociološki razvijenijih zemalja, odnosno upoznavanje domaće sociološke javnosti sa glavnim teorijskim i metodološkim dostignućima zapadne sociologije.

Isticanje metodološkog aspekta bilo je naročito važno, jer se u gotovo svim prilogima koji se bave opravdanjem zasnivanja sociologije naglašava da su istraživanja ono što je neophodno kako bi se pomoglo u razvijanju novog samoupravnog sistema. Da bi se ova istraživanja mogla sprovoditi, potrebno je koristiti metodološka iskustva razvijena u okviru građanske sociološke tradicije. Upravo na taj način, isticanjem potrebe za empirijskim istraživanjima, sociolozi su nastojali da svojoj disciplini obezbede legitimitet. Tek u drugom koraku, javlja se potreba za razvojem teorijskih znanja koja bi pomogla u koncipiranju istraživanja. Tada postaje jasno da marksizam ne može u potpunosti pružiti takav teorijski temelj. Međutim, ni upoznavanje sa alternativnim teorijskim orijentacijama nije doprinelo da se pitanje prirode socijalizma stavi na dnevni red socioloških razmatranja. Zapravo, to se moglo i očekivati. Sociologija je pravo građanstva stekla jer se od nje očekivala pomoć u rešavanju praktičnih problema, pre svega, na planu socijalnog planiranja. Ne treba, naime, smetnuti s uma da je u komunističkom pokretu uvek bila prisutna racionalistička i prosvetiteljska struja koja je verovala u moć nauke kao značajnog sredstva u rešavanju društvenih problema. Sticajem istorijskih okolnosti partijska i državna elita je morala da promeni, bar na ideološkom i deklarativnom planu, kurs „izgradnje socijalizma“. U toj situaciji pomenuta struja se nametnula kao alternativa dotadašnjem „tvrdom“ kursu. Budući da je njen uticaj bio u početku marginalan i ograničen na područja koja nemaju neposrednog uticaja na održavanje poretka, saveznike je morala tražiti upravo u područjima u kojima je imala izvesnog uticaja. Jedno od takvih područja bila je i nauka. Naravno, značaj ovoga momenta ne treba prenaplašavati, ali ne treba ga ni zanemariti, jer u suprotnom teško da bi se mogle objasniti varijacije u odnosu društva prema sociologiji i sociologije prema različitim društvenim problemima. Kriza koja je početkom šezdesetih godina prvi put, zahvatila jugoslovensko društvo (izuzme li se period prekida odnosa sa SSSR-om) i koja se manifestovala u padu rasta društvenog proizvoda, ohrabrila je one snage u okviru vladajuće klase koje su izlaz iz krize videle u liberalizaciji društvenih odnosa i većem uplivu nauke na proces planiranja društvenog razvoja. Upravo u toj činjenici treba tražiti uzrok otvaranju prostora za sociologiju. Za relativno stabilizovan poredak više nije bilo od presudne važnosti da društvenu misao koristi u legitimacijske svrhe, pa otuda i objašnjenje za relativno slabo učešće tematike koja se bavi pitanjima socijalizma.

Pa ipak, o socijalizmu se, istina posredno, govori preko specifičnih socioloških problema. Najkraće, te probleme mogli bismo označiti na sledeći način. Prvo, javlja se problematika društvene strukture socijalističkih društava. Drugo, prisutna je problematika samoupravljanja, najzad, mada

više u nagoveštaju za posmatrani period do 1967. godine, javlja se problematika humanizacije društvenih odnosa. Budući da nas interesuje prvenstveno sociološki aspekt problema, ovde ćemo se duže zadržati na problemu društvene strukture socijalističkog (jugoslovenskog) društva.

Struktura (jugoslovenskog) socijalističkog društva

Problem društvene strukture je nesumnjivo jedan od ključnih problema kojima se sociologija bavi. I više od toga, svako razmišljanje o društvu ukoliko bar implicitno ne uključuje pojam strukture teško da se može nazvati sociološkim. Pored toga, analiza društvene strukture ima, ili može imati, svoju naglašenu ideološku dimenziju, naročito ukoliko se pitanje društvene strukture postavlja u socijalističkim društvima. Odgovor na pitanje da li je društvena struktura zemlje koja sebe naziva socijalističkom klasna ili besklasna ima poseban značaj, budući da se na ideološkom planu stepen društvene jednakosti smatra jednim od kriterijuma izgrađenosti socijalizma.

O radovima jugoslovenskih sociologa koji su se bavili pitanjem strukture jugoslovenskog socijalističkog društva do sada je već dosta napisano. Pored nekoliko dobrih pregleda ove problematike (Mrkšić, 1987:72–92; Davidović, 1985), svaki novi rad iz ove oblasti sadrži u svom uvodu prikaz dotadašnjih radova. Zato će ovde samo sažeto ponovljene neke ključne ocene i predstavljeni istaknuti radovi koji će nam poslužiti da u zaključku donesemo sud o njihovoj ulozi u rasvetljavanju fenomena socijalizma. Svest o potrebi izučavanja društvene strukture javlja se veoma rano, praktično već sa utemeljenjem posleratne sociologije. Prvi ozbiljniji rad u ovoj oblasti predstavlja Milićev pokušaj da koncipira jedan opšti hipotetičko-teorijski okvir za istraživanje strukture društva (Milić, 1960). Međutim, s obzirom na prvenstveno edukativnu funkciju ovoga rada, malo šta se na osnovu njega može reći o strukturi socijalističkog društva. Pa ipak, bitno je da je on pružio primer za sociološko bavljenje pitanjem društvene strukture. Kao što i sam Milić naglašava, ovaj rad ne predstavlja u potpunosti teorijski izgrađen okvir za proučavanje društvene strukture, ali u njemu postoje očigledni elementi koji toj svrsi mogu da posluže. Polazeći od podele rada kao fundamentalne kategorije, Milić iz nje izvodi ključne pojmove kao što su uloga i položaj, da bi na kraju došao do pojma sloj na kome se duže zadržava. Ovakav univerzalan pristup mogao bi se primeniti za proučavanje strukture bilo kog društva, ali u kasnijim istraživanjima nije dobio širu primenu. Umesto toga, u analizi jugoslovenskog društva primenjivani su različiti teorijski okviri koje su

njihovi autori smatrali primerenijim analizi konkretnom socijalističkom kontekstu. Razlog što se Milićev rad kasnije retko pominje verovatno leži u činjenici da nije dovoljno isticao autoritet koji je u to vreme služio kao garancija za naučnost. Imperativ da se društvena struktura proučava polazeći od marksističke teorije nametnuo je specifičan ugao gledanja na taj problem i otvorio je nekoliko pitanja koja će, u radovima domaćih sociologa, biti aktuelna sve do današnjih dana (Davidović, 1985). Osnovno pitanje koje se nametnulo jeste: ima li u jugoslovenskom društvu klasa ili je klasna struktura preobražena u besklasnu? Kao što ćemo videti na to pitanje ponuđeni su različiti odgovori. Jedan od prvih odgovora ponudio je Miroslav Pečujlić (Pečujlić, 1963). No pre nego što izložimo njegovo i još nekoliko stanovišta koja su se formirala u to vreme, treba istaći da je bilo pokušaja da se, odmah na početku, dovedu u pitanje radovi koji o društvenoj strukturi socijalističkih, pa onda i jugoslovenskog društva raspravljaju polazeći sa pozicija Marksove teorije. Ako izuzmemo već pomenuti, Milićev članak koji na indirektan, ali i konkretan način dovodi u pitanje marksistički pristup, ovde mislimo, pre svega, na članak Janeza Jerovšeka (Jerovšek, 1964) koji je ukazao na probleme do kojih može dovesti primena Marksove teorije u analizi savremenih društava. Ovo je važno, jer su se gotovo identični argumenti pojavili ponovo, ali dvadesetak godina kasnije. Sve to još jednom upućuje na zaključak da nije nedostatak sociološkog znanja bio uzrok neadekvatnoj analizi jugoslovenskog društva, već da se stvama razlozi moraju tražiti na drugoj strani. Pozivajući se uglavnom na Darendorfa, Jerovšek postavlja suštinsko pitanje: može li se marksistički teorijski model primeniti na izučavanje socijalne strukture savremenih društava, posebno jugoslovenskog (Jerovšek, 1964). Nema, naravno, nikakvog smisla polemisati sa stavovima koji su izrečeni pre toliko godina, ali, nesumnjivo, treba odati priznanje autoru koji je u to vreme nastupio sa pozicije za koju se moglo pretpostaviti da neće naići na širu podršku. Naravno, podrška je izostala, a radovi o pitanju društvene strukture pojavljivali su se, a da nisu ni na koji način uzimali u obzir navedene prigovore. U Splitu je, dve godine nakon ovog Jerovšekovog teksta, održano savetovanje domaćih sociologa o pitanju društvene strukture. To savetovanje je bilo značajno jer su na njemu predstavljeni radovi koji će tokom narednih decenija činiti osnovu na kojoj će počivati sociološka istraživanja društvene strukture. Tačnije, u narednih dvadeset godina jugoslovenska sociologija će na ovom polju doneti malo novog, a značajnije promene pojaviće se tek sa autorima mlađe generacije, u novim i izmenjenim političkim prilikama. Kao što je rečeno, shvatanja jugoslovenskih sociologa, izložena na savetovanju u Splitu, 1966. godine, ostala su dominantna za dug niz godina i zato se treba na njima zadržati.

Miroslav Pečujlić je pošao od ideje da promene u proizvodnim odnosima uslovljavaju promene u osnovama i tipovima društvenog grupisanja. Kao ključnu teorijsku pretpostavku izneo je stav da se preobražaj klasne strukture vrši postupno u skladu sa ukidanjem osnova na kojoj je nastala. Taj osnov je privatna svojina. Njenim ukidanjem i uspostavljanjem državne svojine stvara se birokratski tip grupisanja koji u sebi i dalje sadrži neke elemente klasnog, tako da se može nazvati i kvazi-klasnim tipom grupisanja. Sledeća zakonita faza je pretvaranje državne u društvenu svojinu. Time se uspostavljaju samoupravni proizvodni odnosi na kojima se zasniva društveno-profesionalni tip grupisanja. Karakteristika ovog tipa je da se položaj grupa i pojedinaca određuje u vezi sa podelama na umni i fizički rad, zatim na rukovodilački i izvršilački rad i najzad podela prema vrsti delatnosti. Iz tako shvaćenog položaja proističu razlike između grupa koje se ogledaju u visini dohotka, različitom uticaju, ugledu, interesima i stavovima. Navedene razlike ukazuju da ni takva struktura nije bez konflikata, ali oni proističu iz podele rada, dakle, iz različitog radnog doprinosa i nejednakih sposobnosti. Verovatno i sam svestan nerealnosti ovakvih zaključaka, Pečujlić uvodi i pomoćnu hipotezu: između birokratskog i samoupravnog tipa grupisanja „leži prelazna faza prvog u drugo“. U toj fazi dolazi do sukoba dveju protivrečnih tendencija (autor ne navodi njihove konkretne nosioce). Ishod toga sukoba približava društvo prvom ili drugom tipu.

Radomir Lukić je smatrao da je eksploatacija osnova po kojoj se društvo deli na klase – eksploatatore i eksploatisane. Naravno, u društvu postoje i pojedinci koji se nalaze van tih skupina, kao i oni koji mogu pripadati obema skupinama u zavisnosti od odnosa u kome učestvuju. Iako prihvata popularno shvatanje po kome je eksploatacija svako neopravdano prisvajanje viška tuđeg rada, Lukić pravi razliku između klasične i nove, odnosno socijalističke eksploatacije. Razlika je u tome što eksploatatori u socijalizmu takođe rade, ali u drugim profesijama, dok eksploatatori u klasičnom slučaju ne rade. Pored toga, klasična eksploatacija stvara podelu na „nas“ i „njih“ što znači klasnu podelu, dok u socijalizmu do klasnih sukoba može doći samo izuzetno. Ovakvo zdravorazumsko određenje eksploatacije dovodi do zaključka da se kao eksploatatori pojave i nezaposleni, kao i lica koja primaju socijalnu pomoć. Svestan toga, u drugom radu Lukić koriguje svoj stav, pa socijalističku eksploataciju konkretizuje kao špekulacije, kako na nivou radne organizacije, tako i između pojedinih radnih organizacija ili privrednih grana. Na osnovu tako postavljenog kriterijuma diferencijacije, Lukić govori o višem, srednjem, nižem i sloju sirotinje. Viši sloj obuhvata seljake, zanatlije, ugostitelje, birokrate, tehnostrate, slobodne profesije, špekulante i pljačkaše. Srednji sloj je neutralan

u odnosu na eksploatacije, niži sloj je eksploatisan, a sloj sirotinje čine oni koji su izopšteni iz društva.

Mihajlo Popović polazi od pojmova društvena delatnost i društveni odnos. Društvena delatnost je primaran pojam u okviru koga se mogu uočiti četiri dimenzije: tehnološko-instrumentalna, dimenzija podele delatnosti (uključujući podelu rada), podela društvene moći i vrednosno-normativna dimenzija. Svako od ovih dimenzija odgovaraju određeni društveni odnosi. Tako, na primer, dimenziji podele delatnosti odgovaraju odnosi između profesija, a dimenziji podele društvene moći odgovaraju odnosi između upravljača i onih kojima se upravlja. Daljom analizom ovih dimenzija, dolazi se do elementarnih kategorija strukture i mobilnosti. Društvena uloga je rezultat diferencijacije u okviru podele delatnosti i na toj osnovi se zasniva horizontalna struktura društva, dok je rezultat podele društvene moći društveni položaj na kome se bazira vertikalna struktura društva. Grupe u koje se svrstavaju pojedinci, kada je reč o vertikalnoj osi diferencijacije, Popović naziva „sloj uopšte“ ili stratum. Stratum je, dakle, „svaka socijalna grupacija koja zauzima isti ili sličan položaj (status) u sistemu raspodele društvene moći, materijalnih i drugih vrednosti i društvenog ugleda“. Iz toga se izvode i druga zajednička obeležja kao što su interes, obrazovanje i ideje. To znači da pojam stratum u sebe uključuje: sloj (u užem smislu), klasu, stalež i kastu. Za sve ove oblike je karakteristično da se u okviru njih razvijaju odnosi dominacije i subordinacije (eksploatacije, jer se svi odnosi razvijaju u domenu proizvodnje). Razlika među ovim oblicima je prvenstveno u obliku prinude na kome se zasniva dominacija. Ako je prinuda socijalno-religiozne prirode, javljaju se kaste, ako je pravno-socijalnog karaktera, javljaju se staleži, ako je ekonomska, javljaju se klase, a ako je socijalno-politička – slojevi.

Šta se na osnovu ovih teorijskih okvira za proučavanje društvene strukture socijalističkog jugoslovenskog društva može zaključiti o socijalizmu kao društvenom poretku? Na prvi pogled gotovo ništa. Naime, niko od autora ne iznosi eksplicitno pretpostavke o karakteru društvenog sistema o čijoj socijalnoj strukturi raspravlja. Međutim, vredno zabeležiti da su izvesne pretpostavke implicitno date. Tako na osnovu Pečujlićevog rada možemo zaključiti da je socijalizam zakonomerno viša faza u odnosu na kapitalizam i da se sam socijalizam dalje razvija i usavršava, što rezultira transformacijom tog sistema u naprednije oblike koji se karakterišu višim stepenom društvene integracije. Kriterijum za ocenu progresivnosti ovde je nesumnjivo stepen konfliktnosti društva, odnosno iz toga izveden stepen integrisanosti osnovnih društvenih grupa, tačnije njihovo slivanje u jednu grupu u okviru koje postoje samo razlike po osnovu profesionalne pripadnosti. Ostaje, međutim, nejasno kako kvaziklasni karakter odnosa

u prvoj fazi komunizma determiniše dalje promene u tom tipu odnosa. Lukić i Popović, koji su često isticani kao primeri sociologa koji simpatišu sa različitim strujama građanske sociologije (Uskoković, 1977), takođe se eksplicitno ne izjašnjavaju o prirodi socijalizma. Pa ipak, iz njihovih tekstova proizlazi nekoliko značajnih implikacija. Prvo, (i) u socijalističkom društvu postoji eksploatacija. Za Lukića je, kao što smo videli, eksploatacija ključna dimenzija na osnovu koje se stvara klasna struktura. On, istina, svoj stav ublažava isticanjem da je eksploatacija osnov na kojoj počiva struktura kapitalističkog društva dok se u socijalizmu ona javlja sa drugačijom sadržinom i samo izuzetno može biti osnova za uspostavljanje klasnih odnosa. Kod Popovića je stvar sasvim drugačija. On smatra da u svakom pa i u socijalističkom društvu postoji eksploatacija, samo je pitanje oblika u kome se ispoljava. U tom kontekstu njegovo često insistiranje na nepostojanju klasa u socijalizmu, nikako se ne bi smelo shvatiti kao negiranje konfliktnog karaktera socijalističkog društva već i zato što pojam klase kod njega nema ono analitičko mesto koje taj pojam ima u marksističkoj tradiciji. Iako ovde nema potrebe za detaljnijom analizom teorijske izgrađenosti navedenih shvatanja (to je učinjeno na drugom mestu), ostaje da se zaključi da je Popovićeva teorija predstavljala najpogodniji oblik za dalju operacionalizaciju što je rezultiralo nizom empirijskih istraživanja u kojima autor nije bitno menjao svoje polazne osnove. Ovde, međutim, treba istaći da su jugoslovenski sociolozi, raspravljajući o društvenoj strukturi, na ovaj ili onaj način, jugoslovensko socijalističko društvo okarakterisali kao konfliktno, u kome postoji eksploatacija, istina drugačijeg oblika od one u kapitalizmu. Društvo je izgubilo klasni karakter jer je osnov na kome počivaju klasna društva – privatna svojina, transformisan u društvenu svojinu. To što su ovi nalazi izloženi između redova, nesumnjivo je posledica vremena u kome su nastali. Za ovakav pristup se teško može reći da predstavlja apologiju društvenog sistema, baš kao što ne predstavlja ni njegovu kritiku, ali problem je što je ovakva analiza ostavila neupitnim sam karakter socijalističkog društva. Istina, sa današnjeg stanovišta moglo bi se reći da su ti nalazi zdravorazumski, međutim, treba imati u vidu da je ovakva sociološka interpretacija u ono vreme, predstavljala izraz težnji jedne struje u okviru vladajuće klase koja je težila nivelisanju društvenih nejednakosti i ukidanju odnosa na kojima one počivaju. Zadatak sociologa je bio da pruže svedočanstvo o postojanju tih nejednakosti i da tako otvore prostor pomenutoj struji za delovanje u pravcu njihovog prevazilaženja. S druge, teorijske, strane, prihvatimo li Markuševu klasifikaciju marksističkih teorija o socijalizmu (Markuš, 1986), nesumnjivo da bi posmatrane teorije mogli svrstati u grupu teorija o socijalizmu kao prelaznom društvu. Koristeći istu argumentaciju mogle

bi se pokazati sve teorijske manjkavosti takvog pristupa, ali budući da ta teorija, u datom istorijskom periodu nije imala, niti je mogla imati, alternativu, pitanje je ima li uopšte smisla bilo kakvo teorijsko procenjivanje njenih saznavnih dometa⁸.

Praxis – Od kritike birokratizma do kritike liberalizma

O socijalizmu se među jugoslovenskim sociolozima živo raspravljalo šezdesetih godina dvadesetog veka. Već je rečeno da je liberalizacija društvenih odnosa, koja je pogodovala većoj slobodi naučnog izražavanja, bila, između ostalog⁹, uslovljena strahom kolektivno-vlasničke klase u Jugoslaviji od potencijalnih sukoba koji su zahvatili neke od zemalja istočnog bloka. Kao brana razvoju konfliktnih situacija, jedno od mogućih rešenja za vladajuću klasu bilo je i širenje klasnog saveza, što je podrazumevalo paktiranje sa novim srednjim slojevima. Pored toga, uloga novih srednjih slojeva bila je sve izraženija, s obzirom na promene do kojih je dolazilo u društvenoj podeli rada i uslozljavanju društvene strukture. Rast broja pripadnika nove srednje klase uticao je na povećanje njenog značaja u društvu. U okviru kolektivno-vlasničke klase došlo je do stvaranja frakcija, a jedna od njih se čvršće povezala sa delovima nove srednje klase u usponu. Unutar komunističkog pokreta uvek postojala struja koja se zalagala za modernizacijske procese¹⁰. Nova srednja klasa – pre svega, stručnjaci u svim oblastima, dakle, i inteligencija – mogla je predstavljati bazu koja bi podupirala modernizacijski proces usmeren ka efikasnijoj privredi i racionalnijem upravljanju. Zajednički neprijatelj, iz različitih razloga, svim ovim grupama bila frakcija koju su nazivali centralističkom i etatističkom. Iako je ona u velikoj meri doprinela uspehu narodnooslobodilačke bor-

8 Na ovom mestu se završava prvi deo teksta koji je objavljen u *Sociološkom pregledu* u dva dela.

9 O razlozima zbog kojih je šezdesetih godina došlo do napuštanja centralno-planske orijentacije u regulisanju privrednih odnosa postoje različita mišljenja, ali za sada ni nijedno nije potkrepljeno nedvosmislenim dokazima, tako da se može reći da je još uvek reč o hipotezama koje u prvi plan ističu momenat ekonomske neefikasnosti ili, pak, političke razloge. U tom kontekstu i razlog koji se u ovom radu ističe u prvi plan više je izveden iz osnovne teze nego što je baziran na činjenicama.

10 Zapravo, kao ideologija i kao pokret socijalizam i jeste modernizacijski fenomen. Mada je proces modernizacije teško jednosmisleno odrediti, s obzirom na mnoštvo definicija, zajednička obeležja svim određenjima predstavljaju: usmerenost na ekonomski rast, politički razvitak i oslobađanje od tradicionalističkih normi. U tom kontekstu čak i, kako ga mnogi nazivaju, despotski socijalizam predstavlja svojevrsan put ka modernosti.

be, otporu IB-u i dotadašnjem privrednom razvoju, u novim istorijskim okolnostima postala je prepreka funkcionisanju i, dugoročno posmatrano, opstanku socijalističkog poretka, ponajviše zbog insistiranja na potpunoj kontroli nad svim sferama društvenog života. U takvoj situaciji, dakle, bila su otvorena vrata za temeljnu kritiku staljinizma i birokratskih tendencija u socijalizmu, pa i u jugoslovenskom kontekstu. Najistaknutiju ulogu u kritici birokratskih deformacija u socijalizmu imala je, nesumnjivo, grupa sociologa i filozofa okupljenih oko časopisa Praxis. Do sada su date različite ocene o značaju i ulozi ove grupe, a za ovaj rad su oni interesantni, jer je jedno od polja njihovog interesovanja bilo i pitanje karaktera socijalizma. Zasnivajući svoju teorijsku poziciju na ranim radovima Karla Marksa u kojima centralno mesto zauzimaju pojmovi prakse i otuđenja, ova grupa autora postala je poznata i značajna i u svetskim razmerama, jer je zastupala teze koje su nakon demistifikacije staljinizma otvarale nove horizonte za oživotvorenje socijalističke ideje, koja je u to vreme bila popularna i u širem krugu značajnih evropskih intelektualaca. Zainteresovani za projekat samoupravnog socijalizma u kome bi se realizovali humaniji društveni odnosi i stvorili uslovi za oslobođenje istinske čovekove prirode, ovi su se autori upustili u kritiku svega postojećeg što ometa razvoj društva u naznačenom pravcu – prvenstveno, u kritiku deformacija u globalnom društvu. Njih, dakle, nije interesovalo pitanje na koji način funkcioniše i na koji način se reprodukuje postojeći poredak, već su ga kritikovali sa pozicija poželjne vizije društva, odnosno odstupanja od takve vizije¹¹. Upravo je to osnovni razlog što u zaostavštini ove grupe jugoslovenskih sociologa i filozofa nema mnogo radova koji bi bili neposredno interesantni za temu koja se bavi razvojem sociologije u Jugoslaviji na primeru analize socijalističkog društvenog sistema.

Drugim rečima, zainteresovani za budućnost, praksisovci nisu dovoljno pažnje poklanjali sadašnjosti ni prošlosti. Zainteresovani za filozofiju i antropologiju, malo su pažnje posvetili sociologiji. Bilo im je, bez sumnje, jasno da su ograničenja koja sistem nameće izražavanju istinske čovekove prirode prisutna, ali se nisu bavili analizom toga sistema. Kritikovali su jedino one aspekte stvarnosti u kojima su videli prepreke za ostvarenje čovekove slobode. Osnovni kamen spoticanja razvoju društva u željenom pravcu prepoznali su u birokratiji. „Tendencije birokratizacije su osnovni činilac koji razara integritet društvene svesti jedne zajednice i koji posredno ugrožava moralni integritet svakog pojedinca“ (Marković, 1965a:19).

11 S obzirom na opšte poznate stavove ovih autora, nema potrebe da se detaljnije izlažu njihova stanovišta. Najbolju ilustraciju tog idejnog prava predstavljaju tekstovi Zagorke Golubović, Mihajla Markovića i Svetozara Stojanovića, objavljeni u zborniku *Smisao iperspektive socijalizma*, Praxis, Zagreb, 1965. i studija Svetozara Stojanovića *Između ideala i stvarnosti*, Prosveta, Beograd, 1969.

Ili, još eksplicitnije, birokratizam se karakteriše kao „...u stvari izvor gotovo svih ostalih deformacija“ (Marković, 1965a:22).

Ono što je važno naglasiti jeste činjenica da su, u periodu o kome je reč, autori okupljeni oko časopisa *Praxis* bili veoma oštri kritičari svih, u poređenju sa njihovom vizijom socijalizma, deformacija postojećeg društva. U toj kritici su išli, za ono vreme, izuzetno daleko, pa su kritikovali i političku elitu SKJ i države. Istina, ta kritika je istovremeno bila i svojevrsna odbrana od dela pripadnika te elite, ali je, istovremeno, pokazivala i visok stepen intelektualnog elitizma koji je bio prisutan u samosvesti ovih autora. Možda najbolju ilustraciju za prethodno izrečenu tezu predstavlja ju sledeće rečenice:

„Takozvana revolucionarna avangarda je zaboravila kuda je pošla, a mi je na to stalno podsećamo. Ona neko vreme sluša dobronamerno jer mi je priznajemo i dobro smo joj došli u borbi protiv onih koji je ne priznaju. Mi gubimo strpljenje i postajemo oštriji – čini nam se da situacija postaje kritična i zahteva голу istinu bez i slova poštode. Drugovi, umesto da se urazume i da se ponašaju u skladu s istorijskom ulogom koju su preuzeli, počinju da podozrevaju da se iza naše kritike krije žudnja za vlašću. Od tog momenta pljušte udarci, veza između teorije i prakse našeg komunističkog pokreta kida se sve očiglednije“ (Marković, 1971:834–4).

U ovom pasusu, međutim, dobro je ilustrovana i sva tragika intelektualne pozicije praxis grupe, ali i osnovne protivrečnosti njihovog idejnog stanovišta. S druge strane, nije manje interesantna ni njihova ideološko-politička pozicija u odnosu na političku elitu. U njihovim teorijskim radovima i diskusijama uvek su na dnevnom redu bila pitanja u skladu sa zanimanjem vladajuće frakcije u SKJ. Početkom šezdesetih godina Praxis grupa usmrava svoju pažnju na kritiku staljinizma, sredinom decenije birokratizma i etatizma, odnosno na afirmaciju samoupravljanja, a početkom sedamdesetih na kritiku liberalizma i – od strane nekih pripadnika grupe – nacionalizma. Međutim, ono što treba naglasiti jeste činjenica da se kroz tu kritiku uvek provlačila njihova osnovna svetonazorska pozicija, koja je, s obzirom na mogućnost širokog shvatanja svih navedenih pojmova, najčešće bila u neskladu sa interesom vladajuće klase. Kada je reč o kritici liberalizma, ona je bila izuzetno oštra, liberalizam se posmatrao kao prevaziđena ideologija, a posebno su se kritikovali njegovi ekonomski principi. S druge strane, političke i slobodarske dimenzije liberalizma, naročito u oblasti slobode izražavanja misli, brane se i pretpostavljaju dostignućima koje je u tom pogledu dosegao socijalizam (Diskusija, 1971).¹²

12 Na slobodi izražavanja kao tekovini liberalizma i na potrebi da se u socijalizmu dostigne bar taj nivo naročito je insistirala Zagorka Golubović.

Nekoliko je aspekata ovde bitno istaći. Prvo, podrška koju su članovi Praxis grupe jedno vreme imali od pojedinih delova kolektivno-vlasničke klase bazirala se prvenstveno na njihovoj bespoštednoj kritici birokratije i etatizma. Drugo, u skladu sa svojom filozofskom orijentacijom, oni su zahtevali realizaciju sopstvenih ideja. Jedini problem je bio u tome što za realizaciju tih ideja nisu imali zainteresovane aktere. Frakcija kolektivno-vlasničke klase koja ih je podržavala ni na koji način nije, već na osnovu svojih interesa, imala zajednička viđenja budućeg društva; delovima posredne klase, mnogo su bile bliže ideje liberalizma – demokratija i nacionalizam, nego socijalizma, dok radnička klasa, koja je po definicije trebalo da bude nosilac promena u željenom pravcu, nije pokazala nikakav interes da se upušta u avanturu svog oslobođenja. Jedino su studenti imali sluha za takve ideje, što je rezultiralo junskim studentskim previranjem 1968. godine. Upravo zbog političkog karaktera tih demonstracija praxis grupa je pala u nemilost posednika političke moći, te se u javnom životu održa još izvesno vreme zahvaljujući svom međunarodnom ugledu i podršci još uvek dominantne frakcije u okviru vladajuće klase.

Revolucionarna sociologija u službi konzervativne politike

Politički sukobi koji su obeležili kraj šezdesetih i početak sedamdesetih godina 20. veka predstavljali su veliki izazov za politički vrh zemlje. Proces demokratizacije i liberalizacije, koji je šezdesetih godina dobijao na zamahu, ocenjen je kao potencijalna opasnost koja može ugroziti postojeći poredak. Intervencija sa vrha partije usledila je na 21. sednici Predsedništva SKJ 1971. godine. Partijski vrh je kao osnovne neprijatelje istakao liberalizam i takozvani federalizam koji su pretili da ugroze monolitnost SKJ, odnosno da ugroze vrhovni autoritet vođe¹³. Lek za nastalu situaciju nađen je relativno lako. Izvršene su kadrovske promene na gotovo svim nivoima i u svim oblastima društvenog života, počev od političkih aktivi-

13 Zapravo, stvarni sukob buknuo je između osamostaljenih političkih vrhuški u republikama i saveznog političkog vrha. U toj borbi članovi republičkih vrhuški predstavljeni su kao nosioci antisocijalističkih, odnosno anitismoupravnih tendencija. Nesumnjivo da je u takvoj oceni bilo istine, ali suština se sastojala u činjenici da je ostvarenje partikularnih interesa vodilo ka ugrožavanju funkcionisanja celokupnog sistema, odnosno interesa celokupne kolektivno-vlasničke klase u Jugoslaviji. Ovakvu konstataciju potkrepljuje intervju Josipa Broza dat *Vjesniku* 1976. u kome on opisuje situaciju s početka sedamdesetih godina na ovaj način: Postojala je na primjer jaka težnja rukovodstava Saveza komunista nekih republika da se što više emancipiraju od višeg rukovodstva Saveza komunista Jugoslavije. Održavane su tajne sjednice republičkih rukovodstava, o čemu se uopće nije obavještavao Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije, i tako dalje (Bilandžić, 1979).

sta u partijskim i državnim organima, preko privrednih rukovodilaca, do urednika novina, radio i televizijskih programa. Relativna samostalnost koja je vladala u koncipiranju aktivnosti u različitim oblastima društvenog života predstavljala je stvar prošlosti. SKJ je ponovo postao dominantan u svim oblastima života i u svim porama društva. Međutim, na ideološkoj ravni, promene do kojih je došlo predstavljene su na drugačiji način – kao ubrzanje procesa socijalističke demokratizacije.

Za sociologiju u Jugoslaviji ovo su bile prelomne godine. Promene do kojih je došlo u okviru novog političkog kursa SKJ dvostruko su se odrazile na položaj sociologije. S jedne strane, položaj i uloga sociologije u srednjoškolskom i visokoobrazovnom sistemu redefinisani su u korist marksističkog obrazovanja, a sa druge strane, sadržaj i tematika socioloških radova dobijaju novu dimenziju. Najkraće rečeno, novo mesto i uloga SKJ u društvenom životu, odnosno njegova sveopšta prisutnost, morala je biti opravdana avangardnom ulogom u klasnoj borbi radničke klase za izgradnju socijalističkih društvenih odnosa koji su, navodno, bili ugroženi. U stvarnosti, međutim, ugroženi su bili interesi kolektivno-vlasničke klase, a ugrožavala ih je nova srednja klasa koju su činili predstavnici tehnostukture, dakle, menadžeri u privredi, finansijskim i trgovinskim organizacijama i, nesumnjivo, deo inteligencije. Kolektivno-vlasnička klasa, ugrožena od poletne nove srednje klase, traži u takvoj situaciji saveznika u radničkoj klasi. Drugim rečima, obračun sa novim srednjim slojevima, odnosno njihovim političkim predstavnicima koji su, prirodno, zagovarali liberalne ideje i koji su imali saveznike u delu vladajuće klase, izvršen je relativno lako. Ali radi dugoročnog obezbeđivanje svog dominantnog položaja, kolektivno-vlasnička klasa morala je da potraži oslonac među radnicima. Teorija koja je najdoslednije isticala odlučujuću ulogu radničke klase u izgradnji socijalizma, odnosno u emancipaciji čitavog društva, bio je izvorni marksizam. Sociologija, kao disciplina otvorena za različite teorijske orijentacije, više nije mogla biti od velike koristi. Zapravo, jedino sociologija koja bi se dosledno pridržavala ortodoksne marksističke doktrine mogla je biti tolerisana. U tom kontekstu, jasno je zašto je sociologija potisnuta iz srednjoškolske i visokoobrazovne nastave, kao i zbog čega su radovi sociologa u tom periodu dobili sasvim drugačiji karakter. Promena tog karaktera ogledala se prvenstveno u tematici kojom su se sociolozi bavili. Pitanje mesta i uloge radničke klase dobilo je jedno od dva centralna mesta. Drugo važno mesto pripada afirmisanju uloge radničke klase u izgradnji socijalizma kroz jačanje procesa samoupravljanja, odnosno kroz jačanje klasne borbe. Pitanje socijalizma postaje, dakle, ponovo pitanje klasne borbe.

Nekoliko radova koji su se u to vreme pojavili u domaćoj sociološkoj periodici najupečatljivije ilustruju navedenu tezu. Zoran Vidaković tako piše:

„Praktičan istorijski pokret jugoslovenskog društva ka socijalizmu proizvođača potvrđuje, čuva i razvija svoje objektivne istorijske mogućnosti i perspektive ukoliko uviđa oprečne tendencije – izvore i pojavne oblike delimičnog obnavljanja klasne strukture i prema njima se odnosi na praktično revolucionaran način. A to znači: stavlja procese klasnog društva pod kontrolu snaga socijalizma...“ (Vidaković, 1972:312).

U tom kontekstu autor dalje ocenjuje da: „...glavnu karakteristiku sadašnjeg istorijskog trenutka jugoslovenskog društva čine socijalna težnja i politički napor da se procesi klasnog društva, pojačani u toku prošle decenije, stave pod kontrolu snaga socijalizma“ (Vidaković, 1972:312). Već na osnovu ovoga navoda može se zaključiti kojim pravcem bi moralo da se uputi sociološko promišljanje savremenog jugoslovenskog društva. Osnovne smernice su date. Morala se ustanoviti podela na radničku klasu i na ostale – izgradnji socijalizma suprotstavljene grupacije. U tom smislu se dotadašnje sociološko iskustvo i naponi u izučavanju društvene strukture redefinišu i stvaraju se nove definicije radničke klase. Kao najupečatljiviji primer novog definisanja radničke klase može poslužiti stav Vojina Hadžistevića po kome: „...radničku klasu u socijalizmu čine proizvođači. Ali ne svi već samo oni koji su počeli da se neposredno – i utoliko slobodno – udružuju. Izvan klase su individualni proizvođači u poljoprivredi, zanatstvu i sl. – koji stupaju u nju kada se i sami počnu udruživati – kao i, naravno, svi neproizvođači“ (Hadžistević, 1972:384). Dakle, kriterijum za određivanje mesta u socijalnoj strukturi postaje udruženost u samoupravnu organizaciju. Drugim rečima, mesto u vladajućoj klasi obezbeđuje se udruživanjem u radnu organizaciju koja je pod kontrolom SKJ. Ma koliko se, u prvi mah, ovakva definicija činila besmislenom, ona je nesumnjivo imala težinu, jer se pokazalo da su promene, koje su u toj deceniji počele da se realizuju u jugoslovenskom društvu, išle upravo u tom pravcu. Svi pojedinci koji su bili udruženi u radne organizacije i koji su bili lojalni politici SKJ mogli su očekivati da će rešiti svoje egzistencijalne probleme¹⁴ na način koji zadovoljava standarde najviše rangirane društvene grupe, naravno, izuzimajući kolektivno-vlasničku klasu koja je režirala pomenute promene. Nije teško naslutiti da je, bez obzira na revolucionarnu terminologiju kojom su se koristili vodeći ideolozi SKJ i njihovi epigoni u naučnim krugovima, osnovni cilj promena bio stabilizacija poretka i integracija što većeg broja pripadnika društva u sistem. Takva se integracija, naravno, mogla ostvariti na pomenuti način pod povoljnim konjunkturnim uslovima koji su se ogledali u obilnoj pomoći koja je iz inostranstva

14 Sigurna, s obzirom na uranilovku, relativno visoka plata; rešavanje stambenog pitanja; obezbeđeno školovanje potomstva i tako dalje.

stizala u vidu kredita i u znatnom odlivu viška radne snage u razvijene zapadne zemlje, čime se ublažavao problem nezaposlenosti i obezbeđivala dodatna devizna sredstva od uštedevina radnika privremeno zaposlenih u pomenutiin zemljama.

Ako se na ovaj način shvate nameravane promene u jugoslovenskom društvu početkom sedamdesetih godina, onda će postati jasniji i razvoj sociologije u tom periodu. Drugim rečima, postaće jasniji izbor tema koje su sociolozi analizirali u posmatranom periodu. Za sam početak tog perioda karakteristično je, dakle, istraživanje klasnog karaktera jugoslovenskog društva koje je imalo za cilj da ustanovi klasnu prirodu društva koja je nespojiva sa izgradnjom socijalizma i da se, s tim u vezi, markiraju glavni neprijatelji sa kojima se suočava radnička klasa i njena politička i ideološka avangarda – SKJ. U drugom periodu, nakon konsolidovanja nove društvene strukture, od sociologije i sociologa se očekivalo da prate promene u društvenoj strukturi i da signaliziraju povećanja društvenih nejednakosti koje bi vodile restauriranju uticaja nove srednje klase. Kao paradigmatičan primer za sociološku analizu jugoslovenskog društva, kakva se očekivala od sociologa u tom periodu, mogao bi se navesti rad Stipe Šuvara (Šuvar, 1972). Njegova analiza klasne strukture jugoslovenskog društva je provokativna. On ističe postojanje dve klase: radničke i kontraklase. Radničku klasu čine, po njegovom mišljenju, neposredni proizvođači, dakle, prvenstveno manuelni radnici, a kontraklasa je konglomerat različitih društvenih grupa koje ujedinjuje suprotstavljenost interesima radničke klase. Sa teorijske tačke gledišta ovakvo stanovište nije teško kritikovati. Jednu od boljih kritika dao je u to vreme i Aljoša Mimica koji piše:

„Varirajući na više mesta svoju teoriju o kontraklasi, Šuvar čini dvostruku teorijsko-metodološku grešku. Najpre kontraklasu određuje hipostaziranim kriterijumom suprotstavljenosti radničkoj klasi, što ne dozvoljava da se u njenom krilu razviju dve klase koje i same mogu da dođu u međusobni sukob. S druge strane, sitni proizvođači na vlastitim sredstvima proizvodnje svrstani su – u skladu sa doslednom primenom napred razmotrenog formalno-pravnog kriterijuma – u jedinstvenu kategoriju, pri čemu nije jasno da li oni čine stvarnu klasu ili tek socijalnu grupaciju. Naime, da li seljaci i zanatlije po svom društveno-ekonomskom položaju stoje između radničke i kontraklase ili su potpuno marginalna grupa dobijena veštačkom klasifikacijom. Kada kasnije uvede pojam srednje klase, autor ga upotrebljava u smislu sinonima za kontraklasu, priključujući ovoj sada i privatne preduzetnike. Tako

kontraklasa ili srednja klasa postaje ... konglomerat socijalnih slojeva koji se nalaze u privilegovanom položaju u odnosu na radničku klasu kao osnovnu proizvođačku klasu društva“ (Mimica, 1973:13).

No, paradigmatičnost Šuvarovog stanovišta ne ogleda se u teorijskom dostignuću, već upravo u načinu na koji sociološku analizu koristi za potkrepljivanje političkih aktivnosti. Za onovremenu političku upotrebu nije ni bilo korisno raščlanjivati društvenu strukturu na niz slojeva ili grupacija. Naprotiv, bilo je važno ujediniti neprijatelja da bi se lakše pobedio. Svi koji nisu uz nas, protiv nas su. Svi koji nisu radnička klasa predstavljaju njoj suprotstavljenu društvenu grupaciju – kontraklasu. Pa ipak, put spasenja bio je ponuđen. Udruživanjem u radne organizacije i pripadnici ostalih socio-profesionalnih grupa mogli su sebi obezbediti povlašćeno mesto u socijalističkom raju. Ideal kojem, po Šuvarovom mišljenju, teži jugoslovensko društvo – socijalizam, ne može biti dostignut ako se ne obezbedi neposredna vlast radničke klase. U tom kontekstu Šuvar piše:

„Praktični zadaci borbe za samoupravljanje kao jedne konkretne etape razvoja socijalizma i kao oblika diktature proleterijata koji sve više treba da označava neposrednu vlast radničke klase, a ne vlast u ime klase (kao što je to u fazi revolucionarnog etatizma koji se, ako potraje, pretvara u po socijalizam degenerativni etatizam!) nameću što preciznije definiranje klasnih razlika u našem društvu, pa prema tome i što preciznije imenovanje svih socijalnih grupacija među kojima još postoje više ili manje izrazite i oštre klasne razlike“ (Šuvar, 1972:583).

Socijalizam, po Šuvaru nije, dakle, moguć, i po tome se on razlikuje od kapitalizma, kao samostalna društveno-ekonomska formacija koja bi imala vlastite zakone reprodukcije. To je, kaže dalje Šuvar, *„društvo koje se od kapitalizma udaljuje a komunizmu približava samo u uslovima ako u njemu dizgine društvenog razvoja sve više preuzima osnovna proizvođačka klasa“* (Šuvar, 1972:596).

Još precizniju ocenu karaktera socijalizma i uloge aktera koji ga izgrađuju dao je Miroslav Pečujlić. On kaže:

„Istorijski ishod, dakle, nije rešen, niti će se rešiti stihijnim samotokom. Samo više tehnologije, novca, koncentracije neće samo po sebi automatski dovoditi do razvijenog socijalizma. Naprotiv, stihijni tok i na ovom stupnju zakonito rađa tendencije i snage re-

stauracije ograničene klasne strukture¹⁵ novih decentralizovanih monopola, ponovo otuđuje od proizvođača ekonomsku, političku i duhovnu moć. Napredak se može obezbediti samo pomoću radikalnih promena...” (Pečujlić, 1973:611).

Osnovni zaključci, na osnovu navedenih stanovišta, koja reprezentuju shvatanje socijalizma dominantne sociološke struje tog doba, mogu se rezimirati na sledeći način: socijalizam se shvata kao prelazna etapa ka komunističkom društvu. Prvo, tu prelaznu etapu karakteriše diktatura proletarijata, odnosno diktatura radničke klase koja se ostvaruje, ne etatiistički, već kroz samoupravljanje. Drugo, socijalizam je epoha u kojoj, nasuprot dotadašnjim epohama društvenog razvoja, ne vladaju zakonitosti, već se proces istorijskog razvoja usmerava svesnom akcijom. Najzad, implicitno se prihvata teorija unilinearnog društvenog razvoja, jer se socijalizam predstavlja kao naprednija faza u odnosu na kapitalizam i prethodi komunizmu kao kraju istorije.

Na osnovu navedenih stavova moguće je izvući, za temu ovoga rada, nekoliko važnih konsekvenci. Prvo, ovakvo shvatanje socijalizma, mada mu to nije namera, opravdava partijski voluntarizam, jer više nema strukturalnih ograničenja koja bi prisilila modelare društvenog razvoja na ciljno-racionalnu aktivnost, budući da je cilj maglovit, a ne postoje parametri na osnovu kojih se može utvrditi da li društvena stvarnost ide u pravcu i tako nejasno određenog cilja. Drugo, iako se, u krajnjoj liniji, očekuje da u određenom trenutku čitavo društvo, odnosno njegovi članovi, koji su uključeni u proces samoupravljanja, preuzmu odgovornost za donošenje bitnih društvenih odluka, ta odgovornost pripada prvenstveno SKJ. To dalje znači da se odgovornost može, u zavisnosti od partijskog statuta, proizvoljno prenositi na određena partijska tela i njihove članove. Treće, promene koje se očekuju, iako vode ukidanju svih klasnih razlika, prvenstveno su usmerene na eliminisanje nove srednje klase koja se, u prethodnom periodu, pokazala kao osnovni neprijatelj kolektivno-vlasničke klase. Već i na taj način doveden je u pitanje položaj inteligencije, a samim tim i položaj sociologa koji su po svom objektivnom položaju pripadali upravo toj društvenoj grupi. Najzad, sociolozi su i na mnogo neposredniji način bili ugroženi, jer se na osnovu ovakvog shvatanja socijalizma – u kome više nema društvenih zakonitosti, gubi potreba za sociologijom, odnosno gubi se sam predmet nauke o društvu koja bi, prema pozitivističkom shvatanju, kao krunu svog angažovanja trebalo da utvrdi upravo postojanje društvenih zakonitosti.

15 Interesantno je zapaziti logičke vratolomije koje autor izvodi. Stihija, naime, rađa zakonomernosti, a normalan tok se ne može predvideti već zavisi od slobodne volje.

Empirijska istraživanja društvene strukture

Uprkos svemu, sociologija ipak nije isčezla iz univerzitetske nastave, niti su sociolozi nestali iz društvenog života. Matične katedre za sociologiju i instituti za sociološka istraživanja opstali su i u njima su radili sociolozi. Šta su radili? Ono što su mogli i što im je bilo dopušteno, s obzirom na novo (staro) shvatanje socijalizma – utvrđivali su nesklad između stvarno postojećeg stanja i ideala koje je pred sebe postavio SKJ. Ovaj jalovi posao – jalov po razvoj sociološke teorije – oslanjao se na teoriju o socijalizmu kao prelaznom periodu. Osnovna protivrečnost te teorije jeste, kao što to ističe Markuš, da: „*S jedne strane ukazuje na društveni položaj partijsko-državne birokratije kao na temeljni izvor strukturnih nejednakosti, ali, sa druge strane, prema osnovnim mehanizmima, putem kojim se odnosi društvene dominacije ostvaruju, dakle, prema mehanizmima koje popularno nazivamo centralnim planiranjem, odnosi se kao prema predstavnicima najbitnijeg kontrapunkta koji postavlja ograničenje moći te iste birokratije*“ (Markuš, Feher, Heler, 1986:35).

Drugim rečima, nova teorijska dostignuća i nove misaone konstrukcije, koje bi rasvetlile prirodu funkcionisanja socijalističkog sistema, nisu bile moguće. Samim tim nisu bila moguća ni valjana sociološka predviđanja perspektiva socijalizma. Pa ipak, bilo je moguće istraživanje društvene strukture socijalizma, odnosno jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva.

Na prethodnim stranicama već je bilo reči o radovima jugoslovenskih sociologa koji su se bavili pitanjem društvene strukture socijalizma polovinom šezdesetih godina. Većina tih autora nastavila je i u narednoj deceniji da se bavi istim problemom dorađujući ili više-manje menjajući svoje prvobitne teorijske koncepte. Kritički pregled različitih teorijskih shvatanja o društvenoj strukturi jugoslovenskog društva do polovine sedamdesetih godina izložen je u radu Zagorke Golubović, Aljoše Mimice, Đordija Uskokovića i Miše Stojanovića – *Analiza studija o strukturi jugoslovenskog društva* (Golubović i dr., 1975). U njemu autori analiziraju, pre svega, teorijske radove koji se bave problemom globalne strukture jugoslovenskog društva. Kao prvi stupanj analize načinjena je klasifikacija ponuđenih teorijskih rešenja, a kao kriterijum klasifikacije uzeta je osnovna teza koju pojedini autori ističu u svojim radovima. Na taj način ustanovljeno je pet kategorija shvatanja o društvenoj strukturi: 1. koncepcije o jednoklasnom društvu; 2. stratifikacione koncepcije; 3. koncepcije o kontraklasi; 4. koncepcije o kvaziklasnom karakteru jugoslovenskog društva i 5. shvatanja o klasnoj i konfliktnoj prirodi jugoslovenskog društva. Rad je izuzetno pregledan i sistematičan. Prvo se ističe osnovna teza koja se

zastupa u pojedinim radovima, zatim, autor koji je zastupa i vreme kada to čini, a posebnu vrednost rada čini kritički osvrt na svako od navedenih shvatanja koji se zasniva na proceni teorijske koherentnosti, adekvatnosti i konzistentnosti analiziranih radova. Na osnovu tako podrobne analize izvedeni su osnovni zaključci o stupnju na kome se nalazi jugoslovenska sociologija, odnosno njen doprinos izučavanju društvene strukture. U tom kontekstu kao pozitivni doprinosi jugoslovenskih sociologa ističu se: Prvo, „*insistiranje na preispitivanju kriterijuma za definisanje klasne strukture i dovođenje u pitanje redukovanog modela koji priznaje samo jedan kriterijum – ukidanje privatne svojine*“ (1975:49); Drugo, „*tendenciju da se prilikom konstituisanja teorijskog modela pođe od činjenica stvarnosti, nasuprot apriorističkom modelu...*“ (Golubović i dr., 1975:50); Treće, „*spособnost da se adekvatnije izrazi složenost društvene strukture jugoslovenskog društva i otkriju njene protivrečnosti... što vodi ...prisustvu većeg kritičkog odnosa prema društvu nego što je slučaj u sociologijama drugih socijalističkih zemalja u kojima se, kada je u pitanju teorija i analiza društvene strukture, može konstatovati preovlađujući apologetski odnos*“ (Golubović i dr., 1975:51). Kao negativne odlike jugoslovenske sociologije autori ističu: prvo, „*mešanje teorijskih pristupa ili mešanje teorijskog pristupa sa ideološkim konceptima, usled čega teorijski okvir ostaje nejasan...*“ (Golubović i dr., 1975:51); drugo, „*nedovoljna teorijska utemeljenost ... definicija bazičnih pojmova*“ (Golubović i dr., 1975:51) i; treće, nedovoljna empirijska zasnovanost.

Autori se u zaključku ne izjašnjavaju o teorijskoj vrednosti pojedinih gledišta, odnosno eksplicitno ne ističu nijedno gledište kao superiorno. Ipak, čitaocu je, na osnovu u uvodu naznačenih kriterijuma, jasno koji pristup autori smatraju najpogodnijim za izučavanje društvene strukture jugoslovenskog društva. Klasni pristup, kakav je dat u radovima Ljubomira Tadića i Nebojše Popova, koherentan je i adekvatan, ali je u nekim elementima nedorađen. Konceptije o jednoklasnom društvu, kontraklasi i kvaziklasni model pokazuju se kao nekonzistentni, nekoherentni i neadekvatni. Stratifikacioni pristup je koherentan i konzistentan, ali je sociološki neadekvatan.

Ovde se, naravno, može odmah postaviti pitanje kriterijuma za procenu valjanosti teorijskih hipoteza, odnosno njihove brojnosti¹⁶. Međutim, to za ovaj rad nije važno. Važnije je, preispitati kriterijum adekvatnosti. O njemu autori ne kažu ništa, verovatno zbog toga što taj kriterijum smatraju samorazumljivim u smislu koji označava sposobnost teorije da odgovori na pitanja koje sebi postavlja, odnosno zbog kojih je i stvorena.

16 O tome opširnije videti u knjizi Staniše Novakovića *Hipoteze i saznanje*, Nolit, Beograd, 1983.

Na ovoj tački se valja zaustaviti i od nje krenuti u pravcu koji je interesantan za ovaj rad. Naime, da bi se znalo da li je jedan koncept za izučavanje društvene strukture adekvatan ili ne, mora se prethodno postaviti pitanje: čemu uopšte istraživanja društvene strukture? Odgovor na ovo pitanje implicitno je prisutan u radovima svih autora, ali da bi se ocenila adekvatnost pojedinih koncepata, oni se moraju objasniti. U jednom slučaju, polazi se od vizije poželjnog društva, odnosno postavlja se pitanje kakvo društvo se želi, a zatim, logički sledi pitanje – šta sprečava razvoj društva u željenom pravcu? Težeći za što potpunijim odgovorom na to pitanje, može se otkriti mnoštvo činilaca koji se mogu podeliti na istorijske, konjunkturalne i strukturalne, iz kojih se mogu izvesti i sistemski. U drugom slučaju, postavlja se vrednosno neutralnije pitanje o načinu na koji se reprodukuje, odnosno održava postojeći sistem društvenih odnosa. Pitanje koje odatle sledi je: šta podstiče održanje postojećih društvenih odnosa? (Druga strana istog pitanja je – šta postojeće odnose može ugroziti?) Odgovor na to pitanje, zahteva, pored ispitivanja ostalih činilaca, i proučavanje društvene strukture. Dakle, nezavisno od osnovnog interesovanja autora, istraživanje društvene strukture je neophodno. Da bi se konstruisao strukturalni model društva¹⁷ moraju se koristiti određene dimenzije. Broj i vrste dimenzija (osnovnih i izvedenih) zavisi od šire teorije koja služi kao okvir istraživanja. Opredeljenje za izbor šire teorije zavisiće, naravno, od cilja koji se hoće postići istraživanjem, odnosno od osnovnog pitanja koje istraživač sebi postavlja. No, ono što je važno naglasiti jeste da je prenaplašavanje strukturalnih činilaca, uz istovremeno zapostavljanje istorijskih i konjunkturalnih, uticalo na naglašenu potrebu sociologa da se spore oko pristupa izučavanju društvene strukture. Po mom mišljenju, nema velike razlike između klasnog i stratifikacijskog pristupa. Koristeći ma koji od ova dva pristupa, može se ustanoviti postojanje određenih društvenih grupacija. Da li će te grupacije biti delatne, odnosno da li će postati činilac ili akter društvene promene, ne zavisi samo od puke činjenice njihovog postojanja, već od niza drugih činilaca koje jedna sociološka analiza mora ustanoviti. Dakle, ono što je bitno naglasiti jeste činjenica da je u analizi strukture društva bitnije dobiti što

17 Metodološko je, pre svega, pitanje da li ćemo u konstrukciji modela slediti induktivni ili deduktivni put, odnosno da li ćemo na osnovu prethodnog iskustva pretpostaviti određene društvene grupacije pa zatim, na osnovu posmatranih dimenzija, ispitivati da li su naše pretpostavke bile ispravne ili ćemo grupacije konstituisati nakon što pojedince rangiramo na skali po svakoj od posmatranih dimenzija. Potonji metodološki pristup koristili su u našoj sociologiji Stane Saksida, Andrej Caserman i Krežo Petrović. O tome videti njihov rad „Društvena stratifikacija i pokretiljivost u jugoslovenskom društvu“, u zborniku *Klase i slojevi*, biblioteka *Čovjek i sistem*, svezak 5, Zagreb, 1977.

više značajnih informacija o različitim društvenim grupacijama, ma kako ih nazivali, nego ustanoviti da li je reč o klasama ili slojevima u širem smislu te reči kako ih naziva Popović. U tom kontekstu, moje je mišljenje da je Popovićev pristup izučavanju društvene strukture jugoslovenskog društva bio sociološki podjednako adekvatan kao i klasni pristup, jer je pružao informacije o pretpostavljenim društvenim grupama na osnovu kojih se moglo utvrditi da li među njima postoji latentni konflikt. Razlog za takvu ocenu nalazi se u činjenici da apriorno utvrđivanje klasne strukture samo po sebi ništa ne znači ukoliko se u razmatranje ne uzme dovoljan broj relevantnih dimenzija na osnovu kojih je moguće utvrditi odnose među pretpostavljenim grupama. Sticajem okolnosti, ova sociološka relevantnost Popovićevog pristupa, koga autori pomenute analize, čini se neopravdano, nazivaju stratifikacijskim, jer je nesumnjivo širi i pruža više informacija nego puko određenje društvenih stratuma, poklopila se sa političkim interesom stabilizovane frakcije kolektivno-vlasničke klase kojoj su bile važnije korisne informacije o preseku i promenama u društvenoj strukturi nego apologija ili kritika postojećeg stanja. Otuda, mislim da podela naših sociologa na apologete, kritičare i analitičare – koju je, među ostalima, koristio i Popović (Popović, 1981) – nema za razumevanje razvoja jugoslovenske sociologije posebnu analitičku vrednost. Apologetičnost ili kritičnost mogla se odraziti na ličnu karijeru pojedinih sociologa, ali osnovni kriterijum za uticajnost određene sociološke struje bila je korisnost koju je imala ili je mogla imati za dominantnu političku frakciju vladajuće klase. Pokazalo se, naime, da je u određenim periodima kritički stav prema društvenoj organizaciji bio korisniji za dominantnu političku frakciju nego apologetski stav. Da zaključim, „apologetski“ sociološki stav prema društvu bio je u posmatranom periodu nekoristan, jer sociologija nije imala legitimacijsku funkciju u društvu. „Kritički“ stav bio je, takođe, nekoristan, a pored toga i štetan, jer je upućivao na promenu postojećih društvenih odnosa u pravcu poželjne vizije društva, koja se samo na deklarativnom planu poklapala sa poželjnom vizijom društva kreatora društvenih odnosa. Dakle, jedino je analitički stav bio koristan, jer je pružao informacije koje su mogle biti od značaja za posednike društvene moći, iako ne samo za njih.

U tom kontekstu može se sagledati i studija *Društveni slojevi i društvena svest* (Popović i dr., 1974) koja pruža obilje sociološki relevantnih informacija o društvenoj strukturi jugoslovenskog društva sedamdesetih godina. Iako autori ne govore o klasnoj strukturi društva – čak Popović u uvodu studije eksplicitno negira postojanje klasa u jugoslovenskom društvu – na osnovu uvida u osnovne (materijalni položaj, ugled, obrazovanje) i izvedene (interesi, svest, vrednosne orijentacije) karakteristike

pretpostavljenih društvenih slojeva može se steći uvid ne samo u presek društvene strukture tog doba, već i u moguće pravce društvenih promena.

Sasvim je drugo pitanje zašto se u samoj studiji ne ekspliciraju mogući pravci promena. U tom pogledu primedbe koje su s pravom upućene Popoviću¹⁸ više su posledica autorove nedoslednosti koja ga je sprečila da izvede konzistentne zaključke na osnovu prikupljenih rezultata istraživanja, ili – da budem sasvim precizan – utisak je da je reč o autorovoj opreznosti. Tako se izneti zaključci mogu posmatrati kao politički kišobran koji je bio neophodan kako bi se sociologija i sociološka pitanja zaštitila od partijskih kritika u tadašnjim okolnostima.

Ovakva ocena proizlazi iz poređenja Popovićevih ranijih stavova u kojima zaključuje da je Marksova teorija klasa neadekvatna za razumevanje socijalističkog društva, s jedne strane, i ocene o neklasnom karakteru jugoslovenskog društva koju izvodi na osnovu Marksove definicije klasa, s druge strane.

Taj teorijski problem koji stoji u osnovi mnogih problema sa kojima su se suočavali analitičari društvene strukture socijalizma polazeći od Marksove ili Lenjinove definicije klasa¹⁹ mogao je biti rešen samo preispitivanjem prirode socijalističkog društva, odnosno načina na koji ono funkcioniše i na koji se reprodukuje. Vizije klasika marksizma i lenjinizma o socijalizmu nekritički su preuzimane kao predstave o stvarno postojećim socijalističkim društvima. Iz takvog osnovnog shvatanja proizlazila je i nemogućnost da se društvena struktura realno postojećih socijalističkih društava sagleda na adekvatan način. Ako bi to, pak, pojedinim autorima i pošlo za rukom – jer su polazili od implicitnih zdravorazumskih pretpostavki – onda bi se suočili sa problemom teorijske nekonzistentnosti. Rešenje se očigledno moralo tražiti u stvaranju teorijskog modela koji bi objasnio prirodu funkcionisanja i reprodukcije socijalističkih društava iz čega bi, tek u drugom koraku, mogla da slede ispitivanja društvene strukture. Prvi teorijski iskorak takve vrste u jugoslovenskoj sociologiji, izuzme li se Đilasov pokušaj iz pedesetih godina koji nije dobio širi publicitet u jugoslovenskim sociološkim krugovima, načinio je Mladen Lazić u studiji *U susret zatvorenom društvu*, o kojoj će biti reči u poslednjem poglavlju.

18 Tako, na primer, Duško Sekulić zamera autoru da klasnu podvojenost izvodi isključivo iz vlasničkih odnosa i, što je važnije, da jedino te odnose smatra konflikt-nim dok odnose između slojeva koji proizlaze iz različite uloge u društvenoj podeli rada ne posmatra kao konfliktne (Sekulić, 1986:160).

19 O tom problemu videti opširnije u tekstu Milene Davidović, koja piše: *Uzroke teorijske i metodološke nekoherentnosti i dijametralno suprotnih istraživačkih rezultata na polju ispitivanja strukture jugoslovenskog društva vidim u nedvosmislenom opredeljenju jugoslovenskih sociologa da njihovo osnovno i jedino teorijsko polazište mora biti marksistička teorija društva* (Davidović, 1985:32).

Ponovno buđenje sociologije osamdesetih

Iskoraci poput Lazićevog bili su mogući, između ostalog, i zato što je došlo do ponovne liberalizacije društvenih odnosa, odnosno stvorena je situacija u kojoj je inteligencija mogla slobodnije da izražava svoje ideje. U periodu nakon smrti Josipa Broza Tita ponovo se otvara široka diskusija među sociolozima o najrazličitijim pitanjima društvenog života, pa i o pitanju socijalizma. U osnovi, ta je diskusija omogućena specifičnom istorijskom situacijom u kome se našlo jugoslovensko društvo. Klasni mir i savezništvo radničke i kolektivno-vlasničke klase, koji je trajao više od jedne decenije i počivao na sveopštem blagostanju omogućenom stranim kreditima, počeo je da se ljulja onoga trenutka kada su se osetili prvi efekti krize koja je neminovno sledila zbog same logike reprodukcije socijalističkog društva. Kriza se najpre manifestovala u ekonomiji. Stanovništvo naviknuto na život u relativnom izobilju suočilo se sa prvim nestašicama različitih vrsta proizvoda, inflacijom, padom društvenog i ličnog standarda. Budući da je u takvoj situaciji klasni mir mogao biti lako ugrožen, kolektivno-vlasnička klasa, odnosno njeni politički predstavnici, morali su da traže novog saveznika. Naravno, to je mogla, ponovo, biti samo posredna klasa, čiji je jedan deo predstavljala i inteligencija. Slobode koje je inteligencija dobijala u izražavanju svojih ideja bile su proširene zahvaljujući specifičnoj situaciji koju je karakterisala potreba za integracijom sistema, sve očiglednije zahvaćenog dezintegrativnim procesima. Pokušaji da se postojeći odnosi zadrže na starim osnovama više nisu imali perspektivu. Rešenje je počelo da se traži u reformi, pre svega, privrednog i delimično političkog sistema. Kako su se i ti pokušaji pokazali bezuspešnim, kao poslednju odbranu poretka vladajuće grupe istakle su nacionalizam, što je bila logična posledica klasnog saveza u kome je novi partner vladajućoj klasi postala posredna ili srednja klasa koja je osnovni nosilac nacionalizma²⁰. Uticaj koji je posredna klasa imala u novom paktu rastao je srazmerno s opasnošću od radničkih nemira. Treba se samo setiti druge polovine osamdesetih godina i velikih radničkih (rudarskih) štrajkova u Istri i prvih izlazaka radnika na ulice u ostalim delovima zemlje pa će postati jasnija uloga posredne klase i njene ideologije u premeštanju sukoba sa klasnog na nacionalni plan. Nacionalni sukob supstituisao je klasni sukob kao i toliko puta u istoriji. Sticajem istorijskih i konjunkturnih činilaca ovaj nacionalni sukob rezultirao je i raspadom zemlje, što verovatno nije bila prvobitna namera kolektivno vlasničke klase²¹. No, ono što je paradoks i što pokazuje svu tragiku ulo-

20 Videti o tome šire rad Aljoše Mimice: „Srednja klasa, nacionalizam i društveni sukobi“, šapirografisano, Beograd, 1973

21 Ali, bitno je zapaziti da je ona žrtvovala i raspad države i četvorogodišnji rat da bi sačuvala svoju dominantnu poziciju. Naravno, u tu svrhu su morali biti žrtvovani

ge posredne klase jeste činjenica da je najveći deo toga posla obavila ona sama. Deo njenih viđenijih predstavnika ponadao se da bi u novoj situaciji mogao preuzeti dominantnu poziciju u društvu, što se teorijski, a pokazuje se i praktično, pretvarilo u „sanak pusti“²².

Bilo kako bilo, u samom početku uspostavljanja novih klasnih odnosa, posrednoj klasi se učinilo da se pomera sa margine društvenih zbivanja. Takav utisak temeljio se i na laganom širenju njene ideologije – liberalizma, koji podrazumeva i demokratizaciju društvenih odnosa. (Nacionalizam je drugo Janusovo lice i javlja se kasnije, kada bivaju ugroženi interesi vladajuće i srednje klase). Takva demokratizacija društvenih odnosa manifestovala se najpre u kulturnoj i naučnoj oblasti, što je rezultiralo slobodnijim izražavanjem različitih ideja. No, pošto se i u novom klasnom paktu radilo o braku iz računa, pripadnici intelektualne elite počeli su da potkopavaju postojeći poredak i odnos snaga²³.

To je, dakle, kontekst u kojem dolazi do ponovnog buđenja sociologije, koje se, pre svega, ogleda u slobodi sociološkog izražavanja. Postavlja se pitanje: Na koji način su sociolozi iskoristili novu situaciju? Bilo bi zanimljivo pokazati kakva su ideološka opredeljenja stajala u pozadini socioloških radova, no ovde je prevashodno važno istaći da se ta situacija manifestovala u pluralizmu socioloških pristupa i u novim doprinosima analizi jugoslovenskog socijalizma. Na sledećim stranicama pokušaću da pokažem kako se razvijala sociološka misao o jugoslovenskom samoupravnom socijalističkom društvu u poslednjoj deceniji postojanja druge Jugoslavije.

Sociologija kao krizologija

Na osnovu pregleda članaka objavljenih u sociološkoj periodici može se konstatovati da sociološke radove o socijalizmu u Jugoslaviji, koji su se pojavili u devetoj deceniji dvadesetog veka, prevashodno karakteriše

i delovi same kolektivno-vlasničke klase, pre svega, oni koji su zavisili od državnog jedinstva – mislimo na deo visokih oficira i saveznih funkcionera.

- 22 Bar kada je o Srbiji reč. U Hrvatskoj, a u znatno manjoj meri u Sloveniji i Makedoniji, to je srednjoj klasi pošlo za rukom i sada se intenzivno pokušavala dočepati položaja koje su nekad zauzimali pripadnici kolektivno-vlasničke klase, tako da se u strukturi društva ništa bitno ne menja. U Srbiji je znatno manji broj pripadnika srednje klase uspeo da se domogne višeg društvenog položaja.
- 23 Najinteligentniji i najopasniji predstavnici posredne klase prepuštani su vlasti i na taj način su neutralizovani. Nakon uspostavljanja višepartijskog sistema, što je još jedan ustupak kolektivno-vlasničke klase za klasno partnerstvo, ta se metodologija još vidnije manifestovala. Međutim, posredna klasa je time i izgubila jer je dodatno pocepana po osnovi svoja dva ideološka lica. Što se radničke klase tiče ona je savladana tako što je osiromašena i pretvorena u lumpenproleterijat.

rasprava o krizi društva, a budući da je reč o socijalističkom društvu, bilo je gotovo neminovno da se rasprava proširi na pitanje o prirodi socijalizma.

Sociološka produkcija toga doba mogla bi se klasifikovati po različitim osnovama. Za temu ovog rada osnovna je podela prema vrsti radova koji se bave istraživanjem socijalizma. S jedne strane, reč je o analizi krize koja je zahvatila jugoslovensko društvo, a s druge strane, pojavljuju se novi pokušaji objašnjenja funkcionisanja i načina reprodukcije socijalističkog sistema.

Kada je reč o problematici društvene krize, sociološki radovi mogu se podeliti na deskriptivne i eksplanatorne, pri čemu se potonji mogu dodatno klasifikovati prema vrsti determinizma koji je naglašen u objašnjenju posmatrane pojave²⁴. U tom slučaju, reč je, dakle, o pokušajima da se sa različitih teorijskih stanovišta objasne dezintegrativni procesi u jugoslovenskom društvu. Najzad, radovi o krizi društva mogu se podeliti na zagovorničke i analitičke. Treba odmah reći da se, iz više razloga, ovde nije ulazilo u složeniju analizu saznanog doprinosa pojedinih radova. Prvo, reč je o mnoštvu članaka u kojima su osnovne ideje izložene u vidu teza za raspravu (ta činjenica je ujedno uslovlila podelu na deskriptivne i eksplanatorne radove). Drugo, iz istog razloga, bar u početku posmatranog perioda, bilo je malo radova koji su teorijski zasnovani (teorijska zasnovanost je preduslov drugoj podeli prema vrsti determinizma koji se naglašava). Treće, nova društvena situacija u kojoj se od sociologa očekivalo (ili su oni bar tako mislili) da hitno daju odgovore na složena društvena pitanja, otvorila je, s jedne strane, svetlije perspektive sociologiji, ali je, s druge strane, same sociologe stavila u poziciju da stvaraju recepte i nude rešenja za izlazak iz krize, što je neminovno vodilo zagovorničkom praktikovanju discipline. Ta je činjenica, dakle, uslovlila treću podelu na zagovorničke i analitičke radove.

Sistematski karakter navedenih klasifikacija ne pruža, međutim, uvid u genezu sociološke misli o krizi socijalizma, a upravo nas ona ovde najviše interesuje. Prvi rad koji se u posmatranom periodu bavi krizom socijalizma je članak Zagorke Golubović – *Ideja socijalizma u tumačenju staljinističke ideologije* (Golubović, 1981). Iako nema neposrednu vezu sa krizom jugoslovenskog društva, ovaj rad je podstakao nastanak čitavog niza tekstova koji će se na tu temu kasnije pojaviti. Osnovni razlog zbog koga se ovaj tekst pominje nalazi se u osnovnoj tezi koju zastupa – da postoji raskorak između koncepta socijalizma i staljinističkog shvatanja,

24 Ovde imam u vidu, pre svega, radove koji se bave krizom globalnog društva. Postoji pored toga i niz značajnih radova koji se bave krizom pojedinih segmenata društvenog sistema, pa bi i to mogao biti kriterijum klasifikacije. Međutim, zbog obilja radova koji bi se na taj način morali uvrstiti u analizu pažnja je zadržana na pomenutim radovima o globalnom društvu.

odnosno praktikovanja socijalizma. Ova teza o neskladu između poželjnog, odnosno teorijski normiranog i stvarnog postaće crvena nit koja će, bez obzira na ostale razlike, povezivati bezmalo sve radove o krizi jugoslovenskog društva koji su se od 1982. do 1988. godine pojavili u sociološkoj periodici. O tome posebno uverljivo svedoče radovi predstavljeni na okruglim stolovima u Ljubljani 1982. i Portorožu 1983. godine²⁵.

Činjenicu da se jugoslovensko društvo nalazi u krizi niko nije sporio, a polazna tačka u navođenju uzroka krize bila je upravo konstatacija o neskladu između normativno predviđenog i stvarnog ponašanja društvenih aktera. Sociolozi su u svojim radovima kroz ovu prizmu posmatrali gotovo sve sfere društvenog života i gotovo sve društvene procese i pojave. Konstataciju da je društvo u krizi potkrepljivali su navođenjem različitih aspekata krize koji su se ogledali, pre svega, u ekonomskoj oblasti. Svi pokazatelji ekonomskog razvoja ukazivali su na silazni trend, pa je ekonomija, dakle, predstavljala osnovno polje na kome se kriza manifestovala. Ispoljavanje krize na ekonomskom polju zdravorazumski je upućivalo na zaključak da je reč o ekonomskoj krizi, što je ujedno bila i osnovna teza koju je politički vrh lansirao u javnost. U početku je i izvestan broj sociologa isticao ekonomski karakter krize, ali je već sam karakter sociološke discipline navodio te iste autore da uzroke ekonomske krize traže u širem društvenom kontekstu²⁶. Odatle je bio potreban samo jedan korak ka tezi o široj društvenoj krizi²⁷. No, pre nego što je taj korak načinjen, dakle, u fazi kada su i sociolozi govorili o ekonomskom karakteru krize, lansirana je teza o neusklađenosti normativnog sistema samoupravnih odnosa i stvarnog ponašanja učesnika u tim odnosima, koja je ubrzo postala dominantno objašnjenje krize²⁸. Ovde treba istaći da su prve razlike među sociolozima nastale oko pitanja da li izlaz iz krize, koji se video u usklađivanju normativnog i stvarnog, treba tražiti prvenstveno u izmeni

25 Radovi prezentovani na simpozijumu u Ljubljani sa temom „Savremeno jugoslovensko društvo – sociološko istraživanje uzroka krize i mogućnosti izlaska“ publikovani su u časopisu *Sociologija* 2–3/82, a deo saopštenja sa X naučnog skupa sociologa u Portorožu 1983. godine, sa temom „Integrativni i dezintegrativni procesi u jugoslovenskom društvu“, publikovan je u časopisu *Sociologija* 1–2/84.

26 Tako, na primer, Silvano Bolčić govori o kriznim procesima i o razumnoj pretpostavci da se radi o dubljim društvenim uzrocima ekonomske nestabilnosti (Bolčić, 1982:195).

27 Mihailo Popović govori o tome da se naše društvo u celini nalazi u ozbiljnoj krizi već više godina i da je ekonomska nestabilnost samo najvidljiviji i za sada najdrastičniji oblik ispoljavanja te krize. (Popović, 1982:220).

28 Ova teza o neusklađenosti samoupravnog sistema i stvarnog ponašanja društvenih aktera izražavala se na najrazličitije načine i preovladavala je do 1986. godine kada je Zagorka Golubović lansirala tezu o nepostojanju nesklada jer samoupravljanje nika-da nije ni zaživelo.

ponašanja aktera²⁹ (što je opet vodilo predlaganju različitih načina na koje je takve izmene moguće učiniti) ili, pak, u reformi samog sistema, koji bi time postao bliži realnim odnosima u društvu³⁰. Sociolozi koji su isticali odstupanje prakse od samoupravnih normi, i u toj činjenici tražili uzroke krize, najčešće su kao glavnog krivca označavali birokratiju. Takav stav je bio očekivan budući da su radnici, normativno, predstavljali stub samoupravnog sistema. Bilo je, međutim, i onih sociologa koji su ukazivali na odstupanje od normi svih aktera, i oni su, na svojevrsan način, prokrčili put tezi o potrebi izmene celokupnog sistema³¹.

Takođe, kada je reč o pravcu koji je isticao potrebu za izmenom sistema, može se uočiti svojevrsna postupnost u izražavanju stavova. Postupnost se ogledala u činjenici da se najpre pojavilo nekoliko radova u kojima je načelno osporavana funkcionalnost postojećeg sistema³². Osporavanje efikasnosti sistema argumentima koji su proisticali iz svakodnevnog iskustva nije bilo dovoljno, jer je uvek ostajalo mesta za kontratezu o reformisanju sistema koji će se nakon adekvatnih reformi stabilizovati. Teorijska argumentacija bila je u tom pogledu mnogo adekvatnija, budući da je apstraktna i opšta, pa samim tim ne ostavlja prostor za predlaganje parcijalnih reformi. Naravno, prvo pitanje koje se ovde postavilo bilo je da li je dovoljno izvršiti izmene u jednom podsistemu kako bi se on uskladio sa

29 U tom pogledu naročito su se isticali radikalni kritičari postojećeg sistema koji su uzrok krize videli u samom vrhu sistema, dakle, u političkoj eliti i SKJ, koji mora pretrpeti radikalne reforme (Tadić, 1986; Stojanović, 1986). Danas može da čudi oštar ton kojim se pomenuti autori obraćaju eliti, što je davalo privid njihove kritičnosti koja se, međutim, sastojala samo u tome da se iznova postave temelji za nastavak procesa u kome će SKJ imati vodeću ulogu u društvu. Drugim rečima, kritika sistema je išla za tim da se spasi ideja socijalizma. Demokratsko-komunistički potencijal znatno je širi od reformističke struje u SKJ (Stojanović, 1986:87). Na sličan način razmišlja i Rus, koji od SKJ traži da se posveti pitanjima modernizacije (Rus, 1985).

30 Pečujlić(1982), Sekel(1985), Golubović (1986), upućivali su na različite oblike u kojima se može realizovati socijalistička ideja. Zajednička karakteristika svih tih nastojanja sastoji se u afirmaciji emancipatorskih potencijala ličnosti, ali svaki od ovih predloga nije analizirao konsekvence takvih zalaganja, osim naravno, pozitivnih koje su date već kao pretpostavka.

31 Na ovom mestu je zgodno istaći razlog zbog koga je neprimerena podela sociologa na kritičare i apologete. Naime, nesumnjivo da je na prvi pogled u ono vreme mnogo radikalnija bila teza o krivici birokratije za krizu u koju je društvo zapalo. Teza po kojoj su svi podjednako krivi ntogla bi se svrstati u manje radikalnu, ako ne i apologetsku. Međutim, ako se pažljivije razmotri prva teza može se zapaziti da je pojam birokratije u socijalizmu krajnje neodređen. Tek će Todor Kuljić u svojim radovima o birokratiji i kadrovskoj upravi osvetliti ovaj fenomen i omogućiti da se diferencirane pride njegovoj analizi (Kuljić, 1987,1988).

32 Tako, na primer, Jan Marković terminologijom systemske teorije dokazuje da je uzrok krize u kulturnoj sferi i da se postojeći sistem može održati jedino u uslovima stabilnog okruženja, u suprotnom sledi mu slom (Marković,1982:312).

ostalima i tako omogućio nesmetano funkcionisanje sistema³³, ili je, pak nužna promena čitavog sistema. U potonjem slučaju otvorilo se pitanje pravca u kome bi sistem trebalo menjati. Odgovor na to pitanje zavisio je prvenstveno od shvatanja pojedinih autora o ciljevima koje društvo treba da postigne, odnosno od poželjne vizije društva što je vodilo u ponovnu ideologizaciju sociologije³⁴.

Već je napomenuto da je u posmatranom periodu zalaganje za reformu sistema značilo, pre svega, nastojanje da se sačuva socijalistički karakter jugoslovenskog društva. Sociolozi su smatrali da jedino „više socijalizma“ može osigurati stabilnost i razvoj društva. Ono u čemu su se, međutim, razlikovali bilo je njihovo shvatanje socijalizma. Ipak u tom pogledu mogao bi se naći zajednički imenitelj koji podrazumeva, iako nejednako naglašene, zahteve za redistribucijom političke moći u korist proizvođača, za bržim privrednim razvojem, širim političkim i kulturnim slobodama (barem na nivou građanskih društava), za emancipacijom ličnosti i porastom opšteg društvenog standarda. Tražilo se, dakle, više socijalizma, ali stvarnog socijalizma u kojem bi došli do izražaja ideali i vrednosti poput rada, slobodnog udruživanja proizvođača, demokratskog odlučivanja bez tutorstva političke elite, oličene, pre svega, u SKJ. Zato se insistiralo na neophodnosti izmena u funkcionisanju SKJ³⁵, njegovoj demokratizaciji i napuštanju planiranog mehanizma regulacije. Samoupravne ideje o društvenom dogovaranju iznova dobijaju podršku sociologa. Naravno, postavljala su se i pitanja o akterima koji bi bili nosioci promena u željenom pravcu, kao i o glavnim činiocima otpora promenama³⁶. Sociolozi su bili svesni činjenice da je distribucija moći u društvu neravnomerna i da upravo društvene grupe koje imaju presudnu moć jesu osnovni vinovnici tadašnjeg kriznog stanja. Takođe su znali da nikakva preraspodela moći ne ide u prilog vladajućoj klasi i da ona, stoga, čini glavnog nosioca otpora promenama³⁷. Zato sociolozima nije preostalo ništa drugo nego da pozivaju na, s jedne strane, savest i ideologiju, a s druge, da upozoravaju

33 Shvatanje socijalizma kao političkog društva u kome politički sistem ima dominantnu ulogu i determiniše zbivanja u čitavom sistemu logično je vodilo zaključku da su izmene u političkom podsistemu primarne i, stiče se utisak, dovoljne za izlazak jugoslovenskog društva iz krize. Ova teza predstavlja opšte mesto u gotovo svim radovima, tako da je lakše izdvojiti radove u kojima ona nije centralna.

34 Mogućnost da se izbegne zagovaranje određenog pravca razvoja iskoristilo je nekoliko sociologa koji su, poput Josipa Županova, jasno isticali alternativne puteve razvoja u skladu sa mogućim ciljevima i predlagali mere koje u tom smislu treba preduzeti. (Županov, 1985).

35 Od autora koji su posebno insistirali na ovom momentu valja istaći Zagorku Golubović, Svetozara Stojanovića, Ljubomira Tadića i Lasla Sekelja.

36 Među prvima to pitanje je postavila Zagorka Golubović (Golubović, 1986).

37 Videti, na primer, radove Zagorke Golubović iz osamdesetih godina.

na opasnost od sloma sistema. Štaviše, sociolozi su formulisali konkretne predloge mera, upućivali na kratkoročne, srednjoročne i dugoročne aktivnosti koje treba preduzeti radi prevazilaženja krize i očuvanje sistema³⁸. Međutim, i pored svih upozorenja, kriza je bivala sve dublja. Stiče se utisak da je sociolozima bilo više stalo do održanja postojećeg sistema nego samim političarima i vladajućoj klasi. Političke i privredne reforme koje su sprovedene bile su izrazito parcijalne, nedosledne i kolebljive te su samo donekle uvažavale sugestije sociologa i to one najumerenije koje su stvarale privid promena. Sociolozi su, nema sumnje, pošteno obavili posao koji se od njih očekivao: Blagovremeno su dijagnostikovali krizu, ukazali na sve protivrečnosti u društvu, predlagali konkretne mere za njeno prevazilaženje, upozoravali na mogućnost sloma sistema, i nudili alternativne varijante socijalizma. Ali ono što nisu uradili, a bilo je osnovno za razvoj sociologije, jeste da iskoriste krizu kako bi teorijski osmislili i empirijski proverili nove hipoteze o prirodi socijalističkog sistema. Upravo se to pokazalo kao osnovni nedostatak sociologije toga doba, pa je stoga razumljivo zbog čega je veliki posao koji su sociolozi obavili na koncu ostao jalov.

U tom pogledu prekretnicu čini rad Mladena Lazića (Lazić, 1988), u kome se prvi put jasno postavlja pitanje logike funkcionisanja socijalističkog sistema³⁹ i, u vezi s tim, granica do kojih je moguće vršiti reforme u socijalizmu⁴⁰. Ono što bitno razlikuje Lazićev pristup od dotadašnjih jeste teorijska utemeljenost iznetih zaključaka, dok se originalnost njegovih ideja pre svega ogleda u shvatanju da se socijalistički sistem ne može razdvajati na podsisteme, „*već da je specifičnost socijalizma upravo u ukidanju međusobne odvojenosti sfera društvene delatnosti i da svako zadiranje u monopol vladajuće klase, u bilo kojoj oblasti, znači ukidanje njenog sveukupnog monopola nad totalitetom društvene reprodukcije*“ (Lazić, 1988:57). U tom smislu ne može se govoriti o primatu politike nad ekonomijom jer komandne položaje u svim sferama društva drži kolektivno-vlasnička klasa koja, pre svega, kadrovskom politikom obezbeđuje svoju reprodukciju, a time i reprodukciju odnosa koji postoje u sistemu.

Moglo bi se reći da je na ovaj način stavljena tačka na problematiku krize jugoslovenskog društva, odnosno na pitanje reformi i stabilizacije sistema. Ako je neko još hteo da gaji iluzije u pogledu reformisanja sistema u cilju njegove stabilizacije, na šta je moglo da zavede inaugurisanje novog saveznog premijera koji je pripadao tehnokratskoj frakciji vladajuće klase, moralo mu je ubrzo postati jasno – na šta je sociološka teorija upozorila –

38 Videti, na primer, tekst Veljka Rusa (Rus, 1982).

39 U ovom članku Lazić aktuelizuje osnovne ideje sadržane u teorijskom delu studije *U susret zatvorenom društvu*. (Lazić, 1987).

40 Pitanje granica reformi u socijalizmu postavila je i Zagorka Golubović, ali njen tekst nije u tom pogledu nedvosmislen kao Lazićev (Golubović, 1987).

da to znači i promenu organizacije socijalističkog načina proizvodnje, a na to vladajuća klasa u celini nije mogla pristati.

O socijalizmu ponovo

Rasprava o društvenoj krizi inicirala je ponovno razmatranje rasprave o prirodi socijalizma, odnosno načina reprodukcije realno postojećeg socijalizma. Takva rasprava se mogla očekivati iz više razloga. Prvo, govoriti o krizi socijalističkog sistema, a nemati jasnu predstavu o logici na kojoj taj sistem počiva, prilično je teško. Predstava o socijalizmu kao političkom društvu u kome su sve ostale oblasti društvenog života podređene politici ostavljala je prostor za mnoštvo dilema i protivrečnosti. Ugroženost socijalističkih sistema u Evropi mogla je značiti i ugroženost same ideje socijalizma. Istinski levičari, bez obzira na sve kritike koje su upućivali postojećim sistemima, u njima su ipak videli kakvu-takvu mogućnost za ostvarenje socijalizma koji je tek trebalo izgraditi. U ovom delu rada osvrnuću se upravo na one sociološke radove u kojima se ova problematika šire razmatra.

Predstava o socijalizmu kao društvu prelaznog perioda od kapitalizma ka komunizmu, u kome su ukinute osnove eksploatacije i u kome radni narod, predvođen komunističkom partijom, prevazilazi ostatke starog društva i savlađuje spoljne neprijatelje koji ugrožavaju socijalizam, odavno je prevaziđena. Stvarnost koja se u velikoj meri razlikovala od te predstave najviše je smetala istinskim levičarima. Humanistički orijentisani intelektualci prvi su reagovali ukazujući da put kojim socijalistička društva idu nije put koji vodi ka proklamovanom cilju. Međutim, imajući u vidu svoju revolucionarnu ulogu, manje ih je interesovalo objašnjenje logike funkcionisanja postojećih sistema, a više su bili zainteresovani za promenu stanja u pravcu poželjne vizije društva. Njihove analize išle su do one granice na kojoj se moglo ukazati na fundamentalna odstupanja od proklamovanih ideala.

Takva pojednostavljena slika bila je karakteristična i za Jugoslaviju. Tek je ozbiljna kriza celokupnog sistema uticala na promenu načina razmišljanja o realno postojećem socijalizmu. Objasniti logiku funkcionisanja sistema postalo je izazov, bez obzira da li su motivi bili čisto akademske prirode ili je u pozadini stajao i ideološki, odnosno politički interes za reafirmacijom socijalizma.

Ovaj novi odnos prema analizi socijalizma, koji su uglavnom započeli disidenti iz istočnoevropskih zemalja, u drugoj polovini osamdesetih godina dobio je više pristalica i među domaćim sociolozima.

Zagorka Golubović, kojoj je analiza socijalističkih društava bila dugogodišnja naučna preokupacija, predstavlja dobar primer novog odnosa jugoslovenskih sociologa prema problematici socijalizma. Njen novi pristup analizi socijalističkih sistema ogledao se u nastojanju da se otkrije skrivena logika funkcionisanja socijalističkih sistema i da se odredi paradigma realnog socijalizma. Posebno je značajna njena analiza jugoslovenskog socijalističkog društva, zasnovana na stavu o specifičnosti socijalizma u pojedinim zemljama i na poređenju sa paradigmom realnog socijalizma.

Zbog toga je u prikazu njenog doprinosa razumevanju socijalizma neophodno poći od određenja paradigme realnog socijalizma, nastale na osnovu analize radova najuticajnijih teoretičara socijalizma.

„Paradigma realnog socijalizma izražava društvenu organizaciju utemeljenu na generalizovanom podržavljenju svojine nad sredstvima za proizvodnju kojim se postiže spajanje ekonomske i političke moći u obliku centralizovanog birokratskog upravljanja društvom posredstvom apsolutne vlasti političkog aparata, sa dominacijom jedne partije i monolitne ideologije i uspostavljanjem sveopšte kontrole nad radom, rezultatima rada i svim drugim oblicima društvenog života“ (Golubović, 1987:22).

Polazeći od ovako određene paradigme, Zagorka Golubović pokušava da utvrdi u kojoj meri jugoslovenski samoupravni model odstupa od realnog socijalističkog, s jedne strane, i u kojoj meri je, nezavisno od toga, on koherentan, s druge strane.

Zaključci do kojih autorka dolazi mogu se svesti na sledeće: osnovni društveni odnos karakteriše unutrašnja protivrečnost institucije društvene svojine, koja se ispoljava u nepostojanju pravno definisanog subjekta svojine (Golubović, 1988:29). Otuda, državno vlasništvo, koje je deklarativno ukinuto, nastavlja da funkcioniše u najvažnijim oblastima privrednog života. Ekonomski ciljevi su definisani na osnovu političkih interesa, što onemogućava racionalizaciju privrede, ali to za birokratiju nije od suštinskog značaja, jer je njen osnovni interes uvećanje dobara pod svojom kontrolom. Društvena struktura je heterogena pošto se zasniva na različitim tipovima organizovanja u zavisnosti od oblasti društvenog života i nivoa na koji se odnosi. Osnovna protivrečnost u društvu proizilazi iz suprotstavljenosti birokratskog, odnosno državnog upravljanja i institucionalizovanog samoupravljanja na nivou preduzeća, što vodi sukobu radnika zainteresovanih da vrše kontrolu nad uslovima, procesima i rezultatima svoga rada, s jedne strane, i grupa koje monopolišu pravo na birokratsko upravljanje, s druge strane. U celom sistemu ideologija zauzima posebno i istaknuto mesto i ima dvostruku funkciju – legitimacijsku i pragmatičnu.

S obzirom na navedene nivoe analize, opšti zaključci se mogu svesti na sledeće: jugoslovenski socijalizam ima svoju paradigmu: „... *to je društvo koje karakteriše hibridna struktura što se ispoljava u koegzistenciji decentralizovane državne vlasti, jednopartijskog političkog sistema i formi samoupravljanja na mikronivou*“ (Golubović, 1988:37). Na uporednom planu najveća saglasnost sa real-socijalističkim modelom se ispoljava u sferi ideologije i u političkom sistemu, a budući da je politika dominantna sfera, reč je o istom tipu društva koji se može nazvati politički organizovanim birokratskim društvom. Međutim, kada je reč o perspektivama, ovakav hibridni karakter društva otvara mogućnost za razvoj u različitim pravcima.

Ovaj prikaz stanovišta Zagorke Golubović, iako krajnje sažet, upućuje na zaključak da je došlo do promene u pristupu autorke, koja konkretnu kritičku analizu sistema sprovodi stavljajući akcenat na način njegove reprodukcije. Može se, međutim, uočiti i kontinuitet sa radovima iz šezdesetih godina, koji je naročito očigledan kada autorka insistira na uporednoj analizi postojećeg sistema sa karakteristikama socijalizma datim u socijalističkoj ideologiji. Autorka svoj pristup brani stavom da je ideologija imala ključnu ulogu u izgradnji socijalizma, odnosno da je model bio zadat, a ne dat.

Naravno, ovde se može, i to ne prvi put, staviti primedba da je model postao dat onog trenutka kada je revolucija izvršena i da se nesumnjivo može raspravljati o razlozima zbog kojih je došlo do izdaje revolucije, ali da to nema mnogo veze sa stvarnošću koja se može analizirati nezavisno od ideala revolucije. No, u metodološkom i teorijskom pogledu, pitanje pristupa ne bi bilo sporno kada bi zaključci do kojih se na ovakav način dolazi bili koherentni i adekvatni. Pored toga, svakoj analizi uvek se mogu staviti određene primedbe manjeg značaja. Nejasno je, tako, zbog čega se uporno insistira na Marksovom pojmu birokratije kada je on, sociološki posmatrano, gotovo neupotrebljiv u analizi socijalističkih društava. Moglo bi se, takođe, zameriti što nisu istaknute određene karakteristike realno-socijalističkih društava na koje upućuje Miroslav Pečujlić⁴¹. Međutim, čini sa da je osnovni problem vezan upravo za polaznu pretpostavku o zadatosti socijalizma. Naime, nema nikakve potrebe insistirati na zadatosti modela ukoliko analiza pokazuje da gotovo ni u jednoj tački postojeći model ne korespondira sa zadatim modelom. Drugim rečima, pretpostavljena zadatost nema stvarne veze sa funkcionisanjem sistema čime se dovodi u pitanje opravdanost samog pristupa. Iz takvog pristupa – u kome se ideologija stavlja u centar pažnje, proizlazi i shvatanje socijalizma kao političkog društva. Pošto se ideologija ne može realizovati sama od sebe – za to su potrebni akteri i to politički akteri, što sve skupa vodi zaključku

41 Tu se pre svega misli na unutrašnje suprotnosti u SKJ (Pečujlić, 1988).

da promenom političkih aktera može doći i do promene smera razvoja socijalizma. Međutim, ključno je pitanje na koje autorka ne pruža odgovor – na koji način može doći do promene aktera koji će društvo povesti put istinskog socijalizma? Ukoliko se na to pitanje ne pruži jasan odgovor, implicitna teza o istorijskoj mogućnosti socijalizma ostaje na nivou želje i ideološkog opredeljenja.

Ova primedba postaje još jasnija ako se ima u vidu stanovište Miroslava Pečujlića (Pečujlić, 1988), čija je osnovna primedba Zagorki Golubović da nije dovoljno pažnje posvetila modernizacijskim i emancipacijskim procesima koji su postojali u realnom socijalizmu, kao ni podeli na centraliste i reformatore u okviru vladajućeg bloka. Upravo na osnovu tih primedbi Pečujlić izlaže svoje shvatanje realnog socijalizma, koji je po njegovom mišljenju mnogo bogatiji nego što ga može predstaviti jedna paradigma u kojoj se sažima priroda njegovog funkcionisanja. Ako se poslednja primedba zanemari kao trivijalna, ostaje nejasno kako je bilo moguće da su u čestim sukobima do kojih je dolazilo između dve pomenute struje – što je po Pečujliću još jedna od karakteristika realnog socijalizma koja upućuje na njegovu dinamičnost – pobednici uvek bili zagovornici centralizma, odnosno politička birokratija? Postoji li u takvom ishodu sukoba neka skrivena zakonomernost koju na specifičan način pokušava da odgonetne i Zagorka Golubović? Drugo pitanje koje se nameće nakon Pečujlićeve analize je kako je moguće da su upravo centralisti, odnosno struja koju Pečujlić implicitno okrivljuje za krizu socijalizma, stvorili ono što Pečujlić pripisuje zaslugama socijalizma – modernizaciju i emancipaciju. Ova pitanja ostaju bez teorijskog odgovora ukoliko se ne promeni pristup izučavanju socijalizma. U tom kontekstu, čini mi se da, polazeći od pristupa koji su koristili Zagorka Golubović i Miroslav Pečujlić, nije moguće dati odgovore na ta pitanja.

Sasvim drugačiji pristup izučavanju jugoslovenskog socijalizma primenio je u svojoj analizi Duško Sekulić (Sekulić, 1988). Njegov pristup mogao bi se označiti kao istorijski, mada se sam autor u tom pogledu ne izjašnjava. Središnja kategorija u njegovoj analizi je centralistički sistem koji se odlikuje centralnim odlučivanjem o pitanjima ekonomskog razvoja, etatizmom u političkom odlučivanju i masovnom mobilizacijom stanovništva. Taj centralistički sistem bio je karakterističan za jugoslovensko društvo u periodu nakon Drugog svetskog rata, obezbeđujući intenzivan ekonomski razvoj i sprovodeći strukturne promene u privredi koje su favorizovale industrijalizaciju, a u njenom okviru – tešku industriju. U datim uslovima svetskog okruženja ovakav model razvoja nužno je vodio ka autarhičnosti koja ima svoju unutrašnju logiku, jer svako otvaranje prema svetu nužno dovodi do redistribucije moći u društvu, pa oni koji je poseduju nemaju nikakvog interesa da napuštaju osnovni princip siste-

ma. Ipak, do otvaranja prema spoljnom svetu dolazi početkom i, naročito, sredinom šezdesetih godina, što Sekulić tumači razlozima ekonomske neefikasnosti prethodnog modela, odnosno laganom stagnacijom privrednih rezultata koji su do tada bili impresivni čak i u svetskim razmerama. Reforme šezdesetih godina su po Sekuliću prelomna tačka u genezi jugoslovenskog socijalizma s obzirom na niz posledica koje su je pratile u narednim periodima. Tu se, pre svega, izdvajaju procesi decentralizacije na vertikalnom nivou, porast društvenih nejednakosti koji je doveo do unutrašnjih sukoba, jačanje uloge i moći tehnokratije, kao i osamostaljivanje republičkih političkih elita. Takvo stanje nije se moglo dugotrajno tolerisati pa je usledio kontraudar centra koji, ipak, iz više razloga nije mogao da vrati situaciju na period centralističkog upravljanja. Uvođenje tržišta koje je bilo karakteristično za šezdesete godine zaustavljeno je i počelo se insistirati na principu samoupravljanja na nivou radnih organizacija, ali je na makroekonomskom nivou umesto plana i tržišta zaživeo mehanizam administrativnog upravljanja na nivou republika koje su postale nadležne za vođenje ekonomske politike na svojoj teritoriji. Svi ovi procesi neminovno su vodili ponovnom zatvaranju u odnosu na spoljni svet, s tim što se sada autarhičnost multiplikovala. Svi navedeni procesi vodili su neizbežno u krizu koja je početkom osamdesetih postala više nego vidljiva. Pokušaj da se stabilizacionim programom urede društveni odnosi i uspostavi zadovoljavajuće ekonomsko stanje značio je, zapravo, ponovnu reafirmaciju tržišta, ali se ovoga puta nije diralo u politički sistem stvoren promenama izvršenim sedamdesetih godina.

Osnovni zaključak koji Sekulić izvodi odnosi se na česte institucionalne promene u kojima je Jugoslavija bila svetski prvak. Po njegovom mišljenju one su posledica stalnog kolebanja između naizmeničnog davanja primata planu, tržištu ili samoupravljanju.

Ovakvom pristupu može se malo šta zameriti. Tačnije, može se sporiti sa autorom oko tumačenja pojedinih uzroka koje ističe u prvi plan. Može mu se zameriti što zanemaruje ili prenaglašava neke istorijske činjenice, ali se suštinski može kritikovati jedino osnovna teza. Po mom mišljenju, u ovom slučaju nema mesta ni za takvu kritiku, jer osnovna teza deluje sasvim adekvatno. Međutim, ozbiljna primedba i nedostatak je što autor ne odgovara na pitanje otkuda potreba za autarhičnošću socijalističkog sistema. Na ovakvo pitanje nije ni moglo biti odgovora bez teorijskog uvida u prirodu i način reprodukcije socijalističkih sistema, a to je upravo ono što u svom shvatanju nudi Mladen Lazić⁴².

42 Za istoriju naše sociologije je bitno istaći da se ovaj rukopis pojavio još 1984. godine, dakle, u isto vreme i nezavisno od Markuševe analize socijalizma sa kojom ima dosta sličnosti.

Lazić (Lazić, 1987) polazi od opšte prihvaćene konstatacije da je socijalizam posebna društvena formacija, odnosno istorijski nov oblik društvenih odnosa koji je nastao ukidanjem proizvodnje kapitala, osnovnog principa kapitalističkog načina proizvodnje. Revolucionarnim ukidanjem kapitalističkih odnosa, ovo društvo se, takođe, formira kao klasno. U obrazlaganju te teze Lazić ističe da socijalizam nije političko društvo u smislu dominacije politike nad ekonomijom. Nasuprot toj tezi, koja je stvorila brojne teškoće u razumevanju prirode socijalističkih društava, autor ističe istovremenost preuzimanja komandnih funkcija u politici (državi) i privredi od strane hijerarhijski organizovanog pokreta. Organizovanje, upravljanje i kontrolu nad proizvodnjom – kojoj nije, kao u kapitalizmu, cilj višak vrednosti, već ostvarenje plana – preuzima jedna društvena grupa koja se već činjenicom da zauzima objektivno drugačiji položaj u proizvodnom odnosu predstavlja kao klasa kolektivnih vlasnika⁴³. Planska proizvodnja postaje istovremeno i reprodukcija vladajućeg društvenog odnosa⁴⁴. Rezultat planske proizvodnje je planski proizvod koji ima upotrebnu i plansku vrednost. Naravno, potonja je važnija jer su i same društvene potrebe određene planom. Stoga, može se desiti da proizvod ima plansku, ali ne i upotrebnu vrednost. Na osnovu karaktera proizvoda Lazić analizira i karakter rada u socijalizmu, koji deli na potreban i sistemski. Potreban rad služi reprodukciji postignutog civilizacijskog nivoa, a sistemski rad služi isključivo samoreprodukciji uspostavljenog sistema društvenih odnosa. Iako su međusobno povezani i odvijaju se istovremeno, potreban rad je podređen sistemskom radu, što dovodi do stvaranja specifične klasne strukture. U njoj su oni koji se bave različitim vrstama rada i proizvodnjom različitih vrsta proizvoda u istom odnosu u kome su i pomenute vrste rada.

Ono što je ovde bitno naglasiti jeste Lazićevo definisanje socijalizma kao statičnog društva, nasuprot kapitalizmu koji je dinamičan. Statičnost znači da je rast proizvodnje planski nametnut, a ne imanentan sistemu, tako da se društveni odnos može reprodukovati iako nema rasta proizvodnje. Nasuprot tome, kapitalizam ne može funkcionisati ukoliko nema stalnog rasta proizvodnje jer je dinamika rasta imanentna samom kapital-odnosu. Drugim rečima, u socijalizmu ne postoje nužni dinamički momenti koji bi sistem prisiljavali da se razvija (Lazić, 1987:36).

43 O klasi kolektivnih vlasnika govori i Svetozar Stojanović u delu *Između ideala i stvarnosti*. Takođe može se naći još niz ideja koje Lazić zastupa slično autorima kritičke orijentacije, ali osnovna razlika je u pristupu koji Lazićevo delo čine teorijski koherentnim. Pored toga, kod Stojanovića se ne vidi jasno na koji način dolazi do pojмова koje koristi.

44 Ovo je ključno mesto za razumevanje funkcionisanja socijalizma i za objašnjenje ograničenosti dometa reformi u socijalizmu. Naime, jasno je da bi svaka ozbiljnija reforma u pravcu napuštanja planske proizvodnje ukinula vladajući društveni odnos.

Iako je ovaj teorijski okvir stvoren u kontekstu istraživanja društvene pokretljivosti u jugoslovenskom društvu, u njemu nema šireg obrazloženja specifičnih istorijskih procesa. Ipak bitno je naglasti da se ovaj okvir pokazao kao veoma plodan u kasnijim proučavanjima različitih aspekata socijalizma, a naročito njegovog sloma.

Zaključak

Osnovni cilj ovoga dela rada bio je da se prikažu promene do kojih je dolazilo u razvoju sociološkog promišljanja i analize jugoslovenskog socijalizma. Opšti zaključak glasi da su shvatanja jugoslovenskih sociologa o socijalizmu, sve do samog kraja postojanja druge Jugoslavije, bila u znatnoj meri opterećena, s jedne strane poželjnom vizijom socijalističkog društva, a s druge strane potrebom prilagođavanja ideološkim ili političkim promenama koju je sprovodio SKJ. U nastojanju da se objasne promene u uticajnosti pojedinih socioloških struja, moralo se voditi računa i o promenama koje su nastajale u političkom kursu vladajuće klase, odnosno njenog političkog eksponenta – SKJ. Polazilo se od eksternalističke pretpostavke o uslovljenosti naučnog saznanja vannaučnim činocima, što je nosilo rizik da se pri izboru činilaca, ne bude dovoljno kritičan prema teorijskom polazištu. Samim tim postojala je opasnost da se ostala teorijska gledišta procenjuju sa stanovišta konkurentske teorije. Ta se opasnost nije mogla u potpunosti izbeći, ali se kritički osvrt na sociološko promišljanje socijalizma bazirao na kriterijumu adekvatnosti i heurističke plodnosti pojedinih stanovišta. No, bez obzira na adekvatnost teorije i njenu heurističku plodnost, najvažnije je bilo ukazivanje na povezanost između pojedinih socioloških stanovišta i političkih promena. Otuda se nameće osnovni zaključak da je uticajnost pojedinih socioloških shvatanja zavisila od njihove korisnosti za političke interese dominantne frakcije u okviru vladajuće klase. Time se ne želi reći da je sociološka delatnost bila onemogućena onim predstavnicima struke koji se nisu povinovali osnovnom kriterijumu korisnosti. Zapravo, od trenutka od kada je došlo do rascepa u okviru vladajuće klase, otvorene cenzure socioloških radova nije bilo, niti su sociolozi onemogućavani da se bave svojom disciplinom, osim u slučajevima kada je ta aktivnost bila otvoreno antirežimski orijentisana. Sasvim je druga stvar što sociolozi koji nisu podržavali kurs zvaničnih političkih aktivnosti nisu mogli očekivati podršku za svoju delatnost, ali tu se već radi o univerzalnoj dilemi o izboru između poziva i lične karijere. Interesantno je da se jugoslovenska sociologija može pohvaliti brojem autora koji su tu dilemu rešili u korist profesionalnog integriteta. Međutim, ovde se drugačije shvata poziv sociologa i otuda je teško nepristrasno

vrednovati doprinose autora koji su na sasvim drugačiji način razumeli poziv sociologije. Ova razlika u pristupu nije, međutim, uticala da se radovi ovih autora isključe iz analize. Oni su prisutni u onoj meri u kojoj se odnose na problematiku koja se razmatra u ovom radu.

Sve u svemu, razvoj jugoslovenske sociologije, posmatran kroz shvatanja o socijalizmu, bio je u neposrednoj zavisnosti od promena u politici SKJ i od odnosa između najuticajnijih frakcija unutar te organizacije. Istorijski materijalizam kao preteča sociologije bio je dominantan u vreme partijske monolitnosti i potpunog jedinstva kolektivno-vlasničke klase. O tome svedoči i žestok obračun sa alternativnim shvatanjem koje je zastupao Milovan Đilas. Formiranje frakcija u okviru komunističke organizacije omogućilo je ponovnu institucionalizaciju sociologije, a struje koje su se formirale među sociolozima dolazile su do javnog izražaja u zavisnosti od političkih potreba, odnosno političke procene njihove korisnosti. Kada je trebalo kritikovati birokratiju i etatizam, rasla je uticajnost sociologa koji su u svojim radovima posebnu pažnju posvećivali ovim fenomenima. Kada je trebalo afirmisati ulogu radničke klase, do izražaja su dolazili sociolozi koji su razumevali političke intencije vodećih kreatora politike i, s tim u vezi, isticali hegemoniju radničke klase. Uticajnost sociologa koji su se, bez političkih pretenzija, bavili analizom društvene strukture rasla je u relativno stabilnim vremenima kada su se čuvala tekovine pobeda u frakcijskim borbama. U periodima kriza sistema rasla je potreba za radovima koji bi trasirali put alternativnim rešenjima izlaska iz krize i stabilizacije poretka. Sociološka stanovišta neopterećena političkim zahtevima pojavila su se tek onog trenutka kada je sistem došao u fazu da mu sociološka delatnost nije mogla biti ni od kakve koristi pa njegovi kreatori nisu ni vodili računa o značaju onoga što sociolozi rade. U takvim trenucima pred sociolozima je stajao izbor da li će takvo stanje iskoristiti za vrednosno neutralnu analizu sociološki interesantnih pitanja ili će interregnum iskoristiti za stvaranje koncepcija koje će biti u službi novih/starih ideologija, odnosno potencijalnih aktera.

Osvrt na prvi deo

Sa ove vremenske distance čini se da je najozbiljniji propust ovoga rada odsustvo povezivanja s analizama razvoja sociologije u drugim socijalističkim zemljama, a posebno sa razvojem sovjetske sociologije. Suštinski problem u tom pogledu nije bio toliko tehničke prirode, odnosno nemogućnost pristupa takvim radovima. Pre bi se moglo reći da sam podlegao jednom tada opštem shvatanju među našim sociolozima, koje su bez

izuzetka delili i apologete i kritičari jugoslovenskog socijalizma. Naime, preovlađivalo je uverenje da je jugoslovenski socijalistički koncept u tolikoj meri različit od sovjetskog i generalno istočnoevropskog modela da oni i ne mogu predstavljati bilo kakav smislen uporedni okvir za analizu jugoslovenskog socijalizma. To uverenje, duboko ukorenjeno u ideološkoj svesti posle 1948. godine, zasnivalo se na pretpostavci da je Jugoslavija raskidom sa Staljinom, zakoračila u potpuno drugačiji sistem, u kojem ništa, pa ni sociologija nije mogla biti ni nalik onoj u SSSR. Takvo stanovište dodatno je osnažilo odsustvo prevoda knjiga sovjetskih sociologa u Jugoslaviji i drugim socijalističkim zemljama^{45[1]}.

Kasnije upoznavanje sa nekim tekstovima o razvoju sociologije u SSSR-u, pokazalo je, međutim, da je to uverenje bilo pogrešno. Ne samo da je, posebno u godinama nakon Staljinove smrti, sovjetska sociologija bila pred istim dilemama kao i naša, već je i raskid sa istorijskim materijalizmom počeo ranije u SSSR-u. U mom tekstu je pomenuto da se takozvani Bledski kongres jugoslovenskih sociologa, održan 1960. godine, smatra prekretnicom u razvoju domaće sociologije. Rascep između istmata i sociologije u Sovjetskom Savezu, kako pokazuje Pankhurs, nastupio je čak četiri godine ranije.^{46[2]}

Njegova analiza faktora koji su doprineli razvoju sovjetske sociologije mogla bi predstavljati interesantan teorijski okvir i za razvoj jugoslovenske sociologije. On navodi četiri ključna skupa faktora koji se moraju imati u vidu za analizu nastanka sovjetske sociologije. To su 1. Marksističko lenjinistička vizija (tj. Utopijski elementi ideologije); 2. Sovjetska ideologija (tj. elementi ideologije orijentisani na održavanje Sistema; 3 difuzija ideja; i 4. Mandat sovjetskog ekonomskog razvoja. (Prema Lane, 1970).

Značaj ideologije u razvoju kako sovjetske tako i jugoslovenske sociologije bio je presudan. Na tragu Manhajma koji razlikuje utopiju povezanu sa marksističkom vizijom društva od ideologije koja je objašnjava ulogu sociologije u održavanju sovjetskog sistema, moglo bi se reći da su i ideologija i utopija bile prisutne u obe sociologije. U tom okviru mogao

45 U mom slučaju to uverenje je bilo toliko snažno da sam čak i mnogo godina kasnije, suočivši se sa tvrdnjama koje je iznosio Berend u svojim knjigama o socijalizmu u Mađarskoj i drugim istočnoevropskim zemljama, a koje su ukazivale na sličnosti sa jugoslovenskim razvojnim putem bio sklon da njegove stavove smatram posledicom nedovoljne upućenosti u jugoslovenske prilike.

46 Prema opštem mišljenju, savremena sovjetska sociologija je započela 1956. godine, nakon objavljivanja članka VS Nemčinova pod naslovom „Sociologija i Statistika“ (Problemi filozofije, nov/dec. 1955). Lejn ističe da je ovaj članak „dao ton sovjetskoj sociologiji razlikujući je od filozofije: postao je praktičan u pogledu, kvantitativan u stilu i orijentisan na konkretne probleme.“ Lane (1970:46).

je, bez izostavljanja ključnih nalaza, biti predstavljen i nastanak jugoslovenske sociologije.

Ukratko, danas bi ovaj rad pisao u većoj meri naglašavajući tenziju između marksističke vizije društva, odnosno stalno prisutnog utopijskog elementa kod grupe koja će postati poznata kao Praksis grupa i vizije koja je bila inspirisana jugoslovenskom samoupravnim ideologijom u kojoj su dominirali elementi orijentisani na održavanje političkog (samoupravnog) sistema. Ta tenzija bila je ključna za razumevanje razvoja jugoslovenske sociologije tokom socijalističkog perioda, ali je ostavila traga i na kasniji razvoj sociologije u Srbiji.

Prolog za drugi deo

Motiv za pisanje ovoga teksta naznačen je već u samom tekstu, na mestu gde se kaže: „Gotovo da ne treba posebno isticati da svaki osvrt na razvoj ili aktuelno stanje discipline prvenstveno ima za cilj sugerisanje određenih promena u dotadašnjem radu ili zagovaranje novog pravca u njenom budućem razvoju.“

Zapravo, nije toliko bila reč o potrebi da se disciplina usmerava, što bi u tom trenutku moglo biti shvaćeno kao nadobudnost, koliko o nezadovoljstvu postojećom sociološkom produkcijom koja nije davala osnovu za razumevanje i objašnjenje sloma Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, bilo kada je reč o društvenom uređenju bilo o raspadu same federacije. O tome je, takođe, ostalo posredno svedočanstvo, na mestu na kome se kaže: „Takođe, može se pretpostaviti da takvi radovi (koji sugerišu promene u disciplini) obično nastaju u većem broju upravo u kriznim trenucima za disciplinu, odnosno u trenucima kada se disciplina nalazi na raskršću, bez obzira na to čime je takva situacija uslovljena.“

Snažan utisak koji sam tada stekao i koji me nije napustio ni do danas jeste da je za nesposobnost sociologije da se suoči sa tim problemima bila odgovorna njena ideologizacija, bilo da se izražavala u opravdanju postojećeg poretka ili u zagovaranju budućeg društva koje bi više odgovaralo humanističkoj viziji kakvu je zastupala uticajna praxis grupa.

Jedna anegdota iz tog perioda možda dobro ilustruje moje nezadovoljstvo stanjem tadašnje sociologije. Krajem maja ili početkom juna 1991. godine učestvovao sam na, meni prvoj, a verovatno poslednjoj, konferenciji održanoj u SFRJ. Tema je bila kriza u Jugoslaviji, a organizator Filozofski fakultet iz Nikšića. Na skupu u hotelu Avala u Budvi okupila se značajna grupa najuglednijih filozofa i sociologa uglavnom iz Srbije, ali je učesnika bilo i iz drugih republika kao i iz inostranstva. Budući da sam

se prvi put našao na takvom mestu, bila mi je posebna čast da sedim za istim, veoma dugačkim stolom (oko 50–60 učesnika) s ljudima kao što su Mihajlo Marković, Ljubomir Tadić, Svetozar Stojanović, Miladin Životić, Zagorka Golubović, Dragoljub Mićunović, Rastko Močnik itd. koje sam do tada poznao samo iz knjiga. Veoma brzo, međutim, primetio sam da je nivo rasprave ispod očekivanja koja sam imao od takve grupe ljudi. Drugog dana rasprave pitao sam se da li učesnici prepričavaju ono što je tog jutra pisalo u dnevnim novinama ili pak novinari prepričavaju ono što su čuli na konferenciji. U svakom slučaju, nije bilo velike razlike ni u sadržaju ni u tonu medijskog i naučnog diskursa. Rasprava se uglavnom vodila oko pitanja da li će biti rata u Jugoslaviji. Prevladavao je optimistički ton da će rat biti izbegnut. Argumentacije se ne sećam, ali se dobro sećam da je jedan konobar koji je posluživao kafu i vodu, prolazeći pored nas koji smo sedeli u začelju stola, poluglasno prokomentarisao: „Pa naravno da će biti rata!“

Mesec ili dva kasnije rat je počeo, a meni je ostalo sećanje da je svaki iole promućurniji konobar imao jasniju predstavu i tačniji odgovor na dubinu krize i sudbinska pitanja koja su se ticala budućnosti SFRJ nego svet jugoslovenske ili bar srpske filozofije i sociologije.

II SOCIOLOGIJA I SOCIOLOŠKO SAMORAZUMEVANJE – PRIMER JUGOSLAVIJE 1945–1990. GODINE

U periodu između dva poslednja rata, tačnije od ponovne institucionalizacije sociologije krajem 50-ih godina dvadesetog veka u, kako se tada nazivala, novoj Jugoslaviji, pa do 1990. godine, u jugoslovenskoj sociologiji pojavio se veliki broj radova koji su za predmet imali preispitivanje domaće sociološke prakse⁴⁷. S obzirom na njihov delokrug, obim i ciljeve, te radove mogli bismo klasifikovati u nekoliko kategorija. Zapravo, pomenute klasifikacije predstavlja prvi korak na putu ka cilju ovog članka, koji bismo sažeto mogli definisati kao pokušaj da, na osnovu radova koji se bave autorefleksijom domaće sociologije, dođem do saznanja o ideološkoj usmerenosti i ideološkoj determinisanosti različitih teorijskih struja. Otuda sledi da ću, u drugom koraku, predstaviti različite poglede na domaću sociologiju, a zatim u trećem koraku, pokušati da pokažem da su i radovi takve vrste bili prvenstveno ideološki opredeljeni, odnosno da su predstavljali teorijsko-ideološki izraz previranja unutar vladajuće kolektivno-vlasničke klase i njene političke organizacije – Saveza komunista Jugoslavije.

47 Spisak većine tih radova sadržan je u literaturi navedenoj na kraju teksta.

Na osnovu uvida u tekstove objavljene u domaćim sociološkim časopisima, kao i u časopisima u kojima su povremeno izlazili sociološki radovi,⁴⁸ moguće je izdvojiti nekoliko kriterijuma kao osnov za klasifikacije radova koji za predmet imaju sociologiju.

Prvo, prema vrsti teksta, možemo razlučiti: prikaze, osvrte, bibliografije, pregledne članke i izvorne naučne članke⁴⁹. Ovaj više bibliografski kriterijum važan je jer omogućava uvid u intenzitet bavljenja sociologa samorazumevanjem u različitim periodima. Pored toga, bilo bi nekorektno zanemariti kraće tekstove, poput prikaza knjiga⁵⁰ ili osvrta na razne sociološke skupove, jer se u njima često mogu naći ukratko izloženi stavovi na osnovu kojih se može odrediti odnos autora prema pitanjima koja nas ovde zanimaju. S druge strane, tek obimniji radovi, poput članaka, pružaju mogućnost da se donese celovitiji sud o uslovljenosti sociologije vannaučnim činionicima.

Sledeći kriterijum koji nam može poslužiti za klasifikovanje radova o sociologiji je njihova predmetna usmerenost. Na ovaj način moguće je uočiti da se o sociologiji raspravljalo iz različitih uglova. Tu pre svega imamo u vidu: sociologiju saznanja, sociologiju nauke, sociologiju sociologije, opštu sociologiju, sociologiju politike, sociologiju profesija i, ne manje važan, metodološki aspekt.

Ukoliko kao osnov za klasifikaciju uzmemo vremensku dimenziju, primetićemo da se radovi razlikuju prema tome da li tretiraju dotadašnji razvoj sociologije ili se odnose na predviđanje perspektiva sociologije, ili je, naprosto, reč o preseku aktuelnog stanja.

Vrlo bliska ovoj podeli je i podela zasnovana na vrednosnoj usmerenosti tekstova. Tako bismo izvestan broj tekstova mogli označiti kao neutralne, zatim, naročito u prvim godinama posmatranog perioda, možemo uočiti niz afirmativno pisanih tekstova koji ističu doprinos jugoslovenskih sociologa razvoju discipline. Ipak, u celini posmatrano preovlađuju kritički intonirani tekstovi. Bliskost sa prethodnom klasifikacijom ogleda se prvenstveno u tome što su tekstovi koji se bave budućim razvojem sociologije uglavnom afirmativni i, obrnuto, oni tekstovi u kojima se autori osvrću na pređeni put uglavnom su kritički nastrojeni. Sužavajući ovu klasifikaciju dolazimo do osnovne podele na neutralne i zagovorničke tekstove i na taj način smo se približili središnjem pitanju ovoga rada. Naime, nas

48 Reč je o: *Sociologiji, Sociološkom pregledu, Reviji za sociologiju, Praksisu, Gledištima, Našim temama*.

49 Interesantno je da nema nijedne celovite studije koja se bavi problemom sociološkog samorazumevanja.

50 Ovde se, naime, pre svega imaju u vidu prikazi knjiga koje se mogu svrstati u oblast opšte sociologije.

sada prvenstveno interesuje kakvu su sociologiju zagovarali jugoslovenski sociolozi, a na kraju teksta pokušaću da odgovorim i na pitanje zašto su to činili.

Gotovo da ne treba posebno isticati da svaki osvrt na razvoj ili aktuelno stanje discipline prvenstveno ima za cilj sugerisanje određenih promena u dotadašnjem radu ili zagovaranje novog pravca u njenom budućem razvoju. Takođe, može se pretpostaviti da takvi radovi obično nastaju u većem broju upravo u kriznim trenucima za disciplinu, odnosno u trenucima kada se ona nalazi na raskršću, bez obzira čime je takva situacija uslovljena. S obzirom na osnovnu tezu koja se zastupa u ovom radu, jasno je da su prelomni trenuci u razvoju discipline vezani, s jedne strane, za promene u odnosima snaga između različitih frakcija u okviru SKJ, a s druge strane, za promene u ideologiji vladajuće partije. Otuda je izlaganje moguće sprovesti hronološki, prateći tekstove koji su se pojavljivali u sociološkoj periodici.

Prva krizna situacija nesumnjivo je izazvana samim nastankom sociologije, odnosno njenom reinstitucionalizacijom na našem prostoru. O razlozima koji su vodili ponovnoj institucionalizaciji sociologije već je raspravljano na drugom mestu (Vuletić, 1994). Ovde, međutim, želim da pokažem način na koji su sociolozi opravdavali ponovno uvođenje sociologije u univerzitetsku nastavu.

Na početku valja istaći da među sociolozima nije bilo saglasnosti oko osnovne teze kojom su obrazlagali potrebu za vaspostavljanjem discipline. Naprotiv, isticanje potrebe za razvojem sociologije zasnivalo se, s jedne strane, na uverenju da je potrebno empirijskim putem izučavati društvena zbivanja kako bi se pomoglo planskoj društvenoj aktivnosti, a s druge strane, na potrebi za specifičnim sociološkim pogledom na društvo koji bi bio alternativa dogmatizmu i empirizmu.

Pored ova dva osnovna stanovišta, mogla bi se izdvojiti još dva, manje zastupljena, ali izvedena iz pomenutih osnovnih gledišta. Prvo, koje je zastupao Veljko Korać, polazilo je od teze da sociologija empirijskim metodama mora stvoriti osnov za kritičko preispitivanje društvenog razvoja (Korać, 1961). Drugo je, takođe, polazilo od empirijskog pristupa proučavanju društvenih pojava, ali je naglašavalo da se sociologija mora zadržati u okvirima marksističke teorije. Sva navedena stanovišta, očigledno, razlikuju se s obzirom na metodološki i teorijski aspekt. Na metodološkom planu vododelnicu predstavlja par empirizam/spekulativizam, a na teorijskom marksizam/nemarksizam. Ono što je, pak, svim stanovištima zajedničko jeste odbacivanje marksizma u njegovom, kako se tada govorilo, dogmatskom obliku. Možemo ići i korak dalje, pa tvrditi da su pomenute razlike zapravo i proistekle iz ovog zajedničkog opredeljenja za odbaci-

vanje marksističkog dogmatizma. Odbacivanje marksističkog dogmatizma nesumnjivo je bilo povezano sa pokušajem da se na širem, pre svega, na političkom planu napravi zaokret u odnosu na politiku Sovjetskog Saveza i zemalja istočnog bloka i da se promoviše novi put u socijalizam. Naravno, u tom kontekstu treba shvatiti i izraz „nemarksizam“. Niko se deklarativno nije izjašnjavao kao antimarksista, naprotiv, gotovo svi radovi iz oblasti sociologije koji su se tada pojavili pozivali su se na marksističku tradiciju⁵¹. Ipak, deo tih radova se, osim po toj karakteristici, ni na koji način ne bi mogao svrstati u korpus tekstova inspirisanih marksizmom. Naprotiv, koketiranje sa funkcionalizmom, pa i otvoreno pozivanje na funkcionalističku tradiciju, bilo je karakteristično za izvestan broj domaćih sociologa tog doba. Ovakva situacija je razumljiva jer je upravo funkcionalizam bio dominantna struja u svetskoj sociologiji tih godina. Reinstitucionalizovana nauka o društvu, ukoliko je bila zamišljena kao sociološka alternativa istorijskom materijalizmu, mogla je biti samo funkcionalistička⁵². No, autori i prilozi koji su eksplicitno ili implicitno zagovarali funkcionalistički pogled na društvo bili su malobrojni. To je razumljivo ako se ima u vidu da je reakcija na pojavu takvih radova bila žestoka. Naime, kritika dogmatiskog materijalizma i funkcionalizma jeste, zapravo, osnovna karakteristika prvih radova koji se bave sociološkim doprinosom razumevanju društva.

Kritika istorijskog materijalizma

Prvi napisi koji analiziraju sociološku misao o društvu bili su vezani za kritiku istorijsko-materijalističkog učenja. To je normalno, s obzirom na bezmalo istovetan predmet kojim se bave sociologija i istorijski materijalizam. Sociolozi su, dakle, morali pokazati u čemu se sastoji specifičnost sociologije u odnosu na istorijski materijalizam i u čemu je ona superior-nija, imajući u vidu novi društveno-politički kontekst. Moralo se, naprosto, pokazati da zamena istorijskog materijalizma sociologijom ima dublji i širi istorijski smisao. Preduslove za takav zaokret predstavljao je, nesumnjivo, politički raskid sa Sovjetskim Savezom i zemljama istočnog bloka⁵³. Međutim, prekid političkih odnosa nije istovremeno značio i promenu u

51 U tom pogledu izuzetak predstavljaju radovi Mihaila Đurića i Vojina Milića s kraja pedesetih godina. s tim što kod Milića nema marksističke retorike ni Marksovih citata, ali je njegova teorijska pozicija marksistička, dok je Đurić već tada bio na poperovskom stanovištu.

52 Naravno, bilo je i drugih alternativnih manje ili više izgrađenih teorijskih stanovišta, ali, s obzirom na tadašnji uticaj funkcionalizma, on se činio kao najrealnija varijanta.

53 Odnos jugoslovenskog rukovodstva prema SSSR-u i izgradnji socijalizma bio je istorijski veoma različit. O tome opširnije videti u: Imširović, J. 1991.

stavu jugoslovenskog rukovodstva prema modelu izgradnje socijalizma. Naprotiv, moglo bi se reći da je, kao reakcija na pomenuti prekid, najpre usledilo još doslednije pridržavanje staljinističkih principa u izgradnji socijalizma, da bi se tek postepeno takav model napuštao i tražila rešenja za alternativni model izgradnje socijalizma. U okviru tih nastojanja dolazilo je do promene i u oblasti nauke, pa samim tim i u oblasti nauke o društvu. Kao što smo videli na drugom mestu (Vuletić, 1994), u početku su u udžbenicima istorijskog materijalizma učinjene samo kozmetičke promene, izbačeni su oni delovi koji veličaju ulogu staljinističkog modela i zamenjeni poglavljima u kojima se afirmiše samoupravni model društvenog razvoja. No, nedoslednost takvih nastojanja ubrzo je izazvala potrebu za radikalnijim promenama u oblasti proučavanja društva. Sociologija, kao u svetu već priznata disciplina, nametnula se sama po sebi. Ipak, otpori su bili izuzetno veliki. Slično kao u privredi i politici, i promene u oblasti nauke i kulture bile su više deklarativne i bojažljive. Bilo je potrebno mnogo rasprava da bi se postigli mali pomaci u pravcu transformacije prvobitnog modela. Otuda ne čudi da je gotovo čitava decenija protekla u jalovim raspravama o odnosu sociologije i istorijskog materijalizma.

Međutim, u to vreme gotovo da nije bilo sociologa ili mislioca koji je nameravao da se bavi izučavanjem društvenih pojava, a da nije bar u jednom članku raspravljao o nekom od doktrinarnih pitanja odnosa sociologije i istorijskog materijalizma. Da li su sociologija i istorijski materijalizam jedna ista disciplina ili je reč o dve različite oblasti? Da li je istorijski materijalizam samo jedna od mogućih socioloških teorija ili, pak, predstavlja jedinstvenu opštu društvenu nauku, te da druga pored nje nije ni moguća ni potrebna? Da li se i u čemu razlikuju sociologija i istorijski materijalizam?

Odgovori na ova pitanja određivali su stav prema položaju i značaju sociologije u društvu. Klasifikaciju različitih odgovora na pitanje o odnosu između sociologije i istorijskog materijalizma dao je Radomir Lukić (Lukić, 1957). Reč je dvostepenoj klasifikaciji u kojoj se najpre pravi podela na gledišta koja poistovećuju sociologiju i istorijski materijalizam i ona koja smatraju da je reč o dve različite discipline. U drugom stepenu svako od tih gledišta ima više varijanti. U krajnjem zbiru šest navedenih gledišta dobro reprezentuju shvatanja o odnosu sociologije i istorijskog materijalizma. Za nas, naravno, nije presudno koje od navedenih shvatanja ima širu saznavnu vrednost. Moglo bi se reći da ni u to vreme pitanje saznavnog doprinosa nije bilo ključno. Mnogo je značajnija činjenica da su pojedina od tih gledišta potpuno zatvarala put razvoju sociologije, dok su neka druga, naprotiv, otvarala relativno širok put za sociološku delatnost. Gledište koje je potpuno prečilo put razvoju sociologije bilo je, naravno,

ono koje u potpunosti poistovećuje sociologiju i istorijski materijalizam. Takvo shvatanje, koje, zapravo, negira mogućnost postojanja sociologije kao naučne discipline, bilo je karakteristično za period neposredno posle rata, ali je izgubilo na značaju već samim postavljanjem pitanja o odnosu ove dve discipline. Druga varijanta ovoga gledišta, prema kojoj je istorijski materijalizam identičan sociologiji, imalo je kod nas mnogo više pristalica i održalo se mnogo duže. Reč je, jednostavno, o tome da se istorijski materijalizam tretirao kao marksistička sociologija, a sociologija je predstavljena kao buržoaska nauka opterećena idealizmom, dakle, neprihvatljiva kao instrument za izučavanje društvene stvarnosti novog socijalističkog društva. Ovo gledište teorijski najdoslednije definiše odnos istorijskog materijalizma prema sociologiji. Otuda ne čudi da je ono imalo i najviše zagovornika među autorima koji su se tada bavili društvenim pitanjima i da su sociolozi, odnosno grupa autora koja je sociologiju shvatala šire, upravo na kritici ovoga gledišta pokušavali da stvore prostor za razvoj sociologije. Kada se danas govori o sukobu koji je vladao između sociologa i zastupnika istorijsko-materijalističkog stanovišta, misli se upravo ovo gledište. Bledski kongres filozofa i sociologa, koji je kasnije pretvoren u mitski događaj, predstavljao je ipak samo mali pomak, tačnije kompromis između dva suprotstavljena tabora. Kao rezultat toga kompromisa preovladao je stav da je istorijski materijalizam samo jedna teorijska orijentacija u okviru sociologije, kao orijentaciji koja je nepogodna za operacionalizaciju i koja stoga može predstavljati samo opšti okvir u koji je moguće uključiti i saznanja do kojih je došla zapadna sociologija.

Od vremena Bledskog savetovanja započeo je još jedan proces koji je neophodno imati u vidu ukoliko hoćemo da razumemo događaje vezane za razvoj jugoslovenske sociologije. Naime, istorijski materijalizam nije bilo napušten kao ideologija. On je i dalje vršio legitimacijsku funkciju. Međutim, relativno stabilizovanom poretku više nije bilo neophodno da akademsku misaonu delatnost tako čvrsto drži pod kontrolom. Naprotiv, diferencijacija društva, procesi nastali usled usložnjavanja podela rada i nove pojave izazvane ovim procesima iziskivale su potrebu za njihovom kontrolom i za rešavanjem konkretnih problema u raznim oblastima društvenog života. Sve navedeno, naravno, ne bi bilo dovoljno da iza toga nije bilo i političke odluke da se regulacija društvenih odnosa liberalizuje, o čemu svedoče dokumenti, pre svega novi program SKJ, usvojen na VII kongresu te organizacije. Sociologija je, dakle, postala moguća kao nauka, kao delatnost koja pomaže u rešavanju konkretnih problema društva. U tom kontekstu nije bilo neophodno da se sociologija pridržava isključivo istorijsko-materijalističkog učenja. U obzir su dolazila sva stanovišta koja su mogla doprineti navedenom cilju. Sociološka delatnost je time dobila

svoj legitimitet, ali kao sazajna delatnost usmerena na rešavanje konkretnih društvenih problema i zadataka. Funkcija sociologije nije mogla da konkuriše istorijskom materijalizmu kao pogledu na svet. Upravo ta činjenica, kako ćemo videćeti, leži u korenu niza značajnih događaja koji su obeležili razvoj jugoslovenske misli o društvu.

Međutim, mora se reći da su i sami sociolozi prihvatili ovakvo situiranje svoje discipline i da su se na izvestan način obavezali da je tako i praktikuju. To se najjasnije vidi iz dva teksta objavljena u prvim brojevima časopisa Sociologija. U uvodnoj reči Redakcije i programskom tekstu Rudija Supeka (Supek, 1959) kao prioritetan zadatak sociologije ističe se pomoć pri planiranju društvenih aktivnosti. Međutim, mada naizgled neupitno, ovakvo određenje osnovne funkcije sociologije otvorilo je prostor za različita praktikovanja discipline. Neodređenost samog pojma planiranja nesumnjivo je glavni uzrok tih neodoumica. Osnovni problem ogledao se, zapravo, u pitanju na koji nivo društvene stvarnosti se planiranje odnosi. Zajedničko uverenje da je socijalizam novo društvo koje se izgrađuje svesnom akcijom društvenih subjekata otvaralo je mogućnost za najrazličitija tumačenja mesta i uloge ovako shvaćene sociologije i sociologa u njemu.

Pored osnovne funkcije koju bi sociologija trebalo da ima, u tekstovima koji se bave njenim stanjem i perspektivom, ukazano je i na sredstva koja sociologija mora koristiti da bi ostvarila svoju društvenu funkciju. Na prvom mestu se ističe teorijski antidogmatizam, a na metodološkom planu usmerenje ka empirijskim istraživanjima. Slično kao kada je reč o funkciji sociologije, i navedena sredstva za njeno ostvarenje su previše široko postavljena, pa su samim tim ostala neodređena, što je ostavilo mogućnost za njihovu interpretaciju.

Na kraju, može se zaključiti da je ovaj prvi talas intenzivnijeg razmišljanja sociologa o sociologiji imao sledeće karakteristike:

Prvo, kritika istorijsko-materijalističkog shvatanja društva bila je moguća zahvaljujući promenjenim istorijskim, odnosno političkim okolnostima. Tu se pre svega misli na pokušaj jugoslovenske političke elite da pronađe alternativni model društvenog organizovanja i razvoja koji bi se razlikovao od sovjetskog, ali koji ne bi ugrozio temelje poretka koji su bili identični onima u Sovjetskom Savezu. Kolebanje da se preduzmu radikalni zahvati u bilo kom delu stvarnosti uticalo je na činjenicu da je i proces osamostaljivanja sociologije trajao izuzetno dugo i da su se gotovo čitavu deceniju vodile rasprave o odnosu istorijskog materijalizma i sociologije. Tek kada se poredak dovoljno stabilizovao i kada su društveni procesi doveli do problema koji nisu mogli biti adekvatno rešeni postojećim sredstvima, pružena je šansa razvoju sociologije.

Drugo – revitalizacija sociologije nije istovremeno značila i odstranjivanje istorijsko-materijalističkog shvatanja iz nauke o društvu. Naprotiv, istorijsko-materijalističko učenje ostalo je i nadalje naučni temelj legitimacijskog obrasca, dok je sociologija situirana na nivo primenjene i praktične discipline čiji je osnovni cilj da doprinese planiranju društvenog života⁵⁴.

Prihvativši deklarativno ovakav status discipline, sociolozi su ga, ipak, različito tumačili – što će posebno doći do izražaja u narednom periodu kada će se sociologija razvijala u tri različita pravca.

Kritika funkcionalizma

Nakon Bledskog kongresa sve ređe su se pojavljivali tekstovi u kojima se problematizuje odnos istorijskog materijalizma i sociologije, iako nisu u potpunosti iščezli, dok su sve češće u osvrtima sociologa na stanje discipline razmatrana pitanja statusa i razvijenosti empirijskih istraživanja. Ti osvrti nisu posebno zanimljivi za našu osnovnu temu, osim što pokazuju da su se sociolozi stvarno prihvatili zadatka koji im je bio namenjen. Glavna kritička primedba, koja se gotovo uvek pojavljivala u analizama empirijskih istraživanja, odnosila se na neizgrađenost njihovog teorijskog okvira. Takva kritika je, razume se, bila i očekivana: kao što je već rečeno, istorijsko-materijalistička teorija bila je potpuno nepodesna za operacionalizaciju, a druge teorije su bile manje-više nepoznate domaćim sociolozima, ili su njihovu primenu ograničavale ideološke predrasude.

Iako je u to vreme, dakle, u prvoj polovini sedamdesetih godina, funkcionalizam u svetskim razmerama već trpeo ozbiljne kritike, on je i dalje predstavljao jedinu razvijenu teorijsku orijentaciju. Otuda ne čudi da je on izazvao šire interesovanje i domaćih sociologa, koji su shvatili da je za razvoj sociologije u našoj zemlji neophodno upoznavanje sa inostranim iskustvima. Pored toga, funkcionalizam se kao teorija mogao upotrebiti i kao pogodan okvir za empirijska istraživanja⁵⁵. Ipak, pre nego što je uspeo da pusti dublje korene u domaćoj sociologiji, na njega su se obrušile ozbiljne kritike. Ono što je posebno interesantno i što valja istaći, predstavlja činjenica da je glavni udar kritike došao upravo od onih sociologa koji su se zalagali za nesmetan razvoj sociologije i koji su napadali istorijski materijalizam kao kočnicu za slobodnu sociološku misao⁵⁶.

54 Kao jedan od indikatora ovakve tvrdnje moglo bi se navesti i širenje interesa za istraživanja javnog mnjenja koji je kasnije gotovo u potpunosti zamro.

55 Bilo je, naravno, u to vreme i vrlo uticajnih autora, poput Mertona i Guldnera, koji su, ne potpuno bez razloga, osporavali ovakvu mogućnost funkcionalizma.

56 To, naravno, ne bi bilo neobično da se kritika odnosila samo na metodološki plan.

Zapravo, sama činjenica da sociolozi jedne orijentacije napadaju i kritikuju drugu sociološku orijentaciju nije ništa neobično niti loše. Naprotiv, na taj se način, u međusobnom dijalogu, otkrivaju slabe strane suparničke orijentacije i kroz odgovore na kritiku ona se sama razvija. Međutim, u konkretnoj situaciji u kojoj se nalazila sociologija u Jugoslaviji smisao kritike funkcionalizma očito nije bio u želji da se sociološka misao dalje produbljuje. Naime, samo za jednog sociologa moglo se reći da afirmiše funkcionalizam u sociologiji, dok se za još nekolicinu moglo reći da na izvestan način koketiraju sa funkcionalizmom, ističući, pre svega, funkcionalnu analizu kao glavni doprinos funkcionalizma koji bi se mogao uklopiti u marksističku sociološku misao. Dakle, pre nego što je funkcionalizam našao širi krug pristalica na njega se sručila žestoka kritika koja ga je pred kvalifikovanim javnošću u potpunosti kompromitovala. No, mnogo važnije od toga, treba istaći sadržaj kritike, jer tek na taj način postaje jasan njen stvarni smisao.

Mogli bismo izdvojiti pet osnovnih karakteristika koje su obeležile kritiku funkcionalizma u radovima jugoslovenskih sociologa:

Prvo, funkcionalizam kao pogled na svet i kao opšta sociološka teorija smatran je neprihvatljivim, ali je prihvatljiva za njega karakteristična funkcionalna metoda koja se može inkorporirati u istraživanja zasnovana na marksističkoj teoriji. Drugo, doprinos funkcionalizma razumevanju društva ocenjen je kao neznatan i jedini značaj imaju pojedina istraživanja koja se odnose na izdvojene društvene pojave. Treće, funkcionalizam je shvaćen kao specifičan pogled na svet koji odgovara industrijskim društvima, bez obzira da li su ona kapitalistička ili socijalistička. Četvrto, posebno su bili kritikovani elementi funkcionalizma u marksizmu, koji je bio zvanično prihvaćen, s obzirom na antipodni par čovek / sistem. Najzad, i najčešće, funkcionalizam je kritikovan kao antihumanistička teorijska orijentacija.

Navedene karakteristike traže nešto šire obrazloženje budući da su ovde sažeto navedene i da nisu istog kritičkog stanovišta, odnosno nisu ih svi sociolozi u istoj meri isticali, niti su se u svemu slagali.

Kao što je već rečeno, postojao je izvestan broj sociologa za koje bi se moglo reći da su simpatizovali funkcionalizam i koji su se u sociološkoj intelektualnoj zajednici prepoznavali kao takvi. Za te sociologe bilo je karakteristično da su isticali značaj funkcionalne analize i zalagali se za njenu primenu u sociološkim istraživanjima, bez obzira na to koja teorija stoji u njihovoj pozadini. Najdoslednije je tu poziciju zastupao Mihailo Popović. Njegov teorijski pogled nesumnjivo je bio inspirisan marksizmom, ali, to valja odmah reći, marksizmom koji se znatno razlikovao od onog koji su preporučivali najuticajniji intelektualci toga doba, a koji su

se povremeno bavili i sociologijom. Primena funkcionalne analize ima smisla samo ukoliko se polazi od systemske teorije, pa je otuda jasno da je i marksistička sociološka teorija, iako ne eksplicitno, ovde shvaćena kao jedna od systemskih teorija. U okviru takvog shvatanja funkcionalizam je mogao biti kritikovan i kao teorija koja pruža odgovore samo na pitanja koja se odnose na delove društva, ali ne i na društvo u celini. Za takav poduhvat kvalifikovana je isključivo marksistička teorija. Sa ovakvim stavom slagali su se i zastupnici drugačije marksističke orijentacije, jer je on bio očigledan. Međutim, za njih je bilo mnogo karakterističnije da funkcionalizam napadaju sa humanističkih pozicija. U sklopu te kritike bilo je važno, s jedne strane, zaštititi marksizam od uticaja funkcionalizma, odnosno interpretirati ga iz potpuno drugačijih pozicija, koje bi eliminisale njegov systemski karakter. U ovakvoj kritici funkcionalizma posebno je isticano da funkcionalizam predstavlja konzervativnu teoriju koja pojedincu oduzima svaku sposobnost da svojom svesnom akcijom menja zatečeno stanje, što samo znači da takva teorija ide naruku zagovornicima postojećeg stanja. Ta kritika funkcionalizma odnosila se, dakle, pre svega na njegov ideološki nivo. To je još jasnije kada se imaju u vidu činjenice da su ti kritičari funkcionalizam odgovara snagama poretka u svim industrijskim društvima, bez obzira na to da li su ona socijalistička ili kapitalistička. Isticanje ideoloških elemenata funkcionalizma nije, međutim, bilo izvedeno sa pozicija sociologije saznanja već sa suprotnih ideoloških pozicija, čime se, u stvari, može zaključiti da je i kritika bila ideološka⁵⁷.

U zaključku se može reći da je kritika funkcionalizma bila naročito izražena u jugoslovenskoj sociologiji šezdesetih godina i da je daleko nadmašivala, i po obimu i po žestini, stvarni uticaj koji je funkcionalizam imao u domaćoj sociologiji. Drugo, ta kritika je više bila prisutna da bi se jasnije istakla sopstvena teorijska pozicija, koja je opet više bila filozofska i ideološka nego naučna u pozitivističkom smislu te reči. Najzad, dominantan praksisovski pravac u kritici funkcionalizma nije nudio teorijsku alternativu funkcionalizmu. Više se radilo o intelektualnoj modi popularnoj u to vreme i u širim svetskim razmerama. Sve ove primedbe, naravno, ne teže osporavanju saznajnih dometa kritike funkcionalizma, već ukazuju da je intenzitet kritike funkcionalizma bio nesrazmeran njegovom stvarnom uticaju, s jedne strane, dok je s druge

57 Naravno, ovde se odmah postavlja pitanje može li se uopšte govoriti o teoriji koja nema ideološku pozadinu, no raspravljanje o tom pitanju daleko bi nas odvelo. Pored toga, valja istaći da se u tom pogledu izdvaja jedino tekst Vojina Milića „Buržoaski konzervativizam u sociologiji 60-ih godina“, koji pojedini uticajni autori smatraju za najbolji rad u ukupnoj jugoslovenskoj sociologiji.

strane, takva kritika, imajući u vidu da je bilo vrlo malo stvarnih zagovornika funkcionalizma koji bi joj odgovorili, predstavljala više prepreku nego podsticaj teorijskom pluralizmu u sociologiji, koji je, naročito u to vreme, bio neophodan za njen razvoj.

Međutim, praksisovska pozicija, iako je u početku i mogla biti tolerisana od vladajuće kolektivnovlasničke klase i njene elite ili nekih njenih frakcija, ubrzo je, zbog svog revolucionarnog naboja, zasmetala svim delovima te klase. To ne čudi, imajući u vidu nekoliko razloga: tek stabilizovanim poretku nisu odgovarale nikakve radikalne koncepcije koje bi zagovarale ubrzanje istorijskog toka. Zatim, sociologija je prećutno prevazišla dogovoreni okvir svojih funkcija, onih koje se odnose na rešavanje konkretnih društvenih problema i zašla u oblast definisanja svetonazorskog obrasca. Treće, nije teško razumeti da su, s obzirom na radikalnu kritiku industrijskog društva, kritike dolazile i od onih frakcija vladajuće klase koje su se zalagale za liberalizaciju društva i njegovo privredno ustrojstvo koje uvažava neke od osnovnih principa tržišne ekonomije⁵⁸. S druge strane, podrška koju su ovi intelektualci u početku uživali od tih istih frakcija, nije mogla da ih zaštiti onoga trenutka kada je sa najvišeg mesta ocenjeno da njihova delatnost prevazilazi čisto intelektualne okvire i da poprima obeležja konkretne političke aktivnosti⁵⁹.

Ovim nešto opširnijim zaključkom već smo delimično ušli u poglavlje koje se tiče druge teme, naime, kritike praksisovskog stanovišta. Međutim, pre nego se pozabavimo tim kritikama, valja reći da je, mada u zametku, u naznačenom periodu bila prisutna još jedna vrsta sociološke autorefleksije. Bitno je, ipak, naglasiti da je alternativno gledište postojalo, jer su se slični argumenti u kritici praksisovske pozicije javili u našoj sociologiji mnogo godina kasnije, kada se počelo otvorenije raspravljati o teorijskom pluralizmu u sociologiji.

Ovde, pre svega, imamo u vidu nekoliko tekstova koji se bave odnosom sociologije i ideologije sa drugačijih pozicija od tada dominantne praksisovske tačke gledišta. Reč je, naime, o pokušaju da se sa jednog

58 Otuda postaje jasnije zašto su kritike praksis-filozofa dolazile od strane, posebno u Srbiji, u to vreme uticajne, političke frakcije koji su okarakterisani kao liberali. Taj se liberalizam, razumljivo, morao suprotstaviti intelektualnoj tendenciji koja je tada prema njemu bila kritički nastrojena. S druge strane, zajednička pozicija liberala i praksisovaca bila je kritika birokratizma. Otuda paradoksalna situacija da su liberali branili praksisovce pred Titom iako su sa njima stajali na različitim ideološkim pozicijama. Ovde, naravno, ne bi trebalo smetnuti s uma ni čisti pragmatizam koji je nalogao da republička rukovodstva situaciju u svojim atarima prikazuju kao neproblematičnu.

59 Ovo se odnosi posebno na beogradske intelektualce koji su uzeli aktivno učešće u Studentskom protestu 1968.

vrednosno neutralnog stanovišta ukaže na zastranjivanja u domaćoj sociologiji i na posledice koje ona mogu imati po razvoj discipline.

Osnovna ideja sadržana u ovim tekstovima (Janjićijević, 1967) bila je da se sociologija ne sme baviti, niti poistovećivati sa aktivnošću koja bi bila u službi politike i čiji bi rezultati zavisili od dnevnopolitičke prakse, ali takođe, njen zadatak ne može biti ni kritika svega postojećeg jer takva kritika može proisteći samo iz shvatanja koje u sebi već sadrži viziju poželjnog društva i čoveka, dakle ideološkog shvatanja. Zadatak sociologije i njena angažovanost trebalo bi, prema ovom stanovištu, da se sastoje u objektivnom utvrđivanju činjenica i u ukazivanju, na osnovu tako utvrđenih činjenica i iskustva iz prošlosti, na moguće posledice različitih delovanja. Na taj način rezultati sociološke aktivnosti mogli bi se koristiti od strane onih koji imaju najveći uticaj na društvene procese. Ovakvo shvatanje, koje svoje korene ima u Veberovoj ideji o vrednosnoj neutralnosti, može trpiti iste one kritike koje trpi i Veberovo shvatanje. Naime, utvrđivanje relevantnih činjenica i njihova interpretacija uvek zavise od teorijskog okvira koji koristimo. U pozadini svake razvijene teorije o društvu, pak, stoji određena vizija poželjnog društva, odnosno određena ideologija. Ovde se naravno ne može ulaziti u širu raspravu iz domena filozofije nauke i sociologije nauke, ali se mora reći da je ovo shvatanje na pravi način ukazalo na najslabije strane preovlađujuće sociološke aktivnosti u to vreme. Ono što je domaćoj sociologiji nedostajalo bila su upravo predviđanja mogućih događaja pod različitim uslovima, dakle, čitava jedna oblast naučne delatnosti – predviđanje – ostala je nepokrivena. Pored toga, ovakvo shvatanje impliciralo je i autonomiju naučnog rada koju izgleda nisu želeli jedino sociolozi. Naime, ima osnova da se pretpostavi da je za nezavidno stanje discipline velikim delom odgovorno i nerazumevanje sociologa u pogledu poziva svoje discipline. Neshvatanje mesta i uloge nauke u društvu, odnosno njenih funkcija, kao i lična potreba sociologa-intelektualaca da se zarad samoaktuelizacije izade iz okvira discipline, rezultiralo je činjenicom koju će mnogo godina kasnije jedan autor zgodno opisati rečima: da su u Jugoslaviji postojali sociolozi, ali ne i sociologija (Lazić, 1996). Zbog toga, kada se danas razmišlja o odnosu društva prema sociologiji, obično se polazi od prećutne definicije sociologije koja glasi da je sociologija ono što rade sociolozi. Ukoliko bi se, međutim, pošlo od drugačije definicije, bilo bi razloga upitati se u kojoj meri su sami sociolozi, svojim nerealnim ambicijama, doprineli da sociologija u Jugoslaviji ne ostavi iza sebe vrednijeg svedočanstva o svom vremenu.

Sedamdesete – godine zamiranja sociologije

Osma decenija bila je, po mišljenju mnogih, najnepovoljniji period za sociologiju u Jugoslaviji, u njenom posleratnom periodu. Izuzme li se neposredno posleratno vreme, ovaj period, navodno, označava ponovnu dominaciju dogmatskih snaga u društvu koje su uticale i na dogmatizaciju svih sfera društvenog života. U takvoj društvenoj klimi nije pošteđena ni misao o društvu. Takva ocena može zvučati neobično ako se ima u vidu da se upravo u tom periodu osniva najveći broj katedri za sociologiju na fakultetima širom zemlje. Dakle, u institucionalnom pogledu dolazi do širenja sociologije, ali s druge strane, na teorijskom planu, očigledno dolazi do stagnacije. Uloga i značaj sociologije, i ranije neveliki, i dalje opadaju. Sociolozi su, očigledno, bili nezadovoljni i svojim položajem, kao i stanjem discipline. Zapravo, u ovom periodu se o stanju discipline i ne govori mnogo. Mnogo značajnije pitanje bilo je mesto sociologije u društvenim procesima.

Otuda se kao dominantna tema u osvrtima sociologa na stanje discipline javlja upravo mesto i uloga sociologije u društvu.

Niz događaja koji je potkraj sedme i početkom osme decenije uzdrmao poredak odrazio se na sve oblasti društvenog života, uključujući i ideološku sferu. Prodor, kako je službeno ocenjeno, nacionalizma, liberalizma, tehnokratizma i sličnih tendencija suprotstavljenih izgradnji samoupravnog socijalističkog društva, zahtevalo je da se uvede više uniformnosti u ideološku sferu. Konkretno, to je značilo da je marksizam ponovo postao neprikosnovena ideologija kojoj nije smelo biti alternative. Otuda se u srednjoškolskoj nastavi, umesto, pre svega, sociologije, počinje predavati marksističko obrazovanje, dok se nastavi sociologije, tamo gde je opstala, nameću plan i program koji u osnovi predstavljaju isključivo marksističku doktrinu. Naravno, ovakva promena nije izvedena brutalno, izuzme li se isključivanje osmoro nastavnika sa Beogradskog univerziteta. Naprotiv, na čisto ideološkom planu malo se šta imalo zameriti novom konceptu izgradnje socijalizma. Marksizam kakav se zagovarao predstavljan je kao antidogmatski, otvoren za teorijsko usavršavanje i za kritički dijalog sa drugim orijentacijama u društvenoj misli. Osnovna funkcija ovako shvaćenog marksizma bila je dalje usavršavanje i afirmacija samoupravnog socijalističkog modela društvenog razvoja koji se u Jugoslaviji zagovarao i koji je, u prethodnoj deceniji, čak i u evropskim levičarskim intelektualnim krugovima smatran jedinom realnom socijalističkom alternativom. Sociolozi su, međutim, ovakvim promenama bili u velikoj meri zatečeni. Videli smo da je u prethodnom periodu sociologiji bila namenjena uloga tehničke discipline kojoj se nije osporavalo pravo na struč-

nu ekspertizu. Međutim, u novim okolnostima sociologija je izgubila i tu ulogu. Uloga sociološke stručne ekspertize bila je, kao što smo već istakli, pre svega vezana za različite oblike društvenog planiranja. Tu su ulogu sociolozi u velikoj meri izgubili i to je primećeno u radovima domaćih i inostranih sociologa, ali se razlozi za takvo stanje nisu detaljnije analizirali, osim što se implicitno odgovornost prebacivala sa sociologa na društveno okruženje u kojem, kako navodi Miroslav Živković (Živković, 1975), ekonomija i ekonomisti preuzeli ulogu koju bi zarad integralnog planiranja primerenog novoj epohi trebalo da dele sa sociolozima. Do sličnog zapažanja dolazi i Herman Lantz (Lantz, 1974), ali on delimično odgovornost prebacuje i na sociologe koji, prema njegovom mišljenju, nisu uspeali da ostvare odgovarajuću komunikaciju sa naručiocima njihovih istraživanja.

Interesantno je da se u tom periodu, dakle, u osmoj deceniji, u jugoslovenskom časopisu *Sociologija* ne pojavljuje nijedan tekst koji bi se bavio aktuelnim pitanjima položaja domaće sociologije. Ulogu da osvetle prilike u domaćoj sociologiji preuzeli su časopisi republičkih socioloških udruženja. Prilozi objavljeni u ovom periodu, međutim, izrazito su deskriptivnog nivoa. Konstatuje se da je stanje nepovoljno, a uzroci takvom stanju se ne traže ili, ukoliko se zadire dublje, onda je reč o klasifikacijama različitih orijentacija u domaćoj sociologiji.

Jedna od podela za koju se može reći da je u to vreme bila dominantna jeste podela na konzervativnu, odnosno dogmatsku i revolucionarnu sociologiju. Zastoj u razvoju sociologije vidi se pre svega u robovanju dogmatskom pristupu. Najdoslednije je takvu poziciju izneo Miroslav Pečujlić u knjizi *Sociologija između revolucije i apologije* i u nizu članaka objavljenih u časopisu *Gledišta*. Srž ove pozicije nalazi se u zahtevu za radikalnom izmenom mišljenja o društvu. Misao o društvu mora, navodno, biti deo pokreta, sila koja menja društvo i koja se istovremeno i sama menja sa napretkom društva. Postojeća nauka o društvu koja se bazira na pozitivističkim metodološkim osnovama apologetska je i služi održanju sistema bez obzira da li je reč o funkcionalizmu, strukturalizmu ili dogmatskom marksizmu. Alternativa takvoj društvenoj misli je revolucionarni marksizam, koji je, pre svega, usmeren na prevazilaženje postojećeg i afirmaciju potpuno novih društvenih mogućnosti.

Zanimljivo je sagledati neke od implikacija ovakvog stava koji je stekao znatne simpatije među sociolozima tog vremena. Prvo, iako načelno otvorena za dostignuća drugih teorijskih struja, ovakva hipotetička marksistička misao o društvu *de facto* eliminiše kao bezvredna saznanja do kojih se došlo na osnovu pozitivističke metodologije. Praktično, to je značilo da su sociološka dostignuća koja su proistekla iz funkcionalistički i strukturalistički orijentisanih pristupa obezvređena. Drugim rečima,

gotovo celokupno sociološko znanje predstavljeno je kao izraz ideologije usmerene na održanje postojećeg stanja u modernim društvima. Drugo i, čini se, mnogo bitnije, jeste to što je ovakvo zalaganje za „novu društvenu nauku“, ne ulazeći ovde u iskrenost zalaganja, predstavljalo izuzetan zaštitni omotač za vladajuću elitu kolektivno-vlasničke klase u Jugoslaviji. Upravo su oni, kao članovi revolucionarne organizacije SKJ, činili jezgro pokreta u čije ime i za čije ciljeve treba da se angažuje i društvena misao. Drugim rečima, na taj način je društvena misao na najpotpuniji način stavljena pod kontrolu vođa pokreta.

Ovo je zapravo odličan primer koji pokazuje situaciju u kojoj se našla jugoslovenska misao o društvu. Ne treba zaboraviti, naime, da su i predstavnici Praxis škole polazili sa sličnih metodoloških osnova i zalagali se za slične principe u pristupu izučavanju društvenih pojava i društva u celini. Njihov otpor, međutim, ma koliko bio u duhu vremena i misaonih trendova u Evropi, rezultirao je sa malo empirijskih radova koji bi ostavili svedočanstvo budućim pokolenjima o vremenu i društvu u kojem su živeli⁶⁰. Pored toga, ta nezainteresovanost da se detaljnije sagleda društveno okruženje, da se ispita način na koji funkcioniše sistem društvenih odnosa u kojima su i sami učestvovali, kao i isključiva okrenutost izmeniti postojećeg stanja, u velikoj je meri doprinela tome da postanu žrtve toga sistema. No, za nas je bitnije to što je takav pristup u velikoj meri otežao put razvoju sociologije koja bi bila upućena ka dosezanju upravo tih saznavnih ciljeva. Dakle, slična situacija se ponavlja i sedamdesetih godina s drugim protagonistima i sa svesnijom namerom vladajućih krugova i njihove političke organizacije da ne dozvole postojanje bilo kakvih alternativnih pogleda u ideološkoj sferi.

Imajući u vidu osnovnu tezu našeg rada da su promene u nauci o društvu zavisile od promene odnosa snaga među frakcijama kolektivno-vlasničke klase, mogli bismo reći da je to upravo vreme u kojem prevagu odnosi ona frakcija koja je bila protiv promena koje bi vodile u pravcu tržišne ekonomije, modernizacije na tehnološkom planu i sličnih procesa, dakle protiv onih promena koje bi išle u pravcu vesternizacije jugoslovenskog društva. Otuda ne čudi da su upravo u to vreme i u jugoslovenskoj sociologiji bile na ceni teorije o konvergenciji sistema i o industrijskom društvu. Pored toga sociolozi su mnogo više pažnje počeli da poklanjaju fenomenu tehnokratije i njenoj kritici nego fenomenu birokratije, koji, istina, nikada nije prestao da bude interesantan za sociološka promišljanja,

60 Ovim ne želim osporiti doprinos pojedinih autora (Marković, Stojanović, Supek) razumevanju društvene stvarnosti, već samo ukazujem na nedovoljnu iskorišćenost sociološkog potencijala. Treba, pored toga, imati u vidu i činjenicu da mi nisu bili dostupni radovi koji su nedovršeni ostali u fiokama o kojima govori Nebojša Popov (Turza, 1996).

ali je u ovom periodu znatno manje tretiran nego fenomen tehokratije⁶¹. Očito je da je komunistička vrhuška ispravno procenila da takve promene dugoročno mogu ugroziti njihov legitimacijski osnov. S druge strane, pošto su proklamovani trendovi neumitno vodili ka ekonomskoj stagnaciji, što je nesumnjivo bilo jasno i vodećim političkim ličnostima toga doba, i time ugrožavali temelje na kojima počiva njihov privilegovani položaj, pribeglo se jedinom mogućem rešenju – inostranim zajmovima na kojima je gotovo čitavu deceniju počivala celokupna jugoslovenska privreda, pa i društvo.

Kao što je već napomenuto, interesovanje za samo stanje discipline u teorijskom i metodološkom pogledu bilo je u drugom planu. Rasprave o ovom pitanju, ako su se i vodile, bile su prvenstveno u funkciji odgovora na ključno pitanje tog vremena – položaj sociologije u društvu. Stiče se, naime, utisak da su sociolozi bili zadovoljni dometom koji su postigli, reklo bi se samozadovoljni, te su otuda, kada je i o položaju sociologije reč, odgovornost prebacivali na društveno okruženje, pre svega na političke strukture koje nisu imale sluha za, navodno, najprogresivniju sociologiju u svetu. O tome ubedljivo svedoče radovi, kao i diskusija koja je vođena u Zagrebu, na skupu pod nazivom Sociologija i socijalizam. Izlaganja na tom skupu još jednom su pokazala da su sociolozi starije generacije bili jedinstveni u oceni da jugoslovenska sociologija neguje i razvija humanističku perspektivu, i da je to neminovnost budući da sociologija ne može biti vrednosno neutralna. U tom kontekstu, zadatak sociologa bio je da se orijentišu ka humanističkoj perspektivi.

Od radova koji su na tom skupu imali drugačiji pristup analizi jugoslovenske sociologije ističe se jedino rad Duška Sekulića, u kojem se analizira karakter i brojnost teorijskih radova u našoj sociologiji. Zaključak do kojeg je on došao ne predstavlja iznenađenje. Najviše teorijskih radova pripada grupi koja prema Zeterbegovoj podeli pripada sociološkom kriticismu, odnosno radovi koji komentarišu druge sociološke radove. Radova koji se bave teorijskim definisanjem nekih pojmova znatno je manje, a propozicionih radova, u kojima zapravo dolazi do povezivanja teorije i prakse, gotovo da i nema. Sekulić ne komentariše nalaze do kojih je došao, ali je nesumnjivo da je animozitet prema sociološkim istraživanjima sa empirijskom osnovom, iako se niko nije otvoreno tako izjašnjavao, bio prisutan kod domaćih teoretičara koji su imali prvenstveno filozofsko obrazovanje i kojima je veza sa filozofijom bila izuzetno važna sociološka delatnost. S druge strane, ovakav nalaz razumljiv je i s obzirom na već pomenutu činjenicu da su se domaći sociolozi više bavili kritikom razvije-

61 Smanjen broj radova koji se bave kritikom birokratije nesumnjivo je posledica i činjenice da su glavni kritičari birokratije – praksisovci bili onemogućeni u svojoj delatnosti.

nih teorijskih orijentacija u sociologiji, dok je njihova sopstvena teorijska orijentacija više naginjala ideološkom diskursu nepodesnom za operacionalizaciju.

Osamdesete – godine ponovnog buđenja sociologije

Poslednji period koji ćemo ovde analizirati obuhvata vreme od kraja sedamdesetih do raspada Jugoslavije. To je zapravo period ozbiljne krize u kojoj se našlo čitavo društvo. Ta kriza dvostruko je uticala na ponovnu revitalizaciju sociologije, s jedne strane predstavljala je izazov za sociologe da kažu nešto više o stanju društva, a s druge strane otvorila je prostor za razgovor o samoj krizi sociologije, koja očigledno nije bila spremna da odgovori na novonastala društvena pitanja. Sociološka autorefleksija u poslednjoj deceniji postojanja Jugoslavije manifestovala se uglavnom kroz dva vida socioloških radova koji su se razlikovali po tematici. Na jednoj strani, to su radovi koji su postavljali krucijalna pitanja samog smisla postojanja sociologije, a na drugoj je reč o radovima koji se bave pitanjima institucionalizacije i profesionalizacije sociologije⁶².

Prekretnicu u tom pogledu nesumnjivo predstavlja neveliki članak Slobodana Bakića (Bakić, 1980) koji u nekoliko teza otvara važna pitanja koja su mučila jugoslovenske sociologe mlađe generacije i najavljuje talas radova koji će znatno kritičnije ocenjivati doprinos jugoslovenskih sociologa racionalnom saznanju o sopstvenom društvu.

Ocenjujući da je dotadašnja jugoslovenska sociologija malo učinila na spoznavanju prave prirode društva, naprosto zato što se kretala između sociotehnike, apstraktnog humanizma i apologetike, Bakić pledira za nauku koja bi zaronila ispod površine, ispod manifestnog i ponudila tumačenja društvenih zbivanja koja nisu očigledna. Svestan da ovakav poziv može biti uzaludan, s jedne strane, zbog nespremnosti sociologa da se upuste u ovakvu avanturu i, s druge strane, zbog nespremnosti društva da prihvati ovakva tumačenja, Bakić se ipak opredeljuje za njega, jer jedino u tom slučaju sociologija može prerasti okvire deskriptivizma i postati istinska društvena kritika.

Drugo za nas važno pitanje, koje otvara Bakićev tekst, predstavlja odnos sociologije i politike. Prema njegovom mišljenju, sociologija ne može obavljati poslove politike. Ovaj stav, naizgled očigledan, pogađa suštinu dotadašnjeg odnosa jugoslovenskih sociologa prema svojoj disciplini. Naime, formulisane vrednosti i zalaganje za njihovo ostvarenje ne može biti

62 Interesantno je primetiti da su se prvim setom pitanja bavili uglavnom beogradski, a drugim setom pitanja uglavnom zagrebački sociolozi.

cilj sociološke delatnosti. Sociologija ne može artikulirati posebne, grupe, niti opšte društvene interese. Ono što ona može i što treba da čini jeste da analizira pretpostavke za ostvarivanje takvih interesa. Jedino u tom polju i u toj tački ona se susreće sa politikom koja može koristiti rezultate socioloških istraživanja.

Vredno je pomenuti da se ovim Bakićevim tekstom otvara još jedan proces u našoj sociologiji. Naime, prvi put se, iako ne eksplicitno, kritikuje pristup u društvenoj nauci koji je dugo godina važio za neprikosnoven, a koji se ovde naziva „apstraktnom kritikom društva“. Sličnih kritika upućenih praksis školi bilo je i ranije, ali su one dolazile iz krugova autora bliskih režimu i bile su drugačije motivisane. Ovde je, pak, bila reč o tome da su sociolozi mlađe generacije počeli da uviđaju i kritikuju pristup koji su nasledili od starijih kolega, a koji je sa pozicija drugačije tumačenog Marksovog dela, u odnosu na službeni marksizam, dovodio u pitanje osnovne vrednosti kojima se legitimisao poredak u Jugoslaviji.

Najtemeljniju kritiku ovakvog shvatanja sociologije dao je Milan Brdar (Brdar, 1985)⁶³. Polazeći od pretpostavke da je u socijalizmu, zbog karaktera tog društva, nauka o društvu bila moguća jedino kao neosholastika, Brdar zaključuje da je stvarna kritika socijalističkog poretka mogla postojati samo ukoliko se zasnivala na pozitivističkom pristupu, odnosno na utvrđivanju činjenica. Naravno, poredak nije mogao da trpi takav pristup i nije mu pružao institucionalnu osnovu za razvitak. Otuda se u neosholastičkom diskursu, koji je imao podršku poretka, pozitivizam pojavljuje kao glavni neprijatelj, odnosno kao pristup koji je u svojoj osnovi nekritičan i konformistički. Na taj način, Brdar stavlja pod kritičku lupu i delatnost praksis filozofa, smatrajući da su, iako nesvesno, išli naruku postojećem režimu, što je, ujedno, i jedna od osnovnih teza i ovoga rada.

No, iako je bila najtemeljnija, Brdarova kritika nije bila i prva. Već početkom osamdesetih, nekoliko autora, pre svih valja pomenuti Veljka Rusa i Mihaila Popovića iz starije generacije i Ivana Bernika, Milenu Davidović i Stjepana Gredelja iz mlađe, dovode u pitanje dotadašnju orijentaciju u domaćoj sociologiji i razmatraju posledice koje je ona ostavila na razvitak domaće sociologije.

Zajednički imenitelj ovih osvrta i preispitivanja bio je zaključak da je kritičnost tadašnje sociologije ostala na apstraktnom nivou, te da njen stvarni domet nije bio u skladu sa deklarisanim namerama autora. Naprotiv, domet takve kritike bio je vrlo ograničen i negativno se odrazio na razvoj sociologije. Obrazloženje ovakvih ocena obuhvatalo je više nivoa.

63 Pre njega slična stanovišta je izneo Neven Sesardić.

Na teorijskom nivou, isticalo se da kritička teorija, koja je stajala u korenu ovakvih nastojanja, nije mogla da predstavlja pogodan okvir za povezivanje sa empirijskim istraživanjima, već je više bila usmerena ka ideološkom diskursu.

Drugi nivo odnosio se na dijalog između sociologije i politike. Na tom nivou, sociolozi su svojom kritičnošću objektivno predstavljali konkurenciju političkom establišmentu, jer je svojevrstan elitizam, prisutan u nastupu domaćih sociologa kritičke orijentacije, nesumnjivo smetao posednicima političke moći. Društvena moć koju je sociologija mogla da stekne kroz proces profesionalizacije, koji, razume se, podrazumeva ispunjenje znatnog broja institucionalnih i naučnih uslova, zamenjena je društvenom moći sociologa kao pojedinaca. Ti pojedinci su je ubrzo i izgubili, a čini se da su je neki od njih i deponovali za kasniju ličnu političku promociju. Naprosto, reč društvena moć sociologa nije se gradila na osnovu profesionalizacije discipline, nego je društvena moć sociologije, njen *image* u javnosti i njena popularnost zavisila od uticaja i dometa koji su ostvarivali pojedini autori iz ove pionirske generacije sociologa. Ovakva situacija, u kojoj lična afirmacija prethodi profesionalizaciji discipline, bila je nesumnjivo karakteristična i za razvoj sociologije u drugim zemljama. Međutim, ono što jugoslovensku situaciju izdvaja ogleda se u činjenici da je početkom šezdesetih stvorena povoljna klima za razvoj profesije i, više od toga, da su s obzirom na političke okolnosti i raspored snaga pred sociolozima stajala široko otvorena vrata za jačanje discipline. Upravo su, međutim, sami sociolozi u najvećoj meri doprineli deprofesionalizaciji, čime je društvena moć sociologije postajala ograničena i sve manja, da bi tokom sedamdesetih godina gotovo u potpunosti nestala.

Pitanje profesionalizacije sociologije, iako nerazdvojno povezano sa pitanjem njenog teorijskog izgrađivanja, budući da je izgrađenost teorije jedan od ključnih aspekata profesionalizacije discipline, naročito je razmatrano od strane grupe zagrebačkih sociologa. Međutim, zanimljivo je da se u njihovim priložima profesionalizaciji pristupalo sa stanovišta sociologije profesije, bez naročite ambicije da se komentariše ili usmerava teorijski razvoj discipline.

Zaključak

Autorefleksija kao što smo to već u uvodu nagovestili, retko kada je cilj sam po sebi i retko kada ima isključivo ulogu da obavesti zainteresovanu javnost o trenutnom stanju discipline. Njen cilj je gotovo uvek daleko-sežniji i tiče se uticaja na dalji razvitak same discipline. Otuda ne čudi da

su, bezmalo, svi uticajni sociolozi nastojali da na jasan i manifestan način daju doprinos usmeravanju njenog razvoja.

Nas, međutim, u ovom radu, nisu zanimale neposredne posledice uticaja koji su pojedini sociolozi ostvarili, već smo pažnju usmerili na tematska žarišta – na pitanja i probleme koji su u pojedinim periodima dolazili u središte stručnih rasprava. Izbor tema i vrednosni stav autora prema njima najrečitije govore o trendovima koji su postojali u usmeravanju domaće sociologije.

Na osnovu sadržaja ovog rada može se izvesti opšti zaključak koji je u skladu sa našom osnovnom tezom da se sociologija u Jugoslaviji razvijala prvenstveno u skladu sa zamislima i u prilog interesima dominantne frakcije u okviru vladajuće kolektivno-vlasničke klase i njene političke organizacije – SKJ. Dominacija određene frakcije nesumnjivo je zavisila od procene vrhovnog autoriteta u okviru organizacije. Onoga časa kad je taj vrhovni autoritet nestao, borba među frakcijama je dobila nov kvalitet i bez arbitra počela je da iscrpljuje sve njene aktore. Briga o ideološkoj sferi nije ni tada izostajala, ali su se neretko dešavale situacije u kojima su intelektualci kritikovani od strane jedne frakcije dobijali zaštitu druge. To je, između ostalog, i, verovatno, u najvećoj meri, doprinelo slobodnijem iznošenju različitih idejnih stanovišta. Kada je reč o sociologiji, osnovna posledica takvog stanja ogleda se u sve širem zagovaranju teorijskog pluralizma i stvarnoj kritici prethodnih stanovišta s ciljem profesionalizacije sociologije. Kao što je već istaknuto, profesionalizacija podrazumeva, između ostalog, i razvoj sociološke teorije kao jednog od svojih ključnih aspekata.

Osvrt na drugi deo

Kao i u vezi s prethodnim tekstom, ključni problem ovog rada leži u činjenici da u vreme njegovog nastanka nisam imao uvid u literaturu koja se odnosi na razvoj sociologije u SSSR-u i drugim istočnoevropskim zemljama. Razloge za to već sam ranije opisao i tiču se neobrazloženog uverenja da je sociologija u Jugoslaviji bila potpuno nezavisna od tokova koji su određivali razvoj sociologije u drugim socijalističkim društvima. Naknadnim uvidom u tekstove koji se bave tom temom, ova premissa pokazala se kao problematična. Zapravo, ne samo da je sociologija u Jugoslaviji imala sličan razvojni put, već je u izvesnom smislu zaostajala za promenama koje su se dešavale u SSSR-u. Samo po sebi to vremensko zaostajanje ne bi bilo naročito značajno da se u isto vreme, kao razlog za zaokret u domaćoj sociologiji nije koristila gotovo identična argumentacija kao i u SSSR.

U oba slučaja isticana su dva osnovna argumenta. S jedne strane, potreba za razvojem empirijski utemeljene sociologije koja bi izučavala društvena zbivanja radi unapređenja planske društvene aktivnosti. S druge strane, potreba za specifičnim sociološkim pogledom na društvo koji bi predstavljao alternativu dogmatizmu.

Drugim rečima, za razumevanje razvoja sociologije u Jugoslaviji neophodno je proučavati i razvoj sociologije u SSSR-u tog vremena. Iz različitih razloga, jugoslovenski sociolozi u tadašnjim tekstovima o toj vezi ne pišu, ali bi se ona, na osnovu dostupnih podataka, mogla rekonstruisati.

Prolog za treći deo

Tekst *Gde se dede treći klasik*, napisan u koautorstvu sa kolegom i prijateljem Aljošom Mimicom, do sada je više puta objavljivao i na različite načine dostupan zainteresovanoj sociološkoj javnosti. Činjenica da ga je i Mimica uvrstio u zbirku radova^[1] koje je smatrao reprezentativnim za svoj opus, svedoči o zajedničkom uverenju da je tekst značajan za razumevanje situacije u kojoj se domaća sociologija nalazila tokom poslednje decenije XX veka. Ukratko, tekst svedoči o tranziciji koja se, kao i u čitavom društvu, odvijala i unutar sociologije.

Ipak, to nije jedini razlog zbog kojeg se tekst našao u ovom izboru. S jedne strane, on se tematski uklapa u osnovnu zamisao ove knjige, a s druge strane predstavlja omaž dragom prijatelju. To nije sve. Budući da je Mimica bio moj mentor pri pisanju magistarske teze iz koje su iznedreni prvi tekstovi, jasno je da je on ostavio trajan uticaj na moje interesovanje za istoriju sociologije i posebno saznavno-sociološki pristup istoriji koji je bravurozno demonstrirao u knjizi „Radikalska sociologija“.

U tom smislu slobodno mogu reći da je Aljošin uticaj, najpre kroz ulogu mentora, a potom i kroz zajednički rad na ovom tekstu, bio „majka“ tekstova koji su kasnije usledili.

Ovo poslednje je posebno značajno jer je uticaj Aljoše Mimice na mene bio nesumnjiv, čak i kada to nije bilo očigledno. Zapravo, ako bih morao da navedem čiji sam stil pisanja i pogled na disciplinu svesno težio da oponašam, onda je to svakako Aljoša Mimica. Sasvim je druga stvar koliko sam u tome uspevao. Suštinski, ideja o analizi citiranosti potekla je od njega, a ja sam je kasnije u nešto izmenjenom obliku koristio da u koautorstvu sa mlađim kolegama na drugim temama otkrijem kako je naša sociologija meandrirala kroz promene društvenih i političkih okolnosti.

Što se tiče tematske uklopljenosti, iako se u samom tekstu izričito navodi da se ovde ne polazi od pretpostavke o ideološkom uticaju, iz današnje perspektive teško je izbeći takav zaključak. Zapravo, naša prvobitna namera nije bila niti da tvrdimo, pa čak ni da ispitujemo vezu između ideoloških promena i promene socioloških uzora, već naprosto da zabeležimo jednu, činilo nam se, zanimljivu pojavu da je pozivanje na nekada nezaobilaznog i na različite načine favorizovanog Marksa bilo sve ređe. Danas, međutim, kada je u fokusu upravo ispitivanje veze između ideologije i sociologije, usuđujem se da kažem kako rezultate tog istraživanja, mada to nije bio njegov izvorni cilj, mogu tumačiti u prilog toj tezi. Uostalom, kao što kaže stara izreka – „Kada u ruci držiš čekić sve ti liči na ekser.“

III GDE SE DEDE TREĆI KLASIK?

Analiza citiranosti Marksovih, Veberovih i
Dirkemovih radova u časopisu Sociologija
1959–1996.⁶⁴

Antiqui multo meliores fuerunt modernis.

(Viljem od Konša, XII vek)

U analizu, čije rezultate ovde izlažu, autori članka su se upustili vodeći jednim intuitivnim uvidom koji je, kako su pomislili, zaslužio da bude iskustveno proveren. Učinilo im se, naime, da se poslednjih desetak godina u domaćoj sociologiji sve ređe nailazi na ime Karla Marksa. Upravo stoga su se – imajući u vidu činjenicu da se jugoslovenska sociologija decenijama razvijala pretežno u znaku marksizma – prirodno morali zapitati da li je zaista, u kojoj meri i zašto u našoj naučnoj zajednici splasnulo zanimanje za rodonačelnika različitih varijanti ove decenijama najuticajnije i najpostojanije teorijske paradigme.

Proveriti osnovanost pomenutog uvida izgledalo je utoliko primernije što je, u najvećem broju pokušaja rekonstrukcije sociološke tradicije

64 U prikupljanju građe koja je poslužila kao osnova za bibliometrijsku analizu učestvovali su studenti druge godine sociologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu: Jasmina Antonijević, Ana Birešev, Jelena Lekin, Milica Ležajić, Vladimir Marković i Sandra Radenović. Autori članka im i ovom prilikom najtoplije zahvaljuju na pomoći u toj osetljivijoj i mukotrpnoj fazi rada.

u svetskim razmerama, upravo Marks, uz Vebera i Dirkema, još sredinom šezdesetih godina, zahvaljujući reviziji dotad važećeg parsonsovskog kanona, doživeo svojevrstu beatifikaciju kao jedan od „klasika“ sociologije (Connell, 1997: 1542). I zaista, u većini obuhvatnijih i objektivnijih pregleda istorije sociologije, bez obzira na trenutnu saznavnu konjunktura, teorijsko stanovište, pa čak i ideološki ukus njihovog autora, Marksovo ime otad slovi rame uz rame s imenima inokosnog nemačkog sociologa, s jedne, te osnivača francuske sociološke škole, s druge strane. Takav zaključak biva potvrđen analizom jednog nasumično odabranog uzorka relevantne literature objavljene u poslednjih nekoliko decenija (upor. npr. Aron, 1967; Giddens, 1971; Abraham, 1973; Bottomore and Nisbet, 1979; Campbell, 1981; Alexander, 1982–1983), u kojoj se trojici „očeva osnivača“ posvećuje, ako ništa drugo, a ono manje ili više podjednaka pažnja. Ne tvrdimo, razume se, da se u raznovrsnim istorijama sociologije uvek nailazi na tri i samo tri klasika, nego naprosto konstatujemo da imena Marksa, Vebera i Dirkema predstavljaju minimalni zajednički imenitelj najvećeg broja sistematskih radova u toj vrsti literature.

Najzad, i ako bi se moglo posumnjati u reprezentativnost takvog *ad hoc* uzorka, dovoljno je posegnuti za rezultatima jednog zanimljivog bibliometrijskog istraživanja u kojem se – savesnom analizom učestalosti navođenja dela dvadesetak „klasičnih“ sociologa u *Social Science Citation Index* (SSCI), te s punom svešću o ograničenoj pouzdanosti tog pokazatelja – nedvosmisleno utvrđuje da je u posmatranom periodu, od sredine šezdesetih do sredine osamdesetih godina, Marks bio najčešće citirani autor u „buržoaskim naučnim časopisima“ u oblasti društvenih nauka, uglavnom na engleskom govornom području (Milić, 1989: 612). Udeo Parsonsovih dela u ukupnoj masi navoda je u tom razdoblju konstantno opadao, broj pozivanja na Engelsove radove je od sredine sedamdesetih godina počeo da se proređuje – pa su, početkom osamdesetih, Veber i Dirkem izbili na drugo, odnosno treće mesto. Mogli bismo reći da je na taj način indeks citiranosti bio napokon usklađen s ranije obavljenom teorijskom kanonizacijom klasika koju smo pomenuli: Marks, Veber, Dirkem. Razume se, autor tog istraživanja nije podlegao iskušenju da nadmoćnu Marksovu pobjedu u tom retrospektivnom citatološkom nadmetanju pripisuje prevlasti ili većoj privlačnosti marksističke teorijske paradigme u „buržoaskoj sociologiji“, nego je bio skloniji da razlog sve učestalijeg posezanja za Marksovim tekstovima u posmatranom periodu vidi u potrebi „suzbijanja uticaja [njegovih] ideja“ (Milić, 1989: 612). Ostaje, naravno, da se uverljivije odgovori na pitanje zašto su u zapadnjačkoj sociologiji i, uopšte, u društvenim naukama, Marksovi radovi bili sve češće navođeni u vreme kada je hladni rat jenjavao, uzor na Istoku malaksavao, a opasnost od sub-

verzivnog uticaja levičarskih ideja na Zapadu postajala sve bezazlenija. Jer, čak i ako prihvatimo pretpostavku da su društvene nauke na engleskom govornom području, sredinom osamdesetih godina, u marksističkom učenju uočavale sve veću ideološku pretnju najboljim tekovinama slobodnog sveta, bilo bi razumno očekivati da će gubljenje zanimanja za Marksova dela dostići vrhunac već potkraj osamdesetih godina, dakle neposredno nakon rušenja Berlinskog zida. Međutim, jedno naše manje istraživanje, sprovedeno na istom izvoru podataka kojim se već pomenuti analitičar svojevremeno služio, pokazuje da se ozbiljan pad učestalosti navođenja Marksovih dela zbio tek sredinom devedesetih godina, dakle znatno posle urušavanja istočnoevropskog komunizma. Pregledom novijih godišta *Social Science Citation Index* (1992–1996), koja su u Narodnoj biblioteci Srbije sada dostupna i na kompakt-diskovima, dobili smo sledeće rezultate u pogledu apsolutnog i relativnog odnosa između učestalosti navođenja dela Marksa, Vebera i Dirkema:

Tabela 1: Učestalost navođenja dela
Marksa, Vebera i Dirkema (SSCI)

	Marks (%)	Veber (%)	Dirkem (%)	Ukupno (%)
1992.	494 (42)	385 (33)	297 (25)	1176 (100)
1993.	498 (43)	363 (31)	307 (26)	1168 (100)
1994.	328 (28)	513 (44)	332 (28)	1173 (100)
1995.	333 (28)	505 (43)	348 (29)	1186 (100)
1996.	307 (24)	588 (46)	376 (30)	1271 (100)

Imajući u vidu ove podatke, smatramo da bi bilo odveć smelo tvrditi kako je reč o neposrednoj povezanosti ideološkog interesa i naučnog zanimanja, osim ako se ne pretpostavi uzročno-posledična veza s odloženim dejstvom. Međutim, s obzirom na činjenicu da u akademskoj društvenoj nauci na engleskom jezičkom području – čije stanje, po priznanju samog našeg analitičara (Milić, 1989: 608–610), SSCI prati na približno objektivnan način – vlada prilično oštra konkurencija, u kojoj u prvi plan izbijaju radovi s manje-više „aktuelnom“ tematikom, verovatnije je da se zakasneli pad citiranosti Marksovih dela može objasniti slomom marksističkog komunizma kao političkog sistema i ideološke paradigme, čime su društvene nauke ostale lišene jednog značajnog predmeta istraživanja kojim su se, s dobrim razlozima, godinama bavile. U svakom slučaju, obrađeni podaci iz već pomenutog izvora ne nagoveštavaju da će se u skorije vreme zbiti radikalnan raskid i s teorijskim supstratom marksističke tradicije. Marks, naime, i dalje ostaje „živi klasik“ društvenih nauka, koje ga se više nemaju rašta plašiti, pa onda ni „suzbijati uticaj njegovih ideja“. Iako potisnut na

treće mesto, on se još čvrsto drži među „prvom trojkom“, u stopu prateći Dirkema. Ukratko, trenutni poredak na citatološkoj tabeli klasika u verziji uglednog *Social Science Citation Index* glasi: Veber, Dirkem, Marks. Uostalom, „kvalitativna“ analiza novijih pregleda istorije sociologije (upor. npr. Collins, 1994; Levine, 1995) pokazuje da u toj nauci – bar u onom njenom boljem delu koji drži do „središnjeg značaja klasika“ (Alexander, 1988) i odbija da „zaboravi svoje majke i očeve“ (Stinchcombe, 1982), te u osloncu na teorijsku tradiciju nalazi zaštitu ne samo od empirističkih iskušenja nego i od opasnosti da se „otkriva već otkriveno“ – još stoluje „sveto trojstvo“ o kojem govorimo, a čija je recepcija u jugoslovenskoj sociologiji predmet ovog rada.

★ ★ ★

Temeljito proučiti, pa eventualno i „izmeriti“ relativan uticaj trojice klasika u jugoslovenskoj sociologiji, od kraja pedesetih godina do naših dana, značilo bi preduzeti odveć ambiciozan poduhvat. Jer, ako je svojevremeno i bilo srazmerno lako dati opšti prikaz recepcije Dirkemovog dela (Mimica, 1987) – pri čemu se, uzgred budi rečeno, autor svesno ograničio na nekoliko fragmentarnih uvida – to nipošto ne znači da bi uporedna analiza uticaja sve trojice pisaca podrazumevala samo trostruko veći napor. Nije reč samo o tome da je Marksovo delo mnogo više prevedeno, tumačeno i, uopšte, „rabljeno“ u domaćoj sociologiji nego Dirkemovo i Veberovo zajedno, već o tome da bi ovoga puta bilo potrebno sprovesti ne toliko kvalitativnu koliko kvantitativnu analizu uticaja trojice klasika. Ako bismo se i odvažili da se upustimo u takvo istraživanje, morali bismo se pomiriti s činjenicom da bi nas očekivao posao ravan prikupljanju građe za pisanje opšte istorije sociologije na području bivše Jugoslavije. Materijal koji bi u tom slučaju valjalo obuhvatiti podrazumevao bi sve stručne časopise, ako već ne i raznovrsnu periodiku na području društvenih nauka uopšte, potom ogroman broj udžbenika namenjenih različitim stupnjevima i „profilima“ obrazovanja, brojne knjige, zbornike i monografije posvećene sociološkoj, pa čak i „parasociološkoj“ historiografiji, teoriji i empirijskim istraživanjima. Trebalo bi takođe pregledati nastavne programe i planove bar na matičnim studijskim grupama za sociologiju, analizirati programe stručnih skupova kao i relevantne priloge učesnika, proučiti obim i dinamiku objavljivanja izvorne i prevodne literature... Razume se da bi takvo istraživanje podrazumevalo primenu čitavog niza metodoloških postupaka – od simptomalnog čitanja i kontekstualne analize, preko rekonstrukcije intelektualnih biografija pojedinih značajnijih autora, do analize sadržaja i analize citiranosti. Najzad, čak i istraživače koji bi se tom

poslu nepromišljeno prepustili ne bi obeshrabrila količina izvorne građe koju bi morali da obrade, ostalo bi im da se zapitaju čemu uopšte takav borhesovski poduhvat. Stoga smo odlučili da svoje ambicije usklađujemo s tehničkim mogućnostima kojima raspolažemo i upripodobimo ih svrhovitosti i smislenosti istraživanja. Iz nepregledne građe koja se podastire toj virtuelnoj analizi izdvojili smo samo jedan izvor podataka i primenili samo jednu istraživačku tehniku.

Najpre, smatrali smo da časopis *Sociologija*, koji pod tim nazivom kontinuirano izlazi od 1959. godine do danas, može poslužiti kao dovoljno reprezentativan uzorak za analizu razvoja jugoslovenske sociologije u posmatranom periodu. Ovde nema potrebe detaljnije obrazlagati značaj stručne periodike ne samo kao najpogodnijeg sredstva za saopštavanje rezultata naučnoistraživačkog rada u svakoj, pa i sociološkoj naučnoj zajednici, već i kao najpouzdanijeg izvora podataka o fluktuaciji teorijskih orijentacija, individualnim ili grupnim idejnim preferencijama, uticaju pojedinih teorijskih paradigmi, rezultatima istraživačkog rada i, uopšte, o istorijskom razvoju jedne naučne discipline. Bezmalobesno četrdeset dosad objavljenih godišta časopisa *Sociologija* pruža obilje materijala za raznovrsna retrospektivna istraživanja ne samo „unutrašnjeg“ stanja ove nauke u pojedinim razdobljima⁶⁵ nego i, što je s gledišta našeg istraživanja najvažnije, „spoljašnjih“ uticaja šireg društvenog i ideološkog okruženja na njen odnos prema teorijskom nasleđu trojice klasika. Pošli smo, dakle, od pretpostavke da će se u časopisu *Sociologija* taj odnos i promene kroz koje je on prolazio relativno verno „odraziti“, budući da je reč o najuglednijem stručnom glasilu u domaćoj nauci o društvu, u kojem su objavljivali svi

65 Obilje bibliografske građe o sadržaju prvih trideset godišnjih svezaka časopisa (1959–1988), obrađene po UDK i ISBD sistemu, moguće je naći u posebnoj svesci Sociologije (Dragić, 1989), kao i u jednoj detaljnoj analizi istorijskog razvoja i strukture časopisa (Milivojević, 1990). Dragićeva bibliografija pruža uvid u relativan odnos između zastupljenosti priloga (članci, osvrti, prikazi, prevodi) posvećenih „marksizmu-lenjinizmu“, te Dirkem i Vebera u posmatranom razdoblju. U prvoj rubrici nalazimo 17 bibliografskih jedinica, u drugoj i trećoj po 7. Ako prvoj navedenoj cifri pribrojimo i bibliografske jedinice svrstane u rubriku „marksističko-lenjinistička sociologija“, ustanovićemo da je toj teorijskoj orijentaciji bilo neposredno posvećeno ukupno 35 priloga. Treba napomenuti da je, u posmatranom razdoblju, u oblasti „funkcionalizma i strukturalno-funkcionalne sociologije“ bilo objavljeno 9 priloga, što – s obzirom na činjenicu da, grubo uzev, Dirkem i Veber spadaju među inspiratore ove potonje teorijske orijentacije – donekle uravnotežuje relativan odnos između „marksističke“, „dirkemovske“ i „veberovske“ sociologije. Takođe su zanimljivi podaci sadržani u imenskom registru priloženom toj bibliografiji: Marksovo ime je u naslovima priloga bilo izričito pomenuto 18, Dirkemovo 7, a Veberovo 8 puta. Prema tome, oba navedena numerička pokazatelja – bez obzira na svoju očiglednu formalističnost – potvrđuju već iznete opšte zaključke u pogledu poretka i relativne zastupljenosti naše trojice klasika u modernoj sociologiji.

iole značajniji sociološki autori. Osim toga, reprezentativnost ovog izvora obaveštenja obezbeđena je redovnošću izlaženja časopisa, zastupljenošću autora iz različitih naučnih i univerzitetskih centara bivše Jugoslavije (upor. Milivojević, 1990:199), relativnom otvorenošću uređivačke politike prema različitim idejnim stanovištima, kao i činjenicom da su upravo na stranicama tog glasila, pre nego što bi se pojavili u obliku knjige, zbornika ili monografije, najčešće objavljivani fragmentarni ili integralni rezultati individualnih ili grupnih teorijskih, odnosno empirijskih istraživanja.

Kada smo na taj način rešili problem uzorka, suočili smo se s drugim pitanjem koje se ticalo metoda istraživanja. Od svih maločas nabrojanih tehnika najpogodnijom nam se učinila analiza citiranosti⁶⁶. Kao što je poznato, taj postupak u bibliometriji podrazumeva „statističku obradu bibliografskih podataka“ (upor. Milić, 1989: 604 i dalje) kako bi se, na osnovu učestalosti navođenja, izmerila prisutnost pojedinih naučnih dela, odnosno njihovih autora u jednoj naučnoj zajednici koju, u našem slučaju, reprezentuje časopis *Sociologija*. Moramo odmah napomenuti da, kada je reč o reprezentativnosti, u ovom drugom slučaju – na nivou metodološke redukcije – nismo sasvim sigurni da je analiza citiranosti najpouzdaniji pokazatelj stvarnog odnosa prema teorijskoj tradiciji oličenoj u imenima trojice klasika. Razlog tome nije toliko u samoj inherentnoj manjkavosti ovog bibliometrijskog postupka, koji neki autori smelo primenjuju i u analizi odjeka sopstvenih radova (upor. npr. Milić, 1996: 403–418), koliko u raznorodnosti i neujednačenosti kvaliteta podataka kojima se ona služi. U idealnoj situaciji, da bi se podaci prikupljeni ovom tehnikom mogli smatrati pouzdanim i međusobno uporedivim, trebalo bi da u svakoj pojedinoj jedinici posmatranja, to jest u svim člancima koji su predmet analize, naučna aparatura bude obrađena na isti ili bar približno isti način. Osim tog formalnog zahteva, valjalo bi ispuniti i jedan daleko složeniji uslov koji bi nalagao da svi autori podjednako skrupulozno navode izvore kojima se koriste u razvijanju vlastitog teorijskog stanovišta, u prikazu tuđih gledišta ili u izlaganju rezultata vlastitih istraživanja. Taj desideratum je, očigledno, vrlo teško ostvariti i u razvijenijim naučnim zajednicama i tehnički daleko standardizovanijim i uređenijim stručnim časopisima nego što su jugoslovenska sociologija i njena periodika. Jer, čak i kada bismo i pretpostavili da svi autori podjednako „pošteno“ razotkrivaju i navode izvore na koje se oslanjaju, da svi upućuju na relevantnu literaturu samo kada je to zaista neophodno zbog intersubjektivne proverljivosti stavova koje zastupaju, da nikad ne prikriju izvore inspiracije, niti citiraju „iz druge ruke“, po

66 Kada je o sociologiji reč, klasični radovi u oblasti *citation studies* ostaju Broadus, 1952, 1967. Napomenimo, međutim, da se metodološki postupak kojeg smo se u ovom radu držali – u pogledu načina prikupljanja podataka, njihove statističke obrade i analize – ne oslanja ni na koji prethodni uzor: on je izgrađen tako reći *ad hoc*.

sećanju ili „reda radi“ – ako se, dakle, svi pridržavaju ne samo tehničkih uzusa već i izvesne profesionalne etike, ostaje i dalje neuhvatljiva varijabla koju bismo mogli nazvati individualnim stilom mišljenja, izlaganja i pisanja. Najzad, valja upozoriti da indeks citiranosti ni na koji način ne govori o razlozima zbog kojih se pojedino delo navodi, kao što ništa ne kazuje ni o saznoj opravdanosti i vrednosti svakog citiranja ponaosob. Mereći samo učestalost navođenja i relativnu zastupljenost autora na čija se dela poziva, naš indeks ne razlikuje afirmativno, kritičko, neutralno i (u sociologiji prilično često!) ritualno citiranje, niti uzima u obzir probleme selektivnosti, ekstenzivnosti, ilustrativnosti i relevantnosti navođenja. Zbog svega toga indeks citiranosti uvek ostaje prilično nepouzdan pokazatelj. No, mi smo mu ipak pribegli jer smatramo da je, ako ništa drugo, onda bar – neka nam bude oproštena ova tautologija – indikativan.

* * *

Imajući, dakle, u vidu sve navedene rezerve u pogledu sazajne vrednosti indeksa citiranosti, smatrali smo da on ipak može doprineti realizaciji cilja istraživanja ukoliko se u kategorijalni okvir uključi i izvestan broj zavisnih varijabli, odnosno „filtera“ kroz koje bi valjalo propustiti osnovne indikatore.

Budući da je osnovna jedinica posmatranja bio izvorni naučni članak⁶⁷, kao osnovne pokazatelje izabrali smo: (a) broj pozivanja na svakog od klasika ponaosob; (b) broj navedenih jedinica literature u kojima se kao autori javljaju Marks i/ili Engels⁶⁸, te Veber i Dirken i (c) broj preglednih članaka posvećenih svakom od trojice klasika. Imajući u vidu da su sirovi podaci koji su nam stajali na raspolaganju prilično nepouzdati, u analizi smo uzimali u obzir relativno učešće navedenih pokazatelja u ukupnom broju pozivanja, odnosno broju bibliografskih jedinica.

Pored toga, smatrali smo da je važno u analizu uključiti i informacije koje se odnose na: (a) vrstu članka; (b) autora članka; (c) broj stranica u svakom članku pojedinačno; (d) ustanovu u kojoj je autor zaposlen i, najzad (e) godinu izdanja broja *Sociologije* u kojem se članak pojavljuje.

67 Nismo u obzir uzeli ostale tipove priloga u časopisu, kao što su osvrti, prikazi, bibliografije, hronike itd.

68 Uprkos svim suptilnim teorijskim razlikama između dvojice očeva osnivača marksizma (ma šta taj zajednički nazivnik imao značiti), ni u obradi podataka ni u analizi nismo pravili razliku između radova Marksa i Engelsa, i to ne samo zato što je, *grosso modo*, reč o jedinstvenoj teorijskoj orijentaciji nego i stoga što pomenuti autori imaju znatan broj zajednički potpisanih radova. Ekonomičnosti radi, u daljem izlaganju pominjaćemo samo Marksa, uz dužno izvinjenje eventualnim pristalicama Engelsove filozofije i socijalne teorije.

(a) Članke smo klasifikovali s obzirom na potrebe istraživanja, pa smo razlikovali pregledne članke o Marks, Veberu i Dirckemu, kao i kategoriju koju su činili svi ostali autorski članci. Dilemu da li članke klasifikovati na teorijske i istraživačke radove relativno smo lako otklonili budući da je reč o tri klasika koji mogu da budu podjednako inspirativni i za teorijski i za istraživački rad. Osim toga, predložena klasifikacija je omogućila da se, s jedne strane, izdvoje radovi posvećeni Marks, Veberu i Dirckemu – što samo po sebi predstavlja indikator njihove uticajnosti u određenom periodu – a s druge, izuzimanjem tih radova (stavljanje u zagradu), koji nose veliki broj pozivanja na analizirane klasike, osnovni pokazatelji mogli bi se sagledati u čistijem obliku.

(b) Ako je prethodnom klasifikacijom trebalo isključiti „pristrasnost“ u pogledu predmeta članka, klasifikacija prema autorima trebalo je da doprinese eliminisanju „zastranjivanja“ koja su, kao što je u uvodu napomenuto, povezana s ličnom jednačinom autora članka. Naime, već i letimičan pregled indeksa autora koji su objavljivali u *Sociologiji* u razdoblju od 1959. do 1988. godine (upor. Dragić, 1989: 173–194) pokazuje da je određeni broj autora objavio nesrazmerno mnogo tekstova. Može se pretpostaviti da je njihov stil pisanja i način obrade naučnog aparata mogao u značajnoj meri uticati na indeks citiranosti. Drugim rečima, isključivanjem „modalnih autora“ bilo je moguće na grub način pretpostaviti da se „zastranjivanja“ u preostaloj masi slučajeva međusobno potiru. No, to nije sve: autori o kojima je reč mogli su na taj način da budu posmatrani i izolovano, što bi – pod pretpostavkom da broj objavljenih radova korelira s uticajnošću njihovih pisaca – moglo predstavljati i nezavisnu analitičku dimenziju. Ukoliko bi se potvrdila pretpostavka da „scientific opinion leaders“ napuštaju ili ne napuštaju klasične uzore, to bi, verovali smo, moglo poslužiti kao element objašnjenja sveukupnog pomeranja referentnog interesa autora okupljenih oko časopisa *Sociologija*.

(c) Broj stranica članka kao kvantitativni pokazatelj, ali i kao element već pomenute lične jednačine autora, morao je takođe da bude uzet u obzir zbog ukupnog broja pozivanja na literatura. Obimniji tekst, dakako, podrazumeva i veći broj fusnota, *et vice versa*. Naravno, ovde je kao kriterijum podele uzet prosečan broj stranica svih tekstova, pa smo članke podelili u dve kategorije: na one ispod i one iznad prosečnog broja stranica.

(d) Podaci o ustanovama u kojima su autori zaposleni nisu na prvi pogled obećavali nimalo uzbudljive zaključke. Pa ipak, smatrali smo da vredi pogledati ima li u pogledu pozivanja na klasike bitnije razlike između univerzitetskih kolega i istraživača zaposlenih u institutima. No, taj pokazatelj je tehnički bio problematičan. Dobra praksa da se uz ime autora

navodi i ustanova u kojoj je on zaposlen ustalila se u časopisu *Sociologija* relativno kasno, naime tek sredinom osamdesetih godina. Za prethodni period, za većinu autora nije bilo moguće utvrditi u kojoj su ustanovi radili, a za one koji su bili zaposleni čas na univerzitetu, čas u nekom institutu, dodatan napor potreban za proveru ne bi bio srazmeran dobijenim podacima. Stoga smo ovaj pokazatelj iskoristili samo delimično, i to za onaj period u kojem se moglo pouzdano utvrditi u kojoj ustanovi autor radi. Time naš pokazatelj nije baš sasvim izgubio na vrednosti, jer je reč upravo o vremenu u kojem je došlo do pomeranja u redosledu citiranosti trojice klasika, pa se bar moglo ustanoviti ko je prvi zaboravio onog trećeg (ili, zavisno od ugla gledanja: prvog!).

Najzad, (e) godina izdanja časopisa, odnosno godina u kojoj se pojedini članak pojavio, bitan je podatak koji u analizu unosi dinamički element. Pratiti razvojnu tendenciju u odnosu prema klasicima bio je zapravo i osnovni cilj čitavog našeg istraživačkog poduhvata. Otuda će prikaz svih podataka, kao i većina hipoteza koje ćemo formulisati „u hodu“, biti u neposrednoj vezi s tom temporalnom dimenzijom.

* * *

Grafički prikaz relativne zastupljenosti trojice klasika u pogledu citiranosti njihovih dela u toku poslednje četiri decenije predodčen je u Prilogu I. Na sledećih nekoliko stranica, uz pomoć desetak jednostavnih tabela, prikazaćemo i uzgred prokomentarisati samo najzanimljivije izvode iz prikupljenog materijala, bez pretenzije da formulišemo bilo kakve konačne zaključke.

Na osnovu sva tri osnovna indikatora kojima smo pribegli u analizi citiranosti, u čitavom posmatranom periodu (1959–1996) redosled uticajnosti klasika je u časopisu *Sociologija* bio istovetan: Marks, Dirkem, Veber⁶⁹.

Tabela 2: Ukupno učešće klasika po tri odabrana obeležja

	A (%)	B(%)	C(n_1)
Marks	4,81	2,8	20
Dirkem	1,21	0,52	6
Veber	0,90	0,41	4

A = učešće u ukupnom broju pozivanja (%)

B = učešće u ukupnoj referentnoj literaturi (%)

C = broj preglednih članaka o klasicima

69 Poremećaj u tom poretku javio se tek kada smo relativno učešće trojice autora u ukupnom pozivanju „filtrirali“ izuzimanjem preglednih članaka (upor. Tabelu 5).

Razlika između vrednosti koje se odnose na relativno učešće u pozivanju na klasike i onih koje izražavaju učestalost navođenja njihovih dela razumljiva je ako se ima u vidu činjenica da se na pojedino delo autor može pozivati više puta. No, pošto su u prva dva navedena pokazatelja prisutni, između ostalog, i uticaji preglednih članaka, u daljem tekstu pratićemo relativno učešće pozivanja na klasike, odnosno učestalost navođenja „klasične“ literature. Drugim rečima, isključićemo uticaj trećeg osnovnog pokazatelja, koji je prezasićen pozivanjima na klasike, kako bismo onemogućili da se on posredno odražava na prva dva osnovna pokazatelja.

Kao što se i očekivalo, redosled uticajnosti klasika ostaje isti i kada se u obzir uzmu pročišćeni podaci, ali je relativno učešće u broju navoda posvećenih svakom od njih po oba pokazatelja smanjeno.

Tabela 3: Učešće klasika u ukupnom pozivanju
(bez odgovarajućih preglednih članaka)

	A	B
Marks	3,51	2,36
Dirkem	0,60	0,37
Veber	0,50	0,34

A = relativno učešće u ukupnom pozivanju (%)

B = relativno učešće u ukupnoj referentnoj literaturi (%)

Zanimalo nas je da li bi do promena u redosledu klasika po uticajnosti došlo ukoliko bismo iz analize isključili i sve ostale pregledne članke, budući da su se oni mogli odnositi na predstavnike određenih teorijskih pravaca koji su bili prevashodno nadahnuti delom nekog od trojice naših pisaca.

Tabela 4: Relativno učešće u ukupnom pozivanju

Marks	4,26
Dirkem	0,54
Veber	0,53

Pretpostavka se pokazala smislenom utoliko što je redosled, iako su novonastale razlike u vrednostima statistički nebitne, ipak promenjen. Relativno učešće pozivanja na Marksa ponovo se povećalo, Veber je – ovako posmatrano – nešto više citiran, a učešće fusnota s Dirkevim radovima se smanjilo. Kako protumačiti ove promene? Bilo je očekivano da će se sva relativna učešća povećati, jer je jasno da u preglednim člancima ima natprosečno mnogo pozivanja na odnosnog autora. Manji broj pozivanja na Dirkema može se tumačiti jedino time što je u preglednim člancima o

drugim autorima on bio više citiran nego preostala dva klasika, odnosno time što je bilo više preglednih članaka o autorima čiji je rad zasnovan na Dirkevim ili Veberovim delima.

Ako posmatramo samo pregledne članke o klasicima, zanimljivo je uočiti da su u njima s različitom učestalošću prisutna pozivanja na klasika koji je predmet rada. U tekstovima o Marks, 60,74% svih pozivanja odnosi se na njega. Taj procenat je u tekstovima o Veberu manji i dostiže polovinu svih navoda (49,11%), a u tekstovima o Dirke pisci se mnogo češće pozivaju na druge mislioe nego na francuskog sociologa, čija dela pominju tek u 37,63% pozivanja.

Već je rečeno da je jedna od polaznih pretpostavki bila da modalni autori svojim stilom pisanja ili pak teorijskom orijentacijom mogu predstavljati uzrok pristrasnosti, odnosno krivljenja slike o uticajnosti pojedinog klasika. Ova se pretpostavka pokazala pogrešnom budući da se, kao što pokazuju rezultati navedeni u Tabeli 5, redosled kao i nivo relativnog učešća u pozivanju na klasike nije bitno promenio ni kada smo iz analize isključili tekstove modalnih autora.

Tabela 5: Učešće u pozivanju na klasike u referentnoj literaturi (bez modalnih autora)

	A	B
Marks	4,90	2,80
Dirkem	1,22	0,47
Veber	0,95	0,40

A = relativno učešće u pozivanju na klasike (%)

B = relativno učešće u referentnoj literaturi (%)

Očigledno, uticaj modalnih autora na ukupan „rejting“ klasika nije bio od presudne važnosti. Međutim, ukoliko bismo međusobno poredili pozivanja modalnih, s jedne, te svih ostalih autora, s druge strane, rezultati postaju mnogo zanimljiviji. Naime, kao što se vidi iz Tabele 6, u radovima modalnih autora u odnosu na ostale javlja se blago opadanje učešća pozivanja na Marksa i Vebera, dok pozivanje na Dirke ostaje nepromenjeno. Time se pogrešnom pokazala i druga pretpostavka, po kojoj su modalni autori imali bitnog uticaja na ostale pisce koji su objavljivali u časopisu *Sociologija*.

Posmatrajući, osim toga, tekstove svakog od modalnih autora ponao-sob, može se zaključiti da u tom pogledu nema bitnijih odstupanja u odnosu na opštu sliku. U tom smislu izdvajaju se jedino Džemal Sokolović, u čijim se radovima 40,12% svih fusnota odnosi na Marksa, potom Marija Bogdanović sa 35,12% takvih pozivanja, te Radomir Lukić kod kojeg je 27,27% fusnota posvećeno Marksu. U sva tri slučaja nema pozivanja ni

na jednog od preostala dva klasika. Zanimljivo je takođe da od svih modalnih autora jedino Uglješa Zvekić „kvari“ ustaljeni redosled klasika, pa se kod njega najčešće pominje Veber (2,22%), zatim Dirkem (1,33%) i najzad, Marks (0,44%)⁷⁰.

Tabela 6: Učešće u pozivanju na klasike u referentnoj literaturi (modalni autori)

	A	B
Marks	4,58	4,90
Dirkem	1,21	1,22
Veber	0,76	0,95

A = relativno učešće u pozivanju na klasike (%)

B = relativno učešće u referentnoj literaturi (%)

Broj stranica članka, kao činilac za koji smo takođe pretpostavili da može uticati na objektivnost slike o uticajnosti klasika, pokazao se kao relevantan na jedan specifičan način koji zahteva šire objašnjenje. Naime, na osnovu ukupno 992 posmatrana članka, utvrdili smo da je prosečan broj stranica po jedinici analize 15,54. Posmatrajući izolovano tekstove obima do 15 stranica, utvrdili smo da u ukupnom broju stranica svih tekstova oni učestvuju s 39%, a da tekstovi preko 15 stranica sudeluju u toj masi sa 61 procentom.

Tabela 7: Pozivanje na klasike u tekstovima različitog obima

	A	B
Marks	5,10	4,64
Dirkem	0,24	1,76
Veber	0,84	0,93

A = do 15 stranica (%)

B = preko 15 stranica (%)

Na osnovu podataka navedenih u Tabeli 7, moglo bi se zaključiti da je veličina teksta takođe uticala na „rejting“ pojedinog klasika. Taj se zaključak ne odnosi na Marksa, ali je značajan s obzirom na međusobni po-

70 Naravno, u tumačenju ovih podataka valja imati na umu da razlozi statistički ekscitativnog citiranja pojedinog autora mogu biti neobično raznovrsni. U prvom navedenom slučaju je, najverovatnije, reč o „višku revnosti“ (ili manjku maštovitosti?), u drugom je na stvari sama priroda predmeta analize, u trećem, pak, činjenica „dugog trajanja“, odnosno autentična (ili ritualna) privrženost jednom i samo jednom teorijskom modelu, dok bi se u četvrtom slučaju moglo pretpostaviti da je, s obzirom na doba u kojem je autor najviše objavljivao, na stvari bilo dalekovido uviđanje da od starih uzora uskoro više neće biti ničeg. No, kao što rekosmo, naš indeks ne beleži zbog kojih razloga neko nekog citira. Ponovimo: indeks citiranosti beleži samo kvantitet.

redak Vebera i Dirkema. Relativno učešće pozivanja na Dirkema znatno je prisutnije u većim tekstovima, što se može tumačiti prvenstveno kao posledica većeg obima preglednih članaka o Dirkemu.

Najzad, posebno je zanimljivo međusobno poređenje tri grupe autora s obzirom na mesto zaposlenja. Istina, već smo napomenuli da taj pokazatelj nije naročito pouzdan za celokupan posmatrani period. Zato ćemo ga posmatrati samo u toku poslednjih pet godina, i to iz dva razloga koji, objedinjeni, nužnost pretvaraju u vrlinu: najpre, samo je za taj period bilo moguće utvrditi tačne podatke o mestu zaposlenja autora, ali je – što je mnogo značajnije – reč upravo o razdoblju u kojem je u širem društvenom okruženju došlo do bitnih promena čiji uticaj na odnos prema socio-loškoj tradiciji ovde pratimo.

Tabela 8: Pozivanje na klasike s obzirom
na mesto zaposlenja autora

	M	V	D	M ₁	V ₁	D ₁
Svi autori	0,24	0,79	1,05	0,29	0,51	0,38
Fakulteti	0,21	1,10	1,49	0,29	0,68	0,53
Instituti	0,43	0,22	0	0,26	0,26	0
Ostalo	0,43	0,22	0	0,26	0,26	0

M, V, D = ukupno učešće pozivanja na Marksa, Vebera i Dirkema

M₁, V₁, D₁ = ukupno učešće navođenja Marksovih, Veberovih i Dirkemovih dela

Navedeni podaci kao da govore sami za sebe, ali je ipak potrebno ukazati na nekoliko bitnih momenata koji zahtevaju komentar. Pre svega, očigledno je opadanje interesovanja za Marksova dela. Pad popularnosti osnivača marksizma, u odnosu na prethodni period, uočljiv je kod svih kategorija autora. Međutim, zanimljivo je da postoje međugrupne razlike. Tako, ako se autori zaposleni na fakultetima posmatraju u odnosu na ostale autore, ispostavlja se – ma šta to značilo – da oni rede citiraju Marksa. Osim toga, redosled uticajnosti se bitno promenio: umesto dotadašnjeg poretka u kojem je Marks sigurno držao prvo mesto, u poslednjih pet godina indeks citiranosti pokazuje da je na prvo mesto izbio Dirkem, zatim sledi Veber, pa tek onda dolazi Marks. Ali, budući da je u posmatranom periodu bio objavljen samo jedan pregledni članak, koji je bio posvećen upravo Dirkemu, njegovim isključivanjem dobili bismo objektivniji pokazatelj o relativnom učešću pozivanja na klasike, pa onda i nov poredak koji, uostalom, ponajbolje svedoči o trenutnom stanju stvari.

Poredak, dakle, sada glasi: Veber, Marks, Dirkem. Razlike koje se u tom pogledu javljaju kada se posmatraju međugrupni odnosi posebno su indikativne. Autori zaposleni u naučnoistraživačkim institutima i ostalim vanuniverzitetskim ustanovama i dalje se najradije pozivaju na Marksa,

za razliku od onih s fakulteta koji podjednako retko citiraju i Marksa, i Dirkema. Možda bi bilo prerano i odveć smelo na osnovu ovih podataka izvoditi bilo kakve dalekosežnije zaključke, ali je izvesno da autori koji potiču s fakulteta sve češće navode Vebera nauštrb ostale dvojice klasika.

Tabela 9: Pozivanje na klasike s obzirom na mesto zaposlenja autora (bez preglednih tekstova)

	M	V	D	M ₁	V ₁	D ₁
Svi autori	0,29	0,80	0,19	0,29	0,52	0,05
Fakulteti	0,22	1,12	0,22	0,29	0,68	0,05
Instituti	0,31	0,16	0	0,40	0,20	0
Ostalo	0,43	0,22	0	0,26	0,26	0

M, V, D = relativno učešće pozivanja na Marksa, Vebera i Dirkema

M₁, V₁, D₁ = relativno učešće navođenja Marksovih, Veberovih i Dirkegovih dela

Ovim smo započeli analizu koja uključuje temporalni element, odnosno podrazumeva međusobno poređenje navedenih pokazatelja po različitim periodima i godinama. Pregled odgovarajućih grafikona dat je u Prilogu I, pa bismo ovde izdvojili samo najzanimljivije i najindikativnije nalaze. Pođimo od najopštijeg grafičkog prikaza.

Vertikalni stubići prikazuju učešće pojedinog klasika u ukupnom broju pozivanja, a horizontalne linije označavaju trendove. Više je nego očito konstantan pad zainteresovanosti za Marksa, ali pri formulisanju takvog zaključka ipak valja biti oprezan. Naime, konstantno silazna linija trenda odnosi se na celokupan posmatrani period, tako da ona ne iznosi na videlo varijacije koje bismo mogli uočiti pri posmatranju pojedinih potperioda. Naravno, klasifikacija na potperiode koji ne bi bili tek konvencionalno određeni vremenski odsecci (npr. trogodišta, petogodišta ili desetogodišta) mogla bi biti izvedena samo u skladu s određenom teorijskom pretpostavkom, što u ovom tekstu pokušavamo da izbegnemo. S druge strane, postavlja se pitanje koliko bi ma kakva periodizacija imala smisla s obzirom na izrazite godišnje varijacije o kojima svedoče pomenuti stubići. Prema tome, tumačenje koje ne uzima u obzir nikakve *a priori* formulisane teorijske pretpostavke o „kvalitativnim“ rezovima između različitih perioda u razvoju jugoslovenske sociologije svelo bi se na sledeće provizorne zaključke.

Zanimanje za Marksa je u stalnom opadanju, ali je još uvek izraženije negoli zanimanje za Vebera i Dirkema. Ukoliko bi se isti trend nastavio, moglo bi se očekivati da zanimanje za Marksa potpuno splasne. Zanimanje za Dirkema je takođe u stalnom opadanju, iako ne jenjava na tako drastičan način kao kada je reč o rodonačelniku marksističkog učenja. To je i razumljivo s obzirom na činjenicu da u jugoslovenskoj sociologiji za-

nimanje za Dirkema nikada i nije bilo naročito strasno i istrajno. Najzad, jedini „dobitnik“ u trci na dugu stazu je, izgleda, Veber. U početku gotovo nezapažen i najmanje citiran od svih posmatranih klasika, on beleži izuzetno blag ali konstantan uspon. Poneko bi, tako, mogao zaključiti da će veliki nemački sociolog ostati jedini koga će se naredne generacije sećati.

Ukoliko bismo, međutim, pošto-poto želeli da posmatrani period analiziramo kroz niz potperioda, u izvođenju zaključaka morali bismo biti još oprezniji. Naime, mnoštvo varijacija koje su uticale – ili, mogle uticati – na promene u trendu zainteresovanosti domaćih sociologa za rad tri klasika teško bi se dale obuhvatiti zajedničkim eksplikativnim okvirom. Ovde bi trebalo imati u vidu neobično raznovrsne razloge – koji se nižu od manje ili više neposrednih uticaja globalnog ideološkog i političkog okruženja, preko promena teorijskih paradigmi podstaknutih isključivo individualnim ili širim grupnim unutar naučnim razlozima, pa sve do posve slučajnih činilaca, poput objavljivanja prevoda pojedinih izvornih dela ili značajnijih sekundarnih studija kojima se povremeno budi ili oživljava zanimanje za nekog od naše trojice klasika. Otuda promene do kojih je dolazilo u užim petogodišnjim trendovima možemo smisleno protumačiti jedino nizom *ad hoc* formulisanih hipoteza, u čije se postavljanje – a još manje dokazivanje – ovde ne upuštamo. Maštovitijem čitaocu ostaje na volju da skokove, odnosno padove u nivou citiranosti svakog od trojice analiziranih autora u okviru izdvojenih petogodišta (vid. Prilog I) protumači na svoj način. Zasad, umesto zaključka, možemo samo ukazati na nekoliko opštih tendencija.

Kada je o Marksu reč, očigledno je da, u pogledu obima citiranosti, on dominira u svim petogodištima. Linije trenda, međutim, pokazuju da je bilo potperioda u kojima je interesovanje za tog pisca jenjavalo, ali i onih u kojima je Marksov duh življe obuzimao domaću sociološku zajednicu. No, letimičan pogled na grafikone može i da zavara. Treba pogledati apscisu na kojoj su izražene vrednosti koje upućuju na zastupljenost u ukupnom pozivanju na referentnu literaturu. Tek tada je moguće izvesti nepristrasnije zaključke o pojedinim potperiodima. Važno je, dakle, istaći da je Marksova popularnost kao referentnog autora pokazivala opadajući trend u periodima dominacije „praksis-škole“, ali i u svim petogodištima nakon 1979. godine. Stepen opadanja interesovanja za Marksa bio je, naravno, različitog intenziteta u različitim potperiodima. No, valja imati na umu da opadajući trend nije uvek nužno značio i opadanje zanimanja za rečenog klasika. Naime, natprosečno interesovanje u prvoj godini posmatranog potperioda moglo je rezultirati opadajućim trendom i u slučaju kada se i u narednim godinama Marks veoma često pominjao, ali ipak ne u meri koja bi dostizala prvu posmatranu godinu. Pa ipak, iako nalažu

oprez u tumačenju, varijacije o kojima je bilo reči u uvodu teksta ne mogu bitno ugroziti naš zaključak. Uticaj „praksis-škole“ na domaću sociologiju nije podrazumevao bitnije smanjivanje interesovanja za Marksa, ali je očigledno da se u to vreme mnogo više nego ranije raspravljalo i o drugim autorima. Ili, drugačije rečeno, Marksova dominacija nije bila ugrožena, ali se upravo tada – što može biti za svaku pohvalu – javilo i značajnije zanimanje za, na primer, Vebera. S druge strane, možda bi se moglo zaključiti da je izvesna obojnost „praksis-škole“ – ili bar nekih njenih pripadnika – prema pozitivizmu „kao takvom“ doprinela činjenici da je Dirkem zadugo ostao (bar s gledišta rezultata naše citatološke analize) relativno zapostavljeni klasik. Značajnije interesovanje za Vebera i Dirkema oživljava tek potkraj osme decenije, što korelira s daljim opadanjem zanimanja za Marksa, do čega je – kao što na osnovu priloženih grafikona vidimo – došlo nešto ranije.

* * *

Najzad, umesto zaključka, postavimo nekoliko pomalo retoričkih pitanja u kojima se, kao što i priliči takvim pitanjima, kriju bar delovi mogućih odgovora. Dakle, da li je (privremeno?) odbacivanje jednog decenijama retko osporavanog i na sva usta hvaljenog izvora, koje je naglo probudilo potrebu da se razaznaju alternativni teorijski koreni, bilo podstaknuto svesnim konformizmom autora, iznuđeno duboko usađenim instinktom da se prepozna ono što „više nije poćudno“, ili je, pak, takva promena ukusa bila posledica ozbiljno promišljenog osvedočenja da je reč o unutrašnjoj eksplikativnoj manjkavosti jedne teorijske paradigme? Naš indeks citiranosti o tome ne govori ništa, ali jedno je izvesno: opadanje interesovanja za Marksa, a onda i potpuno iščezavanje njegovog imena sa stranica časopisa *Sociologija*, na koje nedvosmisleno upućuju rezultati analize u koju smo se upustili, vremenski koincidira s dubokim političkim, ideološkim i društvenim promenama koje su krajem prošle decenije zahvatile Istočnu i Srednju Evropu – pa i, na jedan posunovraćen način, okrnule i „naše prostore“. Za utehu nostalgicarima, moramo ipak napomenuti da pažljivije praćenje kratkoročnih trendova, na koje upućuju naši grafikon, pokazuje da Marks ipak „nije mrtav“. Ako, naime, bacimo pogled na poslednja tri godišta *Sociologije*, uočićemo znake ponovnog buđenja zanimanja za tog referentnog klasika. Naravno, poput prethodnih zaključaka, i ovaj se mora uzeti *cum grano salis*, pre svega stoga što nikad iz vida ne treba gubiti ograničenu saznavnu (pa onda i prognostičku) vrednost indeksa citiranosti kao bibliometrijskog postup-

ka, na koju smo već opširno upozorili. A što se autora ovog članka tiče, oni – rukovođeni ničim drugim osim željom da demonstriraju analitičke mogućnosti jednog kvantitativnog pokazatelja koji bi mogao ponešto natuknuti o promenama „sociološkog ukusa“, te hoteći da eventualno potvrde bar neke od svojih intuitivnih uvida – ostaju u svemu tome *au dessus de la mêlée*: stariji se svojih mladalačkih strasti ionako davno odrekao, a mlađi nije ni stigao da podlegne sirenskom zovu baš nijednog „klasika“. Pa ipak, oni smatraju, svaki rukovođen sopstvenim razlozima, da – bez obzira na neslavnu sudbinu koju su u novije doba doživeli socijalistički, odnosno komunistički politički sistem i marksistička ideologija – saznanja vrednost Marksovog socijalnog učenja nije izgubila na značaju. Reč je o delu koje ostaje nezaobilazno ne samo s gledišta istorije sociologije nego, po svemu sudeći, ima – ili će tek imati – još ponešto da kaže i u oblasti opšte sociološke teorije. Jer, ako ništa drugo, kao što nas podučava srednjovekovna maksima uzeta kao moto ovog teksta, bar u ponečem „stari bejahu mnogo bolji od modernih“.

Osvrt na treći deo

Iako se na smiraju prošlog veka činilo da je otklon od Marksa u našoj sociologiji bio samonikao proces koji je usledio kao posledica istovremene zasićenosti marksizmom i liberalizacije društvenih odnosa, danas je teško oteti se utisku da su i drugi faktori imali uticaja na promenu o kojoj je reč.

Ovde se, pre svega, misli na pojavu različitih fondacija koje su finansirale istraživačke projekte u oblasti društvenih nauka. Jedna od najaktivnijih bila je „Fond za otvoreno društvo“ koji je u Srbiji delovao od početka devedesetih godina. Osnivač tog fonda – Džordž Soroš, bio je, kao i danas, neskriveni liberal koji je svoju misiju i viziju zasnivao na ideji otvorenog društva. Teorijsko utemeljenje te vizije predstavljalo je delo Karla Popera, naročito knjiga *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*. Već sam naslov te knjige u kojem je istaknut pojam neprijatelja svedoči o snažnom ideološkom naboju koji je ta vizija nosila.

U predgovoru drugom izdanju Poper, uostalom, nedvosmisleno ističe ko je glavni neprijatelj otvorenog društva: „Viđena u tami sadašnje svetske situacije, kritika marksizma je osnovni predmet knjige.“

Ta misao je svakako morala ostaviti utisak na sve koji su hteli da se, na ovaj ili onaj način, preporuče za učešće u projektima Fonda. Ma koliko ova tvrdnja deluje ogoljeno i protivno samosvesti akademske zajednice i akademskog načina razmišljanja, još ogoljenija je bila stvarnost u kojoj se Srbija nalazila početkom devedesetih godina. Nekada uticajni i privilego-

vanuniverzitetski nastavnici su u kratkom roku našli na marginu javnog života o čemu je posebno svedočio strmoglavi pad njihovog materijalnog položaja, ali i izdvajanja za nauku.⁷¹

Naravno, bilo bi suviše redukcionistički svesti otklon od Marksa isključivo na ekonomsku dimenziju. Uostalom, bilo je i autora koji su delili ekonomske uslove ostatka akademske zajednice, a da pritom nisu napustili Marksa⁷². Međutim, masovno preletaštvo, naročito u trenutku duboke geopolitičke i geokulturne promene, kao i slom socijalizma, ne može se objasniti samo promenom intelektualne mode. Među autorima koji su u to vreme pisali o fenomenu intelektualnog konvertitstva i vannaučnim razlozima te pojave, posebno treba istaći Todora Kuljića⁷³.

Oni koji su ostali verni Marksu teško su nalazili put do časopisa koje smo mi pratili u našoj analizi citiranosti. Ipak, valja istaći da je zanimanje za Marksa tokom tog perioda u domaćoj periodici opstalo upravo zahvaljujući kritici marksizma, odnosno diskusijama i polemikama koje su se o njemu vodile. Na izvestan način, kao što je filozofija opstala u vreme dominacije crkvene dogmatike tokom srednjeg veka⁷⁴, tako je i marksizam opstao tokom perioda tranzicije zahvaljujući polemici koja se u to vreme vodila (Ilić, Molnar, ...).

71 Primera radi 1993. godine mesečna zarada na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, na kome sam tada bio zaposlen, bila je dovoljna da se na dan isplate plate kupi šest paklica najjeftinijih cigareta marke *point*. Već sutradan zbog inflacije više se ni to nije moglo priuštiti. Bukvalno kao u jednom stihu Đorđa Balaševića gde se kaže „namlatim mesečno šest maraka, bude za cipovku i pola kile čvaraka“. Istovremeno, učešćem u projektu koji se odnosi na ispitivanje strukture jugoslovenskog društva koji je finansirao „Fond za otvoreno društvo“ dobio sam honorar od 2000 američkih dolara. U tom trenutku to je iznosilo oko 3000 nemačkih maraka ili moju dvadesetogoišnju zaradu.

72 Pomenimo samo Veru Vraštušu i Vidakovića kao najrepresntativnije primere odatosti marksizmu u vreme kada to nije bilo ni popularno ni probitačno.

73 Zanimljivo je u tom svetlu ukazati da u prikazu njegove knjige Antiautbiografija, Đokica Jovanović piše: U podkontekstu se Kuljićeva knjiga može čitati i kao pogledivanje na masovnu pojavu konvertita – od zamene naučnih paradigmi pod uticajem vannaučnih sila; još lakše, do prebiranja po tezgi punoj idelogijā od svih farbi, od pijačnog dana do pijačnog dana. (<https://www.zsf.rs/autori/bitri-nepopustljiv-prema-sebi/>)

74 Zanimljive uvide o tome dao je Milenko Bodin koji između ostalog zaključuje: *Борба за филозофију* је омогућила „преживљење“ филозофије и то захваљујући првенству полемичког аспекта дискурса. (Bodin, *О смислу полемике у филозофији*, 2015 Feliks Romulijana).

Prolog za četvrti deo

Za razliku od prethodnog, tekst koji sledi veoma je teško pronaći na internetu. Pojavio 2011. godine u zborniku koji je trebalo da obeleži dvadesetogodišnjicu tranzicije u Srbiji. Naziv zbornika je *Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu – 20 godina tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu*⁷⁵, a izdavači su bile jedna nemačka fondacija i dve domaće nevladine organizacije.

Zbornik je nastao kao rezultat izlaganja predstavljenih na konferencijama održanim godinu dana ranije. Zanimljivo je da se u podnaslovu pominje 20 godina tranzicije, iako je u javnom, a posebno intelektualnom mnjenju tog doba dominiralo mišljenje koje je podgrevala vladajuća elita, da je tranzicija u Srbiji počela tek nakon petooktobarskih promena 2000 godine. To nije nebitno. Za deset godina se, naravno, ne može postići ono što se može za dvadeset. Time su nove vlasti dobile kraći rok za sprovođenje reformi, čiji je tok proizveo izvesnu vrstu nezadovoljstva koje je počelo da se oseća već pet godina nakon petooktobarskih promena⁷⁶. Nezadovoljstvo stanovništva samo je pojačano nakon svetske ekonomske krize koja se u Srbiji osetila godinu dana kasnije⁷⁷.

75 https://www.academia.edu/34726983/Dometi_tranzicije_Od_socijalizma_ka_kapitalizmu

76 Taj osećaj je počeo da jača ne samo u javnom mnjenju, već i među intelektualcima, a u značajnoj meri bio je prisutan i kod međunarodnih aktera koj su podržavali promene. Čini se da je da grejs-period koji su postpetooktobarske vlasti dobile da izvrše očekivane promene prošao, pa je i na ovaj način iskazivano nezadovoljstvo njihovim upravljanjem tranzicijom.

77 Zanimljivo je da u prvi mah ta kriza nije ostavila značajnije ekonomske posledice u Srbiji. Pojedini ministri su čak govorili da kriza neće u Srbiju jer su naše banke likvidne (https://rtv.rs/sk/ekonomija/dinkic-kriza-nece-u-srbiju_85905.html) i da bi kriza čak mogla predstavljati razvojnu šansu za Srbiju. Ipak, godinu dana kasnije, kriza se značajno osetila i u Srbiji. To je vremenski koincidiralo sa prekidom lanca trogovine narkoticima čiju je organizaciju i pranje novca predvodio Darko Šarić.

Važno je istaći da je svetska ekonomska kriza ublažila osećaj auto-cenzure, ali i suptilne cenzure koja je postojala u intelektualnoj zajednici, a ogledala se u otežanom objavljivanju radova kritički usmerenih prema (neo)liberalnom modelu tranzicije. U svetskim centrima poput Londona i Njujorka ponovo su otkrivana dela klasika marksizma, a liberalni diskurs više nije imao ono samopouzdanje koje ga je krasilo još od kraja osamdesetih godina prošlog veka. Posledica krize u SAD i Evropi je bila otvaranje vrata za preispitivanje neoliberalnog modela razvoja što se odrazilo i na veću mogućnost kritičkog preispitivanja tranzicije. O tome, između ostalog, svedoči i zbornik u kome se pojavio i ovaj tekst.

Za mene lično ovaj tekst ima poseban značaj jer je napisan u koautorstvu sa dvoje mlađih kolega⁷⁸ čija su se istraživačka interesovanja kasnije profilisala u drugim pravcima, u skladu sa temama kurseva koje danas predaju.

Početna ideja za ovaj rad rodila se kao plod ranije već uobličene zamisli o vezi između ideologije i sociologije. Ovog puta otvorio se prostor da se ispita da li je ta veza bila karakteristična samo za socijalizam, kao što se u liberalnim krugovima oduvek pretpostavljalo, ili je ona tipična i za liberalna kapitalistička društva.

78 Jelisaveta Vukelić (Petrović) i Dragan Stanojević bili su moji studenti, ali i veoma posvećeni mladi naučnici koji su imali svoj razvojni put. Osim ovog, u koautorstvu sa njima pojedinačno napisano je još tri teksta, od kojih je jedan takođe uvršten u ovaj tematski izbor.

IV SRPSKA TRANZICIJA U SOCIOLOŠKOM OGLEDALU

Uvod

Jedna od centralnih tema koja je obeležila prethodne dve decenije u Srbiji svakako je pojam tranzicija. Ma koliko teorijski kritikovan kao izraz „naivnog jednolinijskog i determinističkog pogleda na istoriju“ (Lazić, 2005: 120) ovaj pojam se odomaćio ne samo u stručnoj javnosti već i među laicima. Štaviše, moglo bi se tvrditi da termin duguje svoju popularnost upravo naglašenom ideološkom sadržaju. U tom smislu, njime se označava prelaz sa nižeg na viši nivo organizacije i reprodukcije društvenog života. Viši nivo predstavlja kapitalizam, čija je superiornost nad socijalizmom istaknuta kao samorazumljiva i neupitna činjenica. Tranzicija, dakle, predstavlja uspon koji treba savladati da bi se dostigao viši društveni nivo. Ona stoga podrazumeva tegoban period, ali i nagradu u vidu ulaska u ovozemaljsko carstvo slobode i blagostanja. Olakšavajuću okolnost društvima koja krenu ovim putem predstavlja činjenica da postoje jasno definisana trasa i putokazi, odnosno uzor koji treba slediti. Reč je o zapadnom modelu liberalne demokratije koju odlikuje tržišna privreda zasnovana na privatnom vlasništvu i demokratija zasnovana na višepartijskom političkom sistemu. Mobilizacijski potencijal pojma tranzicija počiva na uverenju da će iz dodira sa zapadnim društvima i sličnosti ekonomsko-političkih sistema proisteći bliskost nivoa političkih sloboda i ekonomskog blagostanja.

Analiza procesa tranzicije u tom smislu imala bi za cilj, s jedne strane, praćenje brzine kojom se tranzicija odvija u pojedinim zemljama, a s

druge strane, utvrđivanje razloga zbog kojih pojedina društva eventualno zaostaju ili odstupaju od predviđene putanje.

Cilj našeg rada je da ustanovimo da li je u srpskoj sociologiji, kao dominantna, prihvaćena ideološko-teorijska tranziciona matrica, odnosno da li je u tom pogledu bilo kolebanja s obzirom na različite periode koji se mogu prepoznati u toku transformacije srpskog društva. Termin *tranziciona matrica* podrazumeva model u kojem socijalizam, opisan kao „loš“ sistem, predstavlja početnu tačku, a kapitalizam, opisan kao „dobar“ sistem, predstavlja krajnje odredište, dok se između njih nalazi tegoban put prilagođavanja novom sistemu.

Uprkos činjenici da je reč o relativno kratkom istorijskom periodu, radi lakše orijentacije možemo u okviru posmatranih dvaeset godina omeđiti tri vremenska razdoblja. Prvi počinje 1989. godine padom Berlinskog zida i traje do 1992. godine, odnosno do konačnog raspada SFRJ. Drugi period okončan je padom režima Slobodana Miloševića, dok se treći poklapa sa prvom dekadom XXI veka.

Iako smo rad nazvali „Sociološki pogled na transformaciju srpskog društva“, on, zbog svog predmetnog okvira, ne predstavlja potpunu sliku onoga što su sociolozi napisali o ovoj temi. Značajni doprinosi nalaze se u različitim zbornicima i autorskim ili koautorskim studijama, kao i u prilogima objavljenim u drugim časopisima iz oblasti društvenih nauka kod nas i u svetu⁷⁹. Međutim, u relativno kratkom vremenu kojim smo raspolagali nije bilo moguće analizirati sve tekstove, pa smo se odlučili za izbor koji bi, po logici naučnog rada, trebalo da bude reprezentativan. Naime, objavljivanje u stručnim časopisima smatra se najbržim i najadekvatnijim načinom da autori upoznaju naučnu zajednicu sa rezultatima svojih istraživanja. Ukoliko to, iz različitih razloga, nije bio slučaj sa istraživanjima transformacije srpskog društva, smatramo da slika dobijena analizom radova objavljenih u *Sociologiji* i *Sociološkom pregledu* nije iskrivljena u meri koja bi narušila duh vremena. Na osnovu liste izvora (videti u prilogu) jasno je da je relativno mali broj tekstova direktno posvećen različitim aspektima ili samom fenomenu tranzicije. Zbog toga smo u analizu uključili i tekstove koji se bave drugim pitanjima, ali ih stavljaju u kontekst tranzicije ili ih dovode u vezu s njom. Takvi tekstovi su dragoceni iz dva razloga. S jedne strane, u njima je, u manje ili više razvijenom obliku, izloženo shvatanje tranzicije. Čak i kada je to shvatanje dato samo u naznakama, ono pomaže da se upotpuni slika o indikatorima na osnovu kojih smo pratili sociološki pogled na tranziciju. S druge strane, ovi tekstovi direktno se odnose na posledice tranzicije o čemu će u nastavku takođe biti reči.

79 Posebnu i veoma veliku vrednost imala bi analiza intervjua i drugih napisa objavljenih ili emitovanih u masovnim medijima. Takvu analizu biće moguće obaviti tek kada se dovrši izrada elektronske baze podataka o personalnim biografijama svih autora.

Najzad, kada je reč o metodologiji, podaci su prikupljeni i sistematizovani na način koji omogućava analizu sadržaja tekstova relevantnih za našu temu. U tom smislu, svaki tekst smo posmatrali s obzirom na to da li su i na koji način u njemu predstavljena pitanja (teme) koja smo smatrali značajnim za naše istraživanje, odnosno sticanje uvida u sociološki prikaz tranzicije u Srbiji. Prvo pitanje ticalo se načina na koji autori vide početnu i krajnju tačku tranzicije. Drugim rečima, tragali smo za onim elementima u tekstovima koji opisuju, s jedne strane, socijalizam (odnosno jugoslovenski socijalizam), a s druge strane, kapitalizam. Drugo pitanje odnosilo se na pretpostavljene uzroke tranzicije. Drugim rečima, zašto je propao socijalizam (u Jugoslaviji), odnosno koji činioci su doveli do njegove delegitimizacije i propasti? Iako povezano sa prethodnim, treće pitanje, kome smo posvetili posebnu pažnju, odnosi se na aktere tranzicije. U tom smislu zanimalo nas je ko su uočeni nosioci, a ko protivnici i neprijatelji tranzicije. Sledeće pitanje odnosilo se na tegobe i posledice tranzicije, bez obzira da li je reč o očekivanim ili percipiranim posledicama. Budući da je u jugoslovenskoj društvenoj misli do 1990. godine bilo široko rasprostranjeno uverenje o specifičnosti jugoslovenskog puta u socijalizam, interesovalo nas je da li je i na koji način, to uverenje prisutno u objašnjenju društvene transformacije u Srbiji. Ova napomena je važna jer upućuje na alternativni pristup poznat pod nazivom „zavisnost od pređenog puta“, kojim se, kako primećuje Lazić „...nastojalo reagovati na sirovu ideologičnost teze o tranziciji, i to tako što se naglašavala istorijska specifičnost, kako društava koja se menjaju (različiti oblici prethodno postojećih komunističkih modela) tako i društava čije se institucionalne forme pokušavaju podražavati (različiti oblici kapitalizma)“ (Lazić, 2005: 121).

Rezultati istraživanja

I period – između pada Berlinskog zida i pada Jugoslavije

Najznačajniji izvori iz ovog perioda su autorizovani prilozi trideset autora koji su početkom oktobra 1990. godine učestvovali na naučnom skupu *Kriza u Jugoslaviji i uporišta reformi (Sociologija, broj 4/1990)* kao i četvorobroj časopisa *Sociološki pregled (1–4/1993)* u kome su objavljeni odgovori značajnih srpskih sociologa na anketu posvećenu pitanju „U kakvom smo to društvu, zapravo, ostali da živimo?“. Iako je ovaj broj *Sociološkog pregleda* objavljen nakon raspada Jugoslavije, svojim sadržajem on pripada prvom posmatranom periodu jer se bavi temeljnim pitanjima uspostavljanja teorijskog okvira za analizu društva zahvaćenog promenama.

Ključna promena koja je u to vreme zabrinjavala ne samo građane već i sociologe ticala se promene, odnosno potencijalne promene državnog okvira, kao i opasnosti od oružanih sukoba koji su se javljali, ili su se tek nazirali u vezi s tim. Krah socijalizma u istočnoj Evropi i Jugoslaviji zbog toga je posmatran kroz prizmu ovih događaja i gotovo da nema nijednog teksta iz tog vremena koji te teme razdvaja. Ipak, uprkos njihovoj prožetoj prirodi, moguće je primetiti da se, osim pitanja uzroka raspada socijalizma, veoma jasno kristalizovalo i pitanje: *kuda i kako dalje*. Upravo kroz odgovor na ovo pitanje možemo prepoznati odnos prema značaju i značenju tranzicije u radovima naših autora.

Prilozi koji privlače našu pažnju daleko su od razvijenih teorijskih okvira. Štaviše, oni predstavljaju manje ili više maglovite naznake o tome u kojoj sociološkoj tradiciji bi te okvire trebalo razvijati. Uprkos tome, ovi prilozi su značajni za ocenu intelektualne klime koja je vladala u to vreme.

Tako, na primer, Đuro Kovačević, otvarajući naučni skup o jugoslovenskoj krizi, nudi opšti okvir za raspravu koji, po svim svojim obeležjima, odgovara tranzicionom teorijsko-ideološkom modelu. U tom kratkom prilogu vrlo eksplicitno se iznosi stav o potrebi odbacivanja nepoželjne prošlosti koju karakterišu autoritarni režimi, zatim vizija moderne, demokratske zajednice i poretka slobode kao konačnog cilja, ukazivanje na „krajnje težak i mukotrpan unutrašnji put“ koji do tog cilja vodi, ali i zaključak o neizbežnosti tog puta. Najzad, uprkos svesti o razlikama između istočnoevropskih društava na više mesta se implicira da one nisu takve da bi tražile alternativne puteve razvoja⁸⁰ (Kovačević, 1990).

Listajući dalje ovaj zbornik saopštenja i radova čitalac će, međutim, veoma retko naići na termin tranzicija. Umesto toga, u radovima koji nastoje da objasne uzroke propasti socijalizma javljaju se veoma različiti teorijski okviri i raznolika tumačenja promena koje su zahvatile Jugoslaviju. Jovan Teokarević navodi čitavu listu činilaca i mogućih objašnjenja sloma socijalizma počev od onih koja ukazuju na prirodu socijalističkog režima kao, navodno, suprotnu ljudskoj prirodi ili tradiciji istočnoevropskih društava, preko tumačenja koja u prvi plan ističu neispunjena očekivanja stanovništva, odnosno prekršena obećanja komunističke elite o ekonomskom blagostanju, pa sve do onih koji govore o pobjedi liberalne nad komunističkom ideologijom. Iako ne zaboravlja da pomene ni različite teorije zavere i moralno motivisane akcije građana, Teokarević najplodnijim smatra okvir koji naglašava tezu o „*proleću nacija*“, odnosno onaj koji u

80 Opširnije videti u Kovačević, (1990: 391–393). Mada je saopštenje, pre svega, imalo za cilj da ukaže na značaj pa čak i nužnost opstanka Jugoslavije za evropeizaciju čitavog prostora, ono je vrlo jasno favorizovalo tranziciju kao pojamovni okvir u kome se društvene promene moraju zamišljati.

prvi plan ističe nacionalnu komponentu kao „štit i mač“ promena koje su zahvatile istočnu Evropu (Teokarević, 1990). Nacionalističku komponentu u prvi plan stavlja i Božidar Jakšić, koji s razlogom strahuje, ali i predviđa „zamenu titoističkog totalitarizma šovinističkim totalitarizmom u svim jugoslovenskim federalnim jedinicama“ (Jakšić, 1990). Oba ova objašnjenja promena koje su zahvatile istočnu Evropu, odnosno Jugoslaviju, mada nedovoljno razvijena, daleko su od teze o tranziciji.

Veoma značajan pokušaj objašnjenja jugoslovenskog slučaja iz perspektive svetsko-sistemske teorije izneo je Milan Popović. Predviđanja proistekla iz tog okvira ukazuju na nepostojanje verovatnoće za „*uspostavljanje potpuno tržišno orijentisane ekonomije (slobodnog najamnog rada) i stabilne demokratske politike*“, odnosno o polovičnoj verovatnoći za uspostavljanje „*barem delimično tržišne ekonomije (delimično slobodnog rada) i barem ograničeno demokratske politike odnosno države*“ u Jugoslaviji. Nasuprot tome, istu polovičnu verovatnoću ima „*uspostavljanje tržišno ili komandno orijentisane ekonomije (neslobodnog ili poluslobodnog rada), verovatno pod dominacijom centra, i političke diktature ovog ili onog tipa*“ (Popović, 1990: 424–5). Uprkos tome što su iz današnje perspektive posmatrano, ova predviđanja veoma realistična, ovaj pristup nije stekao značajniji broj pristalica. Ipak, zalaganje za sintezu liberalizma i komunizma radi oblikovanja neke vrste socijaldemokratske vizije budućnosti, steklo je značajnu popularnost među srpskim sociolozima. Jedna od njih je i Radmila Nakarada čiji doprinos ovom skupu ističemo, pre svega, jer je među prvima istakla „*nedovoljnost postojećih teorijskih paradigmi*“ za objašnjenje tadašnjih promena. Osim nepostojanja adekvatne teorije za objašnjenje uzroka, u ovom prilogu je istaknuto i nepostojanje aktera koji bi promene vodili u pravcu kombinovanja demokratskog socijalizma i demokratskog kapitalizma koji autorka smatra razvojno poželjnim. U te aktere svrstava nezavisne sindikate, aktiviste različitih socijalnih pokreta i socijaldemokratski orijentisanu inteligenciju koja je marginalizovana (Nakarada, 1990). Drugi autori poput Alije Hodžića i Mladena Lazića, takođe su ukazali na nedostatke pretpostavki koje bi vodile u pravcu liberalno-demokratske tranzicije. Hodžić ističe nedostatak vrednosnih pretpostavki jer je Jugoslavija, po njegovom mišljenju, „predmodernno društvo“ u kome čak nema ni aktera koji bi bili zainteresovani za promenu vrednosnog sistema (Hodžić, 1990). Lazić, s druge strane, upozorava na nepostojanje društvene grupe „*koja može da preuzme ulogu preduzetnika (menadžera, privatnih vlasnika itd)*“. Uprkos tome što se većina stanovništva protivi starom poretku, „*u toj praktično neizdiferenciranoj masi nema nijedne grupacije koja može da preuzme izgradnju novog tipa društva*“. Na osnovu tako pesimističnog zaključka, Lazić postavlja jedno, u to vreme (a i danas), nepo-

pularno ali proročko pitanje: „*Da li postoji bilo koji drugi način za uvođenje tržišne ekonomije ... nego krajnje radikalna reprivatizacija po bilo koju cenu, po cenu (kao što je u Mađarskoj počelo) pljačke, rasprodaje, korupcije itd. Nije li, dakle, nužno da sve bude dozvoljeno samo da bi se stvorila društvena snaga koja može da se pojavi kao zaštitnik principa kapitalističke proizvodnje?*“ (Lazić, 1990).⁸¹

Navedenim gledištima treba pridružiti nekoliko stanovišta iznetih u anketi *Sociološkog pregleda* iz 1993. godine. Pre svega, mislimo na odgovore Miroslava Pečujlića, koji bez uvijanja odbacuje tezu o tranziciji⁸², nazivajući je duhovnom preprekom realnoj percepciji sveta u kome živimo. Nasuprot toj tezi, koju svrstava u stare i prevaziđene paradigme, on navodi teoriju haosa i tezu o novom svetskom poretku kao nove paradigme koje bolje objašnjavaju aktuelne promene na prostoru Jugoslavije (Pečujlić, 1993). Takođe, valja istaći gledište Zagorke Golubović koja naglašava da „*za analizu današnje haotične i neprozirne situacije nastale posle sloma „realnog socijalizma“ (...) nijedna postojeća sociološka paradigma nije u stanju da ponudi valjane odgovore*“ (Golubović, 1993: 39). Ona situaciju u bivšoj Jugoslaviji vidi kao retrogradnu, pa joj se iz tog razloga izraz „prelazno društvo“ čini neprimerenim. Na kraju, treba pomenuti i gledište Mladena Lazića, koji ovde vrlo eksplicitno dovodi u pitanje naivno očekivanje „*da će 'slobodni izbori' koji ukidaju politički monopol, i 'uvođenje tržišta' (privatizacija itd.), kao neposredna konsekvencija, promeniti sistem, doneti prosperitet i ko zna šta sve još*“ (Lazić, 1993: 71).⁸³

Nešto opširniji prikaz navedenih gledišta svedoči da promene nastale krahom socijalističkih režima u istočnoj Evropi, a koje su označene pojmom tranzicija, među sociolozima u Srbiji nisu protumačene na takav način. Od deset navedenih stanovišta samo jedno podržava tezu o tranziciji, dok se ostala kreću u širokom rasponu od potpunog odbacivanja te teze, preko izlaganja alternativnih gledišta, do potrage za novim još nepostojećim okvirima koji bi objasnili dešavanja u Jugoslaviji. Uprkos značajnom stepenu teorijskog pluralizma koji je u tom pogledu prisutan, moguće je

81 Očekivano negativan odgovor na ovo pitanje pomaže u razumevanju mnogih posledica „tranzicije“, ali i otvara još jednu dilemu. Naime, mogu li se oni koji su do bogatstva došli pljačkom i korupcijom ikada pojaviti kao zaštitnici principa kapitalističke proizvodnje ili će, posebno kada ojačaju svoju ekonomsku poziciju, težiti reprodukciji sistema u kome se najbolje snalaze.

82 On je naziva liberalna teorija „kraja istorije“ i izjednačava je sa marksističkom teorijom o besklasnoj zajednici jer su obe proizvod ideje linearnog napretka i strogog determinizma.

83 Ostali autori koji se pojavljuju u ovoj anketi bave se drugim pitanjima vezanim, pre svega, za raspad Jugoslavije. Za nas su ti tekstovi interesantni jer se u nekima od njih (Bolčić, 1993) pojavljuje tema socijalnih posledica tekućih promena, koja će vremenom zauzimati sve više prostora u sociološkim radovima.

uočiti jednu zajedničku nit koja je povezivala većinu izraženih gledišta. U njima je prisutna kritika socijalizma, ali ni budućnost koja se naslućivala nakon njegovog iznenadnog sloma nije obećavala ništa dobro. Zapravo, dva ključna stuba tranzicije – slobodni izbori i slobodno tržište sa privatizacijom, predstavljali su u zatečenim uslovima, kanale kroz koje su se u društvenu svakodnevnicu uvukli nacionalizam i pljačka društvene imovine putem korupcije. Paradoksalno, dvadeset godina nakon početka „tranzicije“, ova dva činioca mnogi sociolozi vide kao osnovne prepreke za njen dovršetak. Drugim rečima, paradoks se sastoji u tome što je tranzicija onemogućila samu sebe.

Umesto zaključka mogli bismo reći da sociologija u prvoj postsocijalističkoj fazi nije dala odgovore na pitanja kuda i kako dalje, ali je pripremila teren za davanje tih odgovora. Pomenuti teorijski pluralizam bio je važan pokazatelj da je sociologija izašla iz ideološkog zatočeništva u kome se nalazila tokom socijalističkog perioda (Vuletić, 1994). Nažalost, to je bio kratkotrajan uzlet jer, kao što ćemo videti, proces konstituisanja sociologije kao nauke kod nas (još jednom) je bio presečen (Lazić, 1993).

II period – obračun sa socijalističkim nasleđem

Tokom druge polovine XX veka, sve do kraja osamdesetih godina socijalizam i kapitalizam su shvatani kao alternativni društveni sistemi. Nakon sticanja političke nezavisnosti, mnoga društva u Africi i Aziji nalazila su se pred ozbiljnom dilemom kojim putem krenuti (Vestad, 2007). Teorija konvergencije koja se pojavila sedamdesetih godina XX veka svedoči o tome da su ova dva sistema posmatrana kao društva istog ranga. Naime, u oba slučaja razmišljalo se kao o industrijskim društvima u kojima država organizuje privredu. Ne ulazeći u pitanje ispravnosti ovakvih analiza, cilj nam je da ukažemo na ogromnu razliku koju je u tom pogledu napravila teza o tranziciji. Socijalizam ne samo da više nije predstavljao realnu alternativu, već je opisan kao tip društvenog organizovanja nižeg ranga. Tako je, na primer, staljinizam kao, navodno, autentični oblik socijalizma predstavljen kao oblik varvarstva, a oživele su i teorije o totalitarizmu koje su socijalizam poistovećivale sa fašizmom. S druge strane, kapitalizam u svom liberalno-demokratskom obliku predstavljen je kao „kraj istorije“, odnosno poslednja stepenica u razvoju čovečanstva na kojoj su ispunjene sve ljudske težnje (osim, možda, one o priznanju) (Fukujama, 1992).

Posmatrajući tekstove o društvenim promenama i stanju u društvu koji su se pojavili do 2000. godine, možemo zaključiti da je predočena matrica, naročito nakon 1993. godine, postala dominantna i u srpskoj sociološkoj periodici. Među 22 posmatrana teksta koja se u tom periodu, na ovaj ili onaj način, osvrću na karakteristike socijalizma i kapitalizma nema

nijednog koji je afirmativan u odnosu na socijalizam. U dva priloga se ne iznose se bilo kakve ocene o socijalizmu, dok su svi ostali veoma kritični prema starom režimu. Ovde ćemo navesti samo glavne pravce kritika bez upuštanja u ocenu njihovih saznavnih dometa ili ideološke usmerenosti. Uostalom, o oblicima kritike socijalizma u domaćoj sociologiji postoji temeljna istoimena studija (Ilić, 1998).

Na prvom mestu, socijalizam se kritikuje kao politički neslobodno društvo. U tom smislu govori se o autoritarizmu, totalitarizmu, nedemokraciji, dominaciji politike nad svim oblastima društvenog života. Kritika političke sfere predstavlja, dakle, zajednički imenitelj u 19 od 20 posmatranih tekstova. Odmah zatim (u 13 tekstova) sledi kritika ekonomske sfere. Ona je tesno povezana s prethodnom kritikom političkog sistema usled dominacije shvatanja o socijalizmu kao političkom društvu u kome se ekonomija vidi kao „služkinja“ politike⁸⁴, što vodi neefikasnosti, birokratskom karakteru upravljanja resursima, „pogrešnoj ekonomiji“ itd. Interesantno je da se osim atributa komandna ekonomija, što samo po sebi ima negativan predznak, izraz planska ekonomija, takođe, koristi u negativnom vrednosnom kontekstu.

Takav politički i ekonomski sistem proizvodi kvazimoderno, kvaziinventivno društvo pasivnih građana u kome vlada ideološko jednoduše, iracionalnost i tradicionalne vrednosti kao što su egalitarizam i kolektivism. To je, u najkraćem, lajtmotiv kritika kulturnog podsistema koje se javljaju u deset tekstova. Najzad, nije izostala ni kritika socijalne strukture socijalizma, ali je ona prisutna u svega tri teksta u kojima se govori o nejednakoј raspodeli društvene moći između društvenih grupa, a samo na jednom mestu se pominje pauperizacija, odnosno, rečima autora „svođenje stanovništva na prosjake“.

„Treba ponoviti da su kritike socijalizma uopšte uzev vrlo retko originalne. One najčešće sadrže primenu dosta starih, a često i anahronih, argumenata do kojih se dolazi iz druge ili treće ruke. Autori su retko svesni svih izvora vlastite argumentacije, što je delom objašnjivo njihovom često nedovoljnom obaveštenošću, a delom neposrednom politizovanošću čiji emotivni naboj otežava sticanje uvida u izvore vlastitih pogleda“ (Ilić, 1998: 12–13)

Na kraju treba reći da su samo u dva teksta, osim već pomenutih kritika, istaknute i dobre strane socijalizma. Reč je o punoj zaposlenosti ženske radne snage i, doduše normativnoj ravnopravnosti polova, odnosno socijalnoj sigurnosti zaposlenih. Interesantno je primetiti da su pozitivne

84 O neplodnosti ovakvog gledišta najubedljivije je u našoj sociologiji pisao Mladen Lazić (Lazić, 1994; 2005 itd.).

aspekte socijalizma uočili samo oni autori koji su se bavili konkretnim pitanjima na mikronivou.

S druge strane, o kapitalizmu se piše kao o sistemu dijametralno suprotnih obeležja. Manihejska matrica najbolje se može uočiti u donjoj tabeli koja je sačinjena na osnovu ključnih karakteristika socijalizma, odnosno kapitalizma navedenih u pomenutim tekstovima.

Tabela 1: Upporedna analiza socijalizma i kapitalizma prema mišljenju srpskih sociologa u poslednjoj deceniji XX veka.

Socijalizam	Kapitalizam
	Parlamentarna demokratija
Totalitarizam	Pravna država
Jednopartijski sistem	Višepartijski sistem
Partijska država	Vladavina prava
Monizam	Pluralističko društvo
Autokraski režim	Demokratija
Nedovoljna potrošnja	Potrošnja prema potrebama
Plan	Tržište
Komandna ekonomija	Preduzetništvo
Državna svojina	Privatna svojina
Neefikasnost	Efikasna ekonomija i produktivnost
Iracionalnost	Racionalnost
Tradicionalizam, kvazi-modernizacija	Modernost
Kolektivizam	Individualizam
Dominacija politike nad svim oblastima	Slobodni mediji

Već površan pogled na tabelu ukazuje da je teza o tranziciji ostavila snažan utisak na domaće sociologe bar kada je reč o viđenju njenog početka i ishoda, odnosno shvatanju socijalizma i kapitalizma.

Razlozi za „nekritički kritičan“ odnos prema socijalizmu su višestruki. S jedne strane, posmatrani tekstovi upućuju na konačan obračun sa socijalizmom kao starim nefunkcionalnim sistemom ali, s druge strane, kroz njih se reflektuje i stav autora prema tadašnjem režimu koji je doživljen kao direktan nastavak starog režima. Između socijalizma i postsocijalizma se češće ističu paralele i dodaju negativne karakteristike koje je potonji poprimio, a kada se piše o konkretnim temama, to je neretko u funkciji kritike aktuelnih političkih i društvenih procesa.

Ovaj zaključak bi se mogao potkrepiti i produbiti izveštajem o analizi činilaca koji su pokrenuli promene, o prepoznatim akterima promena i o specifičnostima srpske tranzicije.

Odmah treba reći da se ovim pitanjima bavi tek trećina posmatranih tekstova. Kada je reč o činocima koji su pokrenuli proces promena,

mišljenja su podeljena na ona koja u prvi plan ističu unutrašnje faktore, odnosno krizu jugoslovenskog socijalizma, i ona koja naglašavaju uticaj spoljnih faktora među kojima se izdvaja raspad SSSR-a. Bilo kako bilo, kataklizma socijalizma, kako na unutrašnjem tako i na svetskom planu, predstavljala je, prema mišljenju naših sociologa, zamajac promena u Jugoslaviji/Srbiji. Ako bismo ovu temu proširili uključivanjem radova koji su se bavili analizom uzroka rata na prostoru bivše Jugoslavije i njenog raspada, spektar činilaca bi se u izvesnoj meri povećao. Nekoliko radova koji se šire bave ovom problematikom vredelo bi detaljnije prikazati, jer ukazuju na veći broj međusobno povezanih faktora koji su delovali na različitim nivoima. Međutim, to bi nas udaljilo od naše osnovne teme.⁸⁵

Opažene aktere promena mogli bismo podeliti u dve kategorije. Prvu čine oni koji usmeravaju promene ka željenom cilju, a drugu oni koji se suprotstavljaju promenama time što ih usporavaju ili onemogućavaju. U prvu kategoriju ubrajaju se pripadnici opozicionih političkih partija liberalno-demokratske orijentacije, ponekad označeni kao nova politička elita. Takođe, pojedini autori kao aktere ističu i nove preduzetnike. Značajno je, međutim, naglasiti da se uglavnom ukazuje na slabost ovih aktera bilo zbog njihove unutrašnje diferencijacije (na primer na liberalno i nacionalistički orijentisanu opoziciju), bilo zbog snage neprijatelja tranzicije. U tu drugu kategoriju najčešće se svrstavaju politički akteri označeni kao vladajući režim, vladajuća elita ili vladajuća partija, ali najčešće personifikovani u liku Slobodana Miloševića.

Snaga, makar i ovako personalizovanog neprijatelja činila se ogromnom u meri da je uticala na skretanje toka srpske tranzicije bilo na stranputicu, bilo u blokadu.

S tim u vezi je i shvatanje specifičnosti srpske tranzicije. Naime, s obzirom na preovlađujuću tezu o specifičnosti jugoslovenskog puta u socijalizam, koja je u znatnoj meri bila mitologizovana sukobom Tita i Staljina, moglo se očekivati da će se, konsekventno tome, razviti i shvatanje o specifičnosti jugoslovenske/srpske tranzicije. Međutim, kako kaže Zagorka Golubović „*tek sa raspadom „realnog socijalizma“ Jugoslavija je došla do svesti o tome u kojoj meri još uvek pripada tom tipu sistema*“ (Golubović, 1993). Ono što će se istaći kao specifičnost srpske tranzicije samo je delom bilo u vezi sa karakterom prethodnog režima, a suštinski je proisticalo iz odnosa unutar federacije, njenog raspada i ratova za jugoslovensko nasleđe.

Rezimirajući osnovne ideje izložene u tekstovima nastalim pre 2000. godine, mogli bismo reći da je primarni interes autora bio usmeren na probleme sa kojima se suočavalo srpsko društvo. Samo to društvo je okarakterisano kao društvo u „međuprostoru“, na „ničijoj zemlji“ – jer više

85 Videti, na primer, Ranković (1994), Lazić (1994).

nije socijalističko – ukinut je jednopartijski sistem i započet je proces privatizacije, ali još uvek nije kapitalističko pošto je višestranački sistem „mrtvo slovo na papiru“, a monopol vlasti drži nova-stara elita predvođena Slobodanom Miloševićem. Istovremeno, uz samoniklu privatizaciju, odvija se sistemska etatizacija društvene svojine. Ovakav položaj srpskog društva dodatno komplikuje, s jedne strane, rat, a s druge međunarodna izolacija i sankcije UN. Prema mišljenju većine autora, srpsko društvo devedesetih godina karakteriše ekonomski kolaps, rast društvenih razlika, opšte osiromašenje, suženje ili čak nestanak srednje klase, porast kriminala, bujanje nacionalizma, retradicionalizacija, autoritarna/totalitarna/sultanistička vlast Slobodana Miloševića. Opisujući to doba, autori najčešće ukazuju na odstupanja postojećeg stanja od poželjnog – kapitalističkog društva koje se, u najkraćem, može svesti na formulu demokratija + slobodno tržište.

Na osnovu analize radova većine autora, može se zaključiti da postoji konsenzus oko shvatanja *blokirane transformacije* (M. Lazić). U tom smislu, prvih deset godina tranzicije autori opisuju kao blokiranu transformaciju (M. Lazić, S. Vujović, S. Tomanović) „infantilnu fazu tranzicije“, involuciju (Z. Golubović), zakasnelu i neuspešnu transformaciju (G. Tripković) itd. Kao glavni krivac za blokadu i zastoj vidi se u režimu ili eliti okupljenoj oko Slobodana Miloševića koja koristi represivne državne mehanizme, nacionalističku ideologiju, rat, sankcije i etatizaciju društvene svojine za lično bogaćenje.

Posmatrana iz današnje perspektive, sociološka misao o promenama koje su zahvatile srpsko društvo u poslednjoj deceniji XX veka deluje veoma ideologizovano. Osnovni razlog tome leži u prihvatanju teze o tranziciji. Čak i kada se ona dovodila u pitanje, njene osnovne postavke bile su prisutne kao važni elementi alternativno shvaćenog procesa transformacije. To je najočitije u tumačenju pojma blokirana transformacija koji upućuje na neuspeh u dostizanju pretpostavki potrebnih za reprodukciju evropskih društava, pre svega uspostavljanje tržišne ekonomije i političkog takmičenja. Na osnovu analize aktera jasno je da je većina autora problem videla u političkoj sferi. Rušenje režima Slobodana Miloševića percipirano je, stoga, kao osnovna pretpostavka deblokiranja procesa tranzicije. Kasnije iskustvo je pokazalo jalovost takvih očekivanja. No, ipak, ne treba biti prestrog. Treba, naime, imati u vidu da je to bilo vreme naglog i gotovo potpunog prekida komunikacije sa svetom, pa samim tim i sa svetskom naučnom zajednicom. Internet je postao dostupan tek pred kraj tog perioda, tako da je, ako ne jedini, onda svakako osnovni prozor u svet za većinu, posebno mladih sociologa, predstavljao CEU sa svojom specifičnom tranzitološkom teorijskom pozicijom. Razvoj alternativnih teorijskih po-

gleda koji je krajem osamdesetih i početkom devedesetih otvarao prostor njihovog međusobnog sučeljavanja u potpunosti je zamro između ostalog i zbog toga što je svaki pokušaj veće sociološke objektivnosti mogao relativizovati političku borbu protiv režima Slobodana Miloševića u kojoj su sociolozi i njihovi časopisi zauzimali malo, ali časno mesto. Takav moralni izbor imao je cenu u spuštanju teorijskih aspiracija u analizi društva. Otuda ne čudi da je znatan broj sociologa „bežao“ od vrućih tema društvene svakodnevice u znatno apstraktnije vode sociološke istorije i teorije.⁸⁶

III period – izgubljeni u tranziciji

Nakon 2000. godine teme tekstova u posmatranim časopisima postaju raznovrsnije. Autori sve više pišu o vrednostima, ulozi i položaju mladih, transformaciji porodice, migracijama itd. Sve se češće analiziraju pojedini segmenti društva kroz posledice tranzicije. Uočavaju se sve raznovrsniji akteri tranzicije. Tekstovi sve ređe imaju socijalizam kao centralnu temu, a kad se pojavi, odnos prema njemu je znatno diferenciraniji. U ovom periodu autori su češće okrenuti budućnosti – modelima demokratskog društva i slobodnog tržišta. Najvažnija tema postaje poređenje srpske tranzicije sa uspešnim primerima, odnosno sa opštim modelom tranzicije. Otuda se sve veći naglasak stavlja na analizu problema, odnosno na analizu funkcionisanja sistema koji odstupa od željenog modela promena. Sve to svedoči o sve izraženijoj praktičnoj usmerenosti radova koji se objavljuju.

S druge strane, može se zapaziti da je sve više tekstova koji problematizuju cilj društvenih promena. U tom smislu neki autori postaju kritički nastrojeni prema neoliberalnom modelu tranzicije i počinju da se pitaju da li postoje alternativni pravci razvoja (Krištofić, 2002; Golubović, 2004; Lošonc, 2007). Za razliku od prethodnog perioda, kada je u većini radova društvena promena viđena kao linearna evolucija (od manje modernog, manje racionalnog i demokratski deficitarnog ka ekonomski racionalnijem i više demokratskom obliku društva), neki od radova nastalih nakon 2000. godine nastoje da naprave razliku između pojma transformacije (sa neizvesnim ishodom promene, pluralizmom mogućih puteva) i tranzicije (kao direktnog i jedino mogućeg puta iz socijalizma u (neoliberalni) kapitalizam).

Ove opšte uvide pokušaćemo da potkrepimo podacima koji se odnose na 37 izdvojenih tekstova, jer se na ovaj ili onaj način bave pitanjem društvenih promena u Srbiji ili problemima koji su stavljeni u kontekst tih promena (tranzicije).

86 U tom pogledu, posebno se isticao časopis *Sociologija*. *Sociološki pregled* je tokom čitavog posmatranog perioda bio otvoreniji za aktuelne društvene probleme, što je, rekostmo, ponekad plaćano nižim nivoom teorijske „učenosti“ objavljivanih priloga.

Socijalizam – U trećini (12) od ukupnog broja posmatranih tekstova socijalizam se uopšte ne problematizuje. U preostalim tekstovima primetna je značajna diferencijacija opisa, koje bismo mogli svrstati u četiri grupe. U prvoj se nalaze pomamni, ali sociološki beskorisni stavovi o socijalizmu kao „epohalnoj nesreći“, bilo da su izraženi lapidarno ili u formi opsežnih prikaza svih loših osobina koje bi se jednom društvenom tipu mogle pripisati (Brdar, 2004; Miladinović, 2000). Drugu grupu čine tekstovi u kojima se, bez emotivnog naboja, opis socijalizma svodi na isticanje obično jedne ili najviše dve karakteristike, kao što su jednopartijski sistem, komandna ekonomija, centralno-planska ekonomija itd. (Milić, 2000; Cvijetićanin, 2004). Treću, preovlađujuću grupu čine radovi u kojima je primetan napor da se socijalizam sagleda što objektivnije, isticanjem manjkavosti, ali i određenih prednosti koje je taj sistem imao (Golubović, 2004; Mihailović, 2002; Lošonc, 2007). To se posebno odnosi na socijalizam koji je razvijan u Jugoslaviji, a kome se uprkos izraženom autoritarizmu, dominaciji partijske države i prividnom samoupravljanju, priznaje određena postignuća poput visokog stepena životnog standarda, otvorenost prema svetu itd. (Golubović, 2000). Najzad, u poslednju grupu mogli bismo svrstati nekoliko tekstova u kojima se, gotovo nostalgично, socijalizmu pripisuju pozitivne karakteristike bilo da se odnose na subjektivni osećaj građana ili na objektivne pokazatelje (Vasović, 2003; Palmberger, 2008).

Ova široka lepeza gledišta, praćena smanjenjem interesovanja za opis socijalizma, ne svedoči, po našem mišljenju, o povratku realnog socijalizma „na mala vrata“ već, upravo suprotno, o normalizaciji novog poretka čija je bitna karakteristika sloboda izražavanja različitih gledišta. Otuda je nejasan borbeni antikomunizam koji se iscrpljuje u demonizaciji socijalizma uprkos uverenju tih autora o istorijskoj bespovratnosti socijalističkih režima.

Kapitalizam – pogled na kapitalizam takođe je pretrpeo izvesnu, mada ne i suštinsku, transformaciju. Pre svega, primetno je da se on problematizuje češće nego ranije, posebno u poređenju sa temom socijalizma. U svega šest tekstova, u odnosu na 12 u kojima se socijalizam ne komentariše, ništa se ne kaže o kapitalizmu, što je očigledna razlika posebno u odnosu na prethodni period. Istina, kao i u prethodnom periodu, kapitalizam se shvata kao idealnotipski model prikazan u tabeli 1. Ipak, mogu se uočiti tri novine. Prvo, navedenim karakteristikama sve se češće dodaje poštovanje ljudskih prava što je svakako u duhu novog vremena. Drugo, u nekoliko tekstova se javlja nova tema koja se odnosi na problematizovanje promena u akumulaciji kapitala – bilo kroz pojmove postkapitalizam, fleksibilizacija proizvodnje itd. Najzad, treću novost predstavlja pojava tekstova koji ukazuju na probleme koje kapitalizam donosi, pre svega, u socijalnoj sferi (Mihailović, 2002; Golubović, 2004; Lošonc, 2007).

Pokretački činioci – kao i u prethodnom periodu i ovde se može uočiti najopštija podela na unutrašnje i spoljne pokretače tranzicije. Novost predstavlja to što se među spoljnim činiocima, umesto raspada SSSR-a, sada ističe pritisak međunarodnih organizacija. Ova promena je u značajnoj meri posledica promene stava o vremenu početka tranzicije. Naime, tokom devedesetih se kao početak tranzicije, makar i neuspešne (ili blokirane), uzimao krah socijalizma, a tokom poslednjih deset godina početak tranzicije se vezivao za petooktobarske promene i pad režima Slobodana Miloševića, odnosno reintegraciju Srbije u globalne ekonomske i političke tokove.⁸⁷

Akteri – Autori koji najviše pažnje posvećuju ovoj temi u prvi plan podjednako ističu međunarodne i domaće aktere. Od međunarodnih organizacija i institucija pominju se Međunarodni monetarni fond, Svetska banka, kao i američka administracija i EU. Domaće aktere predstavljaju politička i intelektualna elita koje se vide kao saveznici međunarodnih organizacija (Brdar, 2004; Cvjetičanin, 2004; Lošonc, 2007; Krištofić, 2002). U najvećem broju tekstova, međutim, kao ključni akter tranzicije vidi se politička elita, a mnogo ređe drugi akteri kao, na primer, menadžerska elita koja se pominje dva puta ili stanovništvo u celini koje se pominje jednom. To, drugim rečima, znači da je tranzicija u Srbiji sagledana prvenstveno kao politički projekat.

S druge strane, upadljivo je da se u veoma malom broju tekstova problematizuje pitanje aktera koji se suprotstavljaju tranziciji, a kada se pominju to je na nivou fraze. Tako, na primer, kao neprijatelji uspešne tranzicije pominju se njeni nosioci, odnosno politička elita (Stojanović, 2002; Tripković, 2001) ili još opštije građani (Golubović, 2000), gubitnici tranzicije (Cvjetičanin, 2004) i „poštena inteligencija“ (Brdar, 2004).

Specifičnosti srpske tranzicije – Blokirana transformacija predstavlja najčešće isticanu specifičnost srpske tranzicije i, po pravilu, dovodi se u vezu sa režimom Slobodana Miloševića. Kašnjenje početka tranzicije ponekad se objašnjava ratom, sankcijama međunarodne zajednice, etatizmom i sličnim faktorima, ali se najčešće uzima kao datost, bez šireg teorijskog objašnjenja. Pojedini autori kao specifičnost tranzicije navode određene posledice blokirane transformacije, kao što su česte revizije privatizacije, visok rizik stranih ulaganja, političku podeljenost društva, proteste itd. No, osim u retkim slučajevima⁸⁸, nema pokušaja da se ovo stano- vište teorijski zasnuje, tako da bi se većina argumenata pre mogla svrstati

87 Skupovi u povodu obeležavanja godišnjica petooktobarskih promena uglavnom su nosili nazive petogodišnjica ili desetogodišnjica tranzicije.

88 Videti na primer, Cvejić (2004) koji govori iz perspektive teorije o „pređenom putu“.

u kategoriju specifičnosti srpske situacije nego specifičnosti srpskog „puta u kapitalizam“.

Posledice tranzicije – Na osnovu dosadašnje analize može se zaključiti da je na prelomu vekova, prema posmatranim kriterijumima, došlo do značajnog zaokreta u poimanju društvene transformacije Srbije. Iz toga bi se moglo očekivati da je i percepcija njenih posledica različita, ali to je samo delimično tačno. Zapravo, značajnije razlike u tom pogledu mogu se uočiti uglavnom u političkom i delom u ekonomskom sistemu. Ako se tokom devedesetih smatralo da je glavna politička posledica kraha socijalizma uspostavljanje autoritarnog političkog režima, podržanog od tradicionalistički, kolektivistički i nacionalistički orijentisanog stanovništva, nakon petooktobarskih promena ta argumentacija se gubi. Politička utakmica koja se odvija u okviru izbornog procesa postala je poštena. Na ekonomskom planu, za razliku od etatizacija devedesetih, zasnivane na monopolu države (i vladajuće partije) nad državnim preduzećima, koja su činila temelj srpske privrede, promene su dovele do značajnog stepena privatizacije i liberalizacije ekonomskog života.

Imajući u vidu ove dve promene moglo bi se reći da je tranzicija završena.⁸⁹ Međutim, ukoliko se posmatra stav autora prema posledicama tranzicije u ostalim sferama društvenog života, teško je, osim u nijansama, uočiti značajnije razlike tokom čitavog posmatranog perioda.

Kada je reč o socijalnim posledicama, stalnu temu predstavlja povećanje nivoa društvenih nejednakosti, koje se različito opisuje: rascep između gubitnika i dobitnika tranzicije, osiromašenje srednje klase, rast siromaštva, raslojavanje društva, društvena polarizacija itd. Kao neposredni uzroci najčešće se navode: privredni kolaps, kriza, porast nezaposlenosti, a u periodu nakon 2000. godine tim činiocima se, u pojedinim radovima, pridružuje „pljačka od strane međunarodnih finansijskih institucija“. Pored toga, u periodu nakon 2000. godine, sve češće se pominje i pad nivoa socijalne sigurnosti u različitim oblastima života.

Spisak, uglavnom negativnih, posledica koje su navedene u posmatranim radovima mogao bi biti znatno duži, ali za ovu analizu to je od sekundarnog značaja. Mnogo je važnije ukazati na jedan paradoks. Naime, u celini posmatrano, tranzicija je u delima domaćih sociologa shvaćena kao proces koji je u osnovi poželjan, ali koji ostavlja negativne posledice. Ta protivrečnost je tokom devedesetih delimično ublažena tezom o blokiranoj transformaciji i specifičnosti srpske situacije, ali je nakon 2000. godine bilo neophodno pronaći nove argumente.

89 Takvo uverenje izgleda da deli većina sociologa jer nakon 2007. godine naglo opada broj tekstova koji se bave ovim temama. Naime, tokom 2008, 2009. i 2010. godine pronašli smo samo dva teksta koji su se sadržinski uklapali u naš istraživački okvir.

Zaključak

Najvažniji zaključak jeste da teza o tranziciji, koja je bila široko prihvaćena među srpskim sociolozima, u saznajnom pogledu nije dovela do dubljeg razumevanja niti do potpunijeg objašnjenje promena u srpskom društvu. Intuitivna procena većine sociologa s početka devedesetih – da je za razumevanje tih promena neophodno pronaći novu paradigmu – pokazala se kao opravdana. Iako ovde nije mesto za detaljnu raspravu o tome da li je zaista bila potrebna nova paradigma ili je bilo dovoljno primeniti neku od postojećih (ili njihovu kombinaciju),⁹⁰ izvesno je da teza o tranziciji nije izdržala iskustvenu proveru. Ispostavilo se, naime, da uvođenje konkurencije, odnosno utakmice u političkoj i ekonomskoj sferi, samo po sebi nije dovelo do pozitivnih promena u svakodnevnom životu većine građana. Naprotiv, u slučaju Srbije, analizirani radovi svedoče da su se u izvesnom smislu značajno pogoršali uslovi života.⁹¹

Osvrt na četvrti deo

Gotovo petnaest godina nakon što je nastao, ovaj tekst danas mi se čini boljim nego što bih ga tada ocenio. On je školski postavljen: promene u odnosu prema tranziciji prate se u tri različita perioda i kroz više analitičkih dimenzija. Ta struktura mu je davala vrednost i onda, a zadržava i sada. Međutim, tek danas sam postao svestan da bi njegov glavni zaključak mogao biti da je sociologija bila najplodnija i najslobodnija u vreme društvene anomalije kada nije bilo ideološkog, dakle ni vrednosnog ni normativnog pritiska na disciplinu. Upravo ta sloboda doprinela je „cvetanju hiljadu cvetova“. Takav zaključak podseća na Nisbetovu ideju da je sociologija rođena iz krize izazvane prelaskom iz tradicionalnih u moderna društva (Nisbet, 1966). Čini se da je upravo to bio zaključak koji je nedostajao tekstu u vreme njegovog nastanka. Što je iskustvo sa tranzicijom postajalo bogatije i što je ona više odmicala, moglo se očekivati da će i radovi o njoj biti zreliji i empirijski utemeljeniji. Pokazalo se, međutim, da je to nagomilano iskustvo posmatrano selektivno – gotovo isključivo iz jedne teorijske paradigme. Sve ono što se nije uklapalo u teorijska očekivanja, bilo je marginalizovano ili objašnjavano *ad hoc* tumačenjima koja nisu dovodila u pitanje osnovnu teorijsku i ideološku zamisao. Upravo prvi period, u kome se početak društvene transformacije tek naslućivao, a za

90 U knjizi *Između nacionalne prošlosti i evropske budućnosti*, potreba za različitim teorijskim okvirom je šire obrazložena (Vuletić, 2008).

91 Odgovor na ovaj paradokos Mladen Lazić je pokušao da pronađe u napuštanju teze o tranziciji u korist teze o „pređenom putu“ (Lazić, 2005).

mnoge i priželjkivao, otvorio je mnogo više prostora za prihvatanje i razradu različitih teorijskih okvira, od kojih su neki obećavali više od tranzicione teorije. Ipak, oni su napušteni zato što je ideološkom duhu vremena i interesima transnacionalne kapitalističke klase u nastajanju više odgovaralo teorijsko „jednoumlje“ koje je nudila tranziciona teorija⁹². Isto to se svojevremeno ali na drugačiji način dogodilo i u socijalizmu.

92 To, naravno, nije bila specifičnost samo domaće društvene nauke. I u svetskim razmerama marginalizovani su pristupi koji su se oslanjali na marksističko nasleđe. Ipak, na periferiji sistema ta je (auto)cenzura bila mnogo izraženija. U centru sistema postojao je kakav takav pluralizam, mada je i tamo alternativnim pristupima bilo teško da pronađu mesto u intelektualom mejnstrimu (Vuletić, 2022).

Prolog za peti deo

Tekst koji sledi nastao je po ugledu na prethodni uz napomenu da je oboma u metodološkom pogledu uzor bio „Treći klasik“. U svim tim tekstovima cilj je bio isti – da se ustanovi veza između društvenih i političkih zaokreta i socioloških promena. Ključna razlika odnosila se na tematski okvir koji je analiziran, a u ovom tekstu je proširen i uporedni okvir kako bi se ispitalo da li je pomenuta pretpostavljena veza specifično naš usud ili ima univerzalnije uzroke o kojima se u tekstu, međutim, nije raspravljalo.

Saznajni dometi teksta u značajnoj meri su određeni i motivacijom koja je uticala na njegov nastanak. Kvanifikacija naučnog doprinosa, neophodna za napredovanje u karijeri, snažno je uticala na naučnu produkciju. Ovaj tekst predstavlja jedan od proizvoda takvog usmerenja. Tekst je trebalo da zadovolji naučne uzuse što je, svojom strukturom i postigao. Nije težio nikakvim epohalnim otkrićima, njegov osnovni cilj bio je da potkrepi postojeće pretpostavke, što je, u krajnjoj liniji i osnovni zahtev takozvane „normalne nauke“ (Kun, 1974).

Veliku zahvalnost dugujem kolegi Draganu Stanojeviću, koji mi je pomogao u prikupljanju i obradi građe, ali i svojim značajnim uvidima tekst učinio boljim nego što bi bio da sam ga sam pisao.

V SOCIOLOŠKE TEME PRVE DECENIJE XXI VEKA – UPOREDNA ANALIZA SRBIJA I HRVATSKA

Poslednje tri decenije obeležene su burnim sistemskim i strukturnim promenama srpskog društva. Pitanje koje se prirodno nameće jeste: Da li je i na koji način sociološka misao te promene registrovala i tumačila? Ideja za ovaj tekst potekla je iz rada „Srpska tranzicija u sociološkom ogledalu“ u kome su analizirani tekstovi o tranziciji u vodećim srpskim sociološkim časopisima (Vuletić, Stanojević, Vukelić, 2011)⁹³. Ovde je, međutim, pažnja proširena na praćenje tematskog usmerenja socioloških radova u periodu od tri decenije. Polazili smo od pretpostavke da analiza zastupljenih tema može poslužiti kao osnova za odgovor na tri ključna pitanja:

Koje teme i probleme su sociolozi u Srbiji smatrali važnim, a koji su vremenom gubili značaj?

U kojoj su meri odabrane teme bile povezane sa aktuelnom društvenom stvarnošću i njenim promenama?

Koliko je srpska sociologija povezana sa svetskim naučnim tokovima i da li je u tom pogledu bilo značajnih oscilacija?

Nemamo iluziju da sociološka misao određuje stvarnost na način koji to pretpostavlja intelektualistička tradicija prema kojoj teorijsko znanje

93 Suštinski interes za ovu oblast i pristup istraživanju probudio je naš prerano preminuli kolega Aljoša Mimica kome, u povodu godišnjice smrti, posvećujemo ovaj tekst.

ima presudan uticaj na društvene tokove. Ne smatramo ni da naučna misao u potpunosti odražava društvenu stvarnost. Slažemo se s Bergerom i Lukmanom da „teorijske formulacije zbilje ne iscrpljuju ono što je za članove društva „zbiljsko“ (Berger i Lukman 1992:30). Smatramo, međutim, da sociologija zajedno sa drugim oblicima teorijskog znanja ima određeni uticaj na definisanje pojmova koji se koriste u javnom i svakodnevnom životu i da na taj način pomaže konstruisanju predstava o društvenoj stvarnosti, a time održanju ili promeni društvenih odnosa. Koji se pojmovi i teorijske konstrukcije koriste zavisi, u izvesnoj meri, i od povezanosti sociologije sa svetskim intelektualnim tokovima. Zbog toga nas je posebno interesovalo da li su u posmatranom periodu postojale promene u stepenu otvorenosti ovdašnje sociologije prema svetskim naučnim tendencijama i ukoliko jesu, da li su one korelirale sa promenama društvenog sistema.

Analizu tematske usmerenosti sproveli smo na osnovu naslova radova, ključnih reči i sadržaja priloženih sažetaka. Formiranje liste oblasti predstavljalo je najsloženiji deo zadatka: s jedne strane, bilo je neophodno suziti obim na saglediv nivo, dok je s druge bilo važno očuvati tematsko bogatstvo. Zbog toga je, osim liste oblasti koja uglavnom obuhvata različite sociološke poddiscipline, pažnja posvećena i konkretnim temama koje ukazuju na društvene probleme kojima su se sociolozi bavili (prilog 1 – lista oblasti i tema).

U okviru tematske usmerenosti posebna pažnja je posvećena interesovanju za tri teme – tranziciju, globalizaciju i evropske integracije. Pošli smo od pretpostavke da ove teme označavaju ključne procese kroz koje je Srbija prolazila tokom poslednje tri decenije. Smatrali smo da se na osnovu njih može ustanoviti povezanost sociologije sa promenama u društvenoj stvarnosti. Izvesno je, naime, da sociologija, ma koliko bila aktivan učesnik u njihovom (de)legitimisanju, nije uticala na njihovo pokretanje, ali su oni mogli uticati na promene unutar same sociologije. Otuda se nameću pitanja: na koji način i u kojoj meri se sociologija transformisala pod uticajem ovih procesa? Zadatak kvalitativne analize, u koju ovde ne ulazimo, bio bi da ispita na koji način je srpska sociologija odgovorila na izazove vremena, odnosno na koji način je definisala ključne pojmove kojima se opisuju ovi procesi i kako je operacionalizovan pristup istraživanju ovih procesa⁹⁴. Naš cilj je mnogo skromiji – želeli smo da ispitamo da li su izabrane teme bile u skladu s duhom vremena.

S druge strane, duh vremena je nametao sve veću otvorenost prema svetu u različitim oblastima društvenog života. Na osnovu kvantitativne analize citiranosti pokušali smo da utvrdimo da li je sociologija pratila taj

94 Pomenuti tekst *Tranzicija u sociološkom ogledalu* (Vuletić, Stanojević, Vukelić, 2010) predstavlja napor u tom pravcu.

trend, ili je, naprotiv, presudniji uticaj imala specifična situacija izolovanosti u kojoj se tokom devedesetih nalazila Srbija.

Otvorenost prema svetu pratili smo pomoću dva indikatora. Prvi je korišćenje strane literature, a drugi je broj objavljenih radova stranih autora u navedenim časopisima. Podjednako važnu dimenziju predstavlja „aktuelnost“ radova. Ona je analizirana na osnovu „*starosti*“ *navedene literature*. Treba istaći da citiranost većeg broja „novijih“ radova ne govori nužno o kvalitetu teksta, ali svakako govori o stepenu usklađenosti domaće sociologije sa dominantnom sociološkom „paradigmom“.

Uporedni okvir

Podrazumeva se da rezultati analize zahtevaju određenu interpretaciju. U tom smislu moguće je, na primer, zauzeti arbitrarno stanovište s kojeg bi se procenjivalo da li su dobijeni nalazi u skladu s „poželjnim razvojem sociologije“. Moguće je, takođe, porediti stanje srpske sociologije sa stanjem u najrazvijenijim sociologijama sveta ili sa stanjem u najprestižnijim međunarodnim časopisima. Međutim, jasno je da takav pristup ima nekoliko ograničenja, a najvažnije je što procesi koji se odvijaju u tim društvima nisu uporedivi sa procesima u Srbiji, niti je uporediv razvojni put same discipline.

Zbog toga se kao logičan izbor nametnuo treći pristup – poređenje sa stanjem u Hrvatskoj, zemlji koja ima slične sociološke korene i, većim delom, zajedničku sociološku tradiciju sa Srbijom. Što je najvažnije, globalni procesi – tranzicija, globalizacija, evropska integracija – su se na sličan način tokom ovog perioda odvijali i reflektovali u obe zemlje. Određene razlike koje su nastale kao posledica specifičnih razvojnih ciljeva i problema nakon raspada zajedničke države ne predstavljaju prepreku poređenju, već naprotiv omogućavaju da poredbeni principi u većoj meri dođu do izražaja.

Praktični cilj poređenja stanja sociologije u Srbiji i Hrvatskoj sastoji se u tome što bi uočavanje značajnih razlika u tematskoj usmerenosti uputilo na zaključak da pravac razvoja bilo srpske ili hrvatske sociologije nije uslovljen strukturnim činocima, već i faktorima na koje se može uticati.

Drugi nivo uporedne analize je dijahronijski. Njegova osnovna funkcija jeste da pokaže da li postoji veza između tematske usmerenosti tekstova i društvenih procesa i promena koje su se tokom poslednjih trideset godina dešavale u Srbiji.

U izvesnom smislu moglo bi se reći da je percepcija ključnih procesa i događaja u poslednjih trideset godina plod određene sociološke predstave. Međutim, izvesno je da bi i bez sociološkog znanja bilo lako utvrditi da su

osamdesete godine XX veka u Srbiji bile u društvenom i političkom smislu obeležene krizom samoupravnog socijalističkog sistema i federalne zajednice, da su devedesete donele krvavi rat raspadom Jugoslavije, međunarodnu izolaciju i pokušaje institucionalnog i vaninstitucionalnog rušenja tadašnjeg režima, dok je prva dekada XXI veka u prvi plan istakla pitanja evropskih integracija, definisanja državnog okvira i ubrzanja tranzicije.

Sve navedene promene i procesi odvijali su se u okruženju galopirajuće globalizacije, a na unutrašnjem planu u okolnostima promena društvene strukture i produbljena socijalne polarizacije. Najvažnije promene u društvenoj strukturi ogledale su se u pojavi društveno relevantnog preduzetničkog sloja i konstituisanju kapitalističke klase, dok je istovremeno kontinuirano pogoršavan položaj svih kategorija zaposlenih – izuzev relativno uskog sloja stručnjaka i viših rukovodilaca, odnosno više srednje klase. Društvena polarizacija koja se odvijala istovremeno sa promenama u strukturi ogledala su se u rastućoj nezaposlenosti i sve većoj stopi siromaštva (Lazić, 1994; Lazić, 2000; Lazić 2011; grupa autora 2002; grupa autora, 2008).

Za ostvarenje postavljenih ciljeva idealan okvir predstavljali bi svi radovi objavljeni u naznačenom periodu na teritoriji Republike Srbije. Naravno, za takvu analizu nije bilo ni mogućnosti, a ni potrebe. Smatrali smo da se relevantni zaključci mogu doneti i na osnovu radova objavljenih u nekoliko ključnih socioloških časopisa, čija je funkcija između ostalog da služe kao ogledalo stanja naše discipline. U radu se, zbog toga, analiziraju članci objavljeni između 1980. i 2010. godine u časopisima „Sociologija“ i „Sociološki pregled“. Naravno, ovi časopisi nisu jedini, ali kao najstariji sociološki časopisi sa najvišim naučnim ugledom u Srbiji oni, po našem mišljenju, reprezentuju stanje u srpskoj sociologiji. Kada je reč o stanju u Hrvatskoj odlučili smo se za jedan časopis – „Reviju za sociologiju“ koja ima relativno dugu tradiciju i najviši naučni ugled u Hrvatskoj.⁹⁵ Rezultati analize radova objavljenih u ovom časopisu biće, po našem mišljenju, dovoljni da pruže orijentacioni uporedni okvir koji će predstavljati značajnu pomoć pri interpretaciji stanja u srpskoj sociologiji.

Pre nego što predstavimo rezultate analize, treba naglasiti da namjera ovog teksta nije da sudi o saznajnim dometima srpske sociologije. O tome će, eventualno, svoju reč dati istoričari sociologije na osnovu analize najistaknutijih radova koji su plod pregnuća pojedinačnih autora koji se, možda, ni ne pojavljuju u periodu obuhvaćenom analizom. Ovde je reč o svojevrsnom pr(e/o)seku stanja, o zbirnom i kolektivnom doprinosu srpske sociologije znanju o društvu.

95 Za potpuniji uvod u tematsku usmerenost hrvatske sociologije bilo bi važno analizirati sociološke radove objavljene u časopisu *Društvena istraživanja*. Međutim, reč je o „časopisu za opća društvena pitanja“ u kome osim sociologa objavljuju autori iz različitih društvenih disciplina pa bi već sama ta činjenica uticala na uporedivost istraživačkog okvira.

U prvom delu teksta pažnja će biti posvećena analizi distribucije obrađenih tema, dok se u drugom delu analiziraju podaci koji se odnose na otvorenost srpske sociologije prema svetu u tri istorijski omeđena perioda. Prvi obuhvata osamdesete godine XX veka od smrti Josipa Broza Tita zaključno sa 1989. godinom, kada je u Srbiji započeo proces privatizacije i političkog pluralizma, a u istočnoj Evropi srušen Berlinski zid. Drugi period obuhvata poslednju deceniju XX veka zaključno sa 5. oktobrom 2000. godine kada je srušen režim Slobodana Miloševića⁹⁶. Najzad, treći period obuhvata vreme od tada do danas.

Tematski delokrug

Analiza tematskog delokruga izvedena je na tri nivoa. Na prvom nivou radove smo podelili prema oblastima sociološkog istraživanja. Drugim rečima, analiza je obuhvatila različite oblasti poput politike, ekonomije, kulture, demografije, naselja itd. (prilog 1).

Na drugom nivou pažnju smo usmerili na teme nezavisno od oblasti u kojima se one pojavljuju. Teme i oblasti se poklapaju u manjoj ili većoj meri. Na primer, kriza je tema koja je ispitivana u različitim oblastima – politička kriza, ekonomska kriza itd. Devijacije su, međutim, tema koja je uglavnom ispitivana u oblasti društvene patologije. Oblast je po pravilu šira od teme. Tako, na primer, u oblasti politike javlja se mnoštvo tema – nacija, rat, demokratija itd. Neke oblasti su, međutim, znatno šire od tema, a neke obuhvataju samo jednu ili dve teme.

Na trećem nivou analizirali smo zastupljenost tekstova posvećenih, po našem mišljenju, trima procesima koji su imali ključni uticaj na zbivanja u Srbiji tokom poslednjih dvadeset godina – tranziciji, globalizaciji i evrointegracijama.

Analizom je obuhvaćeno 1823 teksta. Od toga 751 (41,2%) objavljenih u časopisu Sociologija, 561 (30,8%) u Sociološkom pregledu i 511 (28%) objavljenih u *Reviji za sociologiju (Revija)*.⁹⁷

96 Da bismo se što je moguće više približili ovoj istorijskoj periodizaciji analizirali smo časopise sa malim vremenskim pomakom jer su se, s obzirom na dinamiku izlaženja, navedeni prelomni momenti mogli reflektovati tek s određenim vremenskim zaostatkom. Zato u našoj analizi prvi period obuhvata časopise objavljene od 1981. do 1990, drugi period tekstove objavljene od 1991. do 2000. i treći period koji obuhvata period o 2001. do 2010.

97 Zahvaljujemo se kolegini Anji Gvozdanović, sa Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu, koja nam je pomogla da dodemo do uvida u sadržaj onih brojeva *Revije za sociologiju* koji se ne mogu naći na internetu niti u beogradskim bibliotekama.

Oblasti sociološkog interesovanja

Ukupno posmatrano najviše radova u čitavom posmatranom periodu u sva tri časopisa odnosilo se na oblast sociologije politike (21,2%). Drugim rečima, svaki peti rad u sva tri časopisa posmatrana zajedno je na ovaj ili onaj način tretirao neku temu iz oblasti politike. Slede oblasti koje se odnose na analizu socioloških teorija (13,3%) i problema društvene strukture (10,6%), a značajan broj radova vezan je za oblast ekonomske sociologije, odnosno ekonomije (8,1%). Ostalim oblastima posmatranim pojedinačno posvećeno je manje od 5% tekstova.

Ovako visoko učešće političkih tema duguje se, pre svega, uređivačkoj politici *Sociološkog pregleda* u kome je gotovo svaki treći tekst (30%) vezan za ovu oblast. Poređenja radi, na drugom mestu je teorija (7,4%), odnosno na trećem radovi koji se bave analizom društvene strukture (7,2%). Mada i u ostala dva časopisa dominiraju političke teme njihova dominacija nije toliko izražena. U *Sociologiji* je, na primer, 16,2% tekstova o politici, ali je istovremeno 14,8% tema vezano za preispitivanje teorije, a 14,1% za probleme društvene strukture. U *Reviji za sociologiju* politikom se bavi 18,9% tekstova, ali je značajan broj radova posvećen sociološkoj teoriji (13%), ekonomiji (10,2%) i strukturi društva (9,2%).

Interes za političke teme je bio različit u raznim dekadama. Tokom 80-ih, politika je bila oblast kojom se u proseku bavio tek svaki deseti tekst (11,8%). U *Sociologiji* su mnogo zastupljeniji bili problemi društvene strukture (20,1%), teorijska pitanja (18,5%) i tekstovi koji su se bavili samoupravljanjem (12,3%). U *Sociološkom pregledu* su i tada dominirale političke teme (15,8%), ali je gotovo podjednako pažnja posvećena sociologiji naselja (14,5%), samoupravljanju (11,8%) i teorijskim problemima (9,8%). U *Reviji za sociologiju* političke teme, kojima je bilo posvećeno 12,6% tekstova, su bile podređene preispitivanju teorije (18,7%), odnosno metoda i nauke uopšte (15,3%), dok je slična pažnja bila posvećena problemima društvene strukture (13,2%) i nešto manje ekonomskim temama (9,3%).

Interes za politiku naglo se razvio tokom devedesetih godina XX veka. U *Sociologiji* se gotovo udvostručio broj tekstova posvećen političkim temama pa je bezmalo svaki peti tekst (19,4%) bio iz te oblasti. U *Sociološkom pregledu* porast je bio još izraženiji, o čemu svedoči 35% politikom inspirisanih tekstova. U *Reviji za sociologiju* broj tekstova posvećenih politici je, takođe, enormno porastao u odnosu na osamdesete, pa su u više od četvrtine (28%) svih tekstova analizirane političke teme.

Povećanje interesovanja za politiku u drugi plan je potisnulo ostale teme. Jedino je interes za teorijske probleme ostao manje-više konstantan.

Tako je u *Sociologiji* udeo radova o sociološkoj teoriji neznatno smanjen u odnosu na prethodnu deceniju – sa 14,1% na 12,7%, u *Reviji za sociologiju* smanjenje je iznosilo 2,5%, a jedino je u *Pregledu* došlo do značajnog povećanja broja tekstova o sociološkoj teoriji – sa 7,4% na 11,9%. Interes za ekonomske teme, koji ni u periodu socijalizma nije bio velik, devedesetih je dodatno smanjen pa je u *Sociologiji* objavljeno 8,3%, u *Pregledu* 4,4%, a u *Reviji* 8,6% radova iz oblasti ekonomije i ekonomske sociologije.

Visok stepen zainteresovanosti za politiku održao se i tokom prve decenije XXI veka. U *Sociologiji* on je tek neznatno smanjen u odnosu na prethodnu dekadu (18,8%), a do blagog povećanja je došlo u *Pregledu* (35,8%) i *Reviji* (28,4%).

Zanimljivo je da su ekonomske teme u srpskim časopisima, u odnosu na devedesete, postale nešto zastupljenije, dok se u *Reviji* njihova zastupljenost nije bitnije menjala (tabela 1). U *Reviji* je, međutim, zabeleženo opadanje interesa za bavljenje teorijom, a u srpskim časopisima došlo je do uravnoteženja bavljenja ovom problematikom. Naime, dok je osamdesetih u *Sociologiji* teorijska tematika bila gotovo dvostruko više zastupljena nego u *Pregledu*, u poslednjih deset godina relativni udeo ovih tema je gotovo izjednačen (tabela 1). *Sociologija* je, s druge strane, u odnosu na druge časopise zadržala primat u objavljivanju radova koji se bave problemima društvene strukture, ali je njihov broj ukupno posmatrano dvostruko manji nego tokom osamdesetih.

Tabela 1 Najzastupljenije oblasti u periodu 1981–2010. godine u tri sociološka časopisa

oblast/dekada	Sociologija			Sociološki pregled			Revija za sociologiju		
	„80	„90	„00	„80	„90	„00	„80	„90	„00
politika	10,2	19,4	18,8	15,8	35,0	35,8	12,6	28,0	28,6
ekonomija	8,6	8,3	9,4	6,6	4,4	5,7	9,3	8,6	8,8
teorija	18,5	12,7	13,5	9,9	11,9	12,5	18,5	16,2	11,7
struktura	20,1	11,4	10,9	7,9	7,5	6,2	13,2	1,1	5,9
samoupravljanje	12,3	1,6	0	11,8	0	0	1,3	1,1	0

Ako se pažnja usmeri na ostale oblasti, bez obzira u kojoj meri su zastupljene, uočiće se nekoliko interesantnih promena. Pre svega, tokom osamdesetih samoupravljanje je bilo veoma značajna oblast sociološkog interesovanja, ali se njen značaj izgubio urušavanjem samoupravnog socijalističkog sistema. U *Sociologiji* i *Sociološkom pregledu* samoupravljanje je tokom osamdesetih bilo pri vrhu liste najistraživanijih oblasti, da bi od devedesetih faktički nestalo iz socioloških časopisa. Izuzetak je činila *Revija za sociologiju* u kojoj ni tokom osamdesetih nije bilo mnogo radova

iz ove oblasti – svega tri teksta, što je činilo 1,3% od ukupnog broja u njoj objavljenih tekstova. To, međutim, ne znači da je u Hrvatskoj interesovanje za samoupravljanje bilo manje, ali je nesumnjivo ova problematika bila prepuštena drugim naučnim časopisima.

Ako se gubljenje interesa za samoupravljanje može objasniti političkim promenama, kontinuirano opadanje zastupljenosti metodoloških radova ima svakako druge uzroke. Pre svega, relativno najveći interes za metodološka pitanja bio je prisutan tokom osamdesetih godina. U *Sociologiji* i *Sociološkom pregledu* tokom te dekade objavljeno je 4,1%, odnosno 3,9% metodoloških tekstova, a u *Reviji za sociologiju* 7,1%. Devedesetih, osim u *Sociologiji* gde je došlo do povećanja udela na 6%, u *Pregledu* i *Reviji* udeo je opao na 3,1%, odnosno 3,2%. Međutim, gotovo potpuni gubitak interesa za metodološka pitanja usledio je u prvoj deceniji novog milenijuma. Samo jedan od sto tekstova objavljenih u *Sociologiji* u ovom periodu bavio se nekim metodološkim aspektom, a ni u *Sociološkom pregledu* i *Reviji za sociologiju* – gde je objavljeno 2,3%, odnosno 2,9%, nije bila mnogo bolja situacija. Najvažniji radovi iz ove oblasti u kojima je razvijano ili preneto i domaćim okolnostima prilagođeno svetsko metodološko iskustvo objavljeni su tokom sedamdesetih i osamdesetih godina, pa je verovatno zbog toga stručna javnost izgubila interes za bavljenje ovim pitanjima.

Sličan opadajući trend zabeležen je u oblasti koju pokriva sociologija naselja.⁹⁸ Evidentno je da je tokom poslednjih deset godina u oba srpska sociološka časopisa objavljeno u proseku svega 2,5% takvih radova, dok je devedesetih taj udeo u proseku bio oko 5,5%, a osamdesetih 8,5%. Sličan silazni trend zabeležen je i u *Reviji za sociologiju*, pa se objašnjenje mora tražiti u nekoj strukturnoj promeni. Po našem mišljenju postoje dva osnovna razloga. Prvi je vezan za potpuni gubitak interesa za probleme sela, a drugi za kraj ubrzane urbanizacije koja je u Jugoslaviji završena osamdesetih godina XX veka. Mada veoma značajna, tema promena u postsocijalističkim gradovima ne može nadomestiti ogroman interes koji je postojao za selo i ubranu urbanizaciju.

Kao što se vidi iz table 2, tokom proteklih godina promenljiv interes je iskazan za oblast religije, kao i za demografska kretanja. Nasuprot mitu o religiji kao tabu temi u socijalističkoj Jugoslaviji, njome su se osamdesetih u značajnoj meri bavili i *Sociologija* (7,4%) i *Revija za sociologiju* (5,5%). Tokom devedesetih u *Sociologiji* je splasnulo interes za religiju (1,7%), ali je istovremeno ojačao u *Sociološkom pregledu* (4,4%). Tokom poslednjih

98 Istina, ogroman broj radova iz ove oblasti koji se pojavio osamdesetih u *Sociološkom pregledu* verovanto je bio posledica nekih specifičnih činioaca, ali na ovom mestu to ne može biti predmet ispitivanja.

deset godina ponovo dolazi do promene trenda, pa umesto *Sociološkog pregleda*, radove iz ove oblasti pretežno objavljuje *Sociologija*. U proseku, međutim, taj udeo u beogradskim časopisima varira oko 3%.

Slično je i sa demografskim temama. Njihov udeo se značajno razlikuje u zavisnosti od dekade i časopisa. Kada je reč o beogradskim sociološkim časopisima⁹⁹ on se uz pomenute varijacije kreće oko 2,4%. Nasuprot tome, u *Reviji za sociologiju* je tokom devedesetih broj demografskih radova bio natprosečno visok (9,7%). To se, međutim, može objasniti značajnim demografskim, posebno migratornim, kretanjima kojima je Hrvatska bila izložna u tom periodu jer se na značajnom delu teritorije izmenila demografska i etnička struktura stanovništva. Masovan egzodus Srba iz Hrvatske, kao i priliv Hrvata iz Bosne i Hercegovine bili su glavni uzrok ovih promena.

S prethodnim u vezi stiće se utisak da su razni fenomeni vezani uz oživljavanje religije i demografske procese izazvali veću pažnju u javnom mnjenju Srbije nego u sociološkim časopisima. S druge strane, u sociologiji se beleži konstantan porast broja radova iz oblasti kulture. Ovaj trend je prisutan, s delimičnim izuzetkom *Sociološkog pregleda*, u svim časopisima. Dok se, na primer, osamdesetih kulturom bavio svaki stoti tekst u *Sociologiji*, odnosno svaki dvestoti u *Reviji za sociologiju*, u poslednjih deset godina oba časopisa poklonila su kulturi značajnu pažnju (tabela 2).

Veće interesovanje za kulturu svakako ima veze i sa promenom sociološke paradigme. Marksizam, koji je na ovim prostorima dominirao osamdesetih, kulturi nije pridavao veliki deterministički značaj, pa je ona bila u drugom planu u odnosu na druge sociološke teme. Napuštanje marksizma kao dominantne paradigme, uz buđenje interesovanja za probleme identiteta, predstavlja, po našem mišljenju, ključni razlog za pomeranje interesovanja ka temama iz oblasti kulture.

S druge strane, kontinuiran rast interesovanja za teme iz oblasti socijalne patologije direktno je povezan s porastom društvenih problema ove vrste. Dok je, na primer, osamdesetih u *Sociologiji* svega 0,8% tekstova analiziralo ovu oblast, u poslednjih deset godina njihov udeo je dostigao 9,9%. Sličan trend je uočen u *Reviji za sociologiju*. Jedino je *Sociološki pregled* o ovim temama imao bezmalo podjednak broj tekstova u svim periodima (tabela 2).

99 Okolnost da su *Sociologija* i *Sociološki pregled* izlazili u Beogradu prikriva, domaćim čitaocima poznatu, činjenicu da je *Sociologija* bila časopis Jugoslovenskog udruženja za sociologiju. Njen uređivački odbor je bio sačinjen od sociologa iz svih republika SFRJ. Sociološki pregled je bio časopis Srpskog društva za sociologiju u kome su objavljivali uglavnom autori iz Srbije.

Tabela 2 Zastupljenost ostalih oblasti u periodu 1981–2010. godine u tri sociološka časopisa

Teme/dekada	Sociologija			Sociološki pregled			Revija za sociologiju		
	„80	„90	„00	„80	„90	„00	„80	„90	„00
kultura	1,2	2,9	7,3	3,9	3,1	3,4	0,4	4,3	4,9
patologija	0,8	3,5	9,9	3,3	3,1	3,4	0	1,1	3,9
metodologija	4,1	6,0	1,0	3,9	3,1	2,3	7,1	3,2	2,9
demografija	2,9	2,2	1,0	2,0	2,2	4,0	0,5	9,7	2,9
religija	7,4	1,6	4,2	0,7	4,4	2,3	5,5	4,3	3,9
naselja	2,9	4,8	2,6	14,5	6,2	2,3	4,9	1,1	1,0
ostalo	11,1	25,7	21,4	19,7	19,0	22,2	26,7	21,3	25,5

Pored navedenih, prepoznali smo još šesnaest različitih oblasti. Tekstovi iz nekih od tih oblasti se pojavljuju samo u jednom časopisu, a iz nekih u sva tri. Zajedničko svim časopisima je, međutim, da malo pažnje posvećuju tim oblastima. Treba, ipak, istaći da već samo odsustvo pojedinih oblasti predstavlja rečit podatak. Tako, na primer, osamdesetih godina u oba beogradska časopisa objavljen je samo jedan rad iz oblasti ekologije. S druge strane, u istom periodu, *Revija za sociologiju* objavila je deset tekstova, što je činilo 4,3% svih tekstova u tom časopisu. Ta činjenica svedoči da se interes za ekološke teme osamdesetih godina širio sa severa ka jugu zemlje, pa je taj trend ostavio trag i u sociološkoj periodici.

Dosadašnja analiza bila je usmerena ka oblastima sociološkog interesovanja. Na osnovu nje se moglo suditi o trendovima interesovanja sociologa za različite društvene oblasti¹⁰⁰. U tom smislu, videli smo da je politika privukla najviše pažnje. To se može tumačiti demokratizacijom društva i mogućnošću slobodnog bavljenja političkim temama. Na taj način je sociologija zaposela deo prostora koji je u socijalizmu bio prvenstveno monopolisan od strane vladajuće komunističke partije i profesionalnih političara. Videli smo, takođe, da je interes za određene oblasti kontinuirano opadao, a za određene rastao, što se može dovesti u vezu sa vannaučnim činionicima kao što su strukturne ili ideološke promene.

Teme

Međutim, ma koliko analiza oblasti bila značajna, istraživanje veze između interesovanja sociologa i vannaučnih činilaca nije moguće ispitati bez osvrta na tematsku usmerenost radova. Teme nisu isto što i oblasti. Određene teme se mogu pojaviti u različitim oblastima. Primer koji je već pomenut jeste društvena kriza. Njome su se bavili sociolozi različitih pod-

100 Na određeni način navedeni podaci mogu svedočiti i o razvijenosti pojedinih socioloških disciplina u različitim sredinama.

disciplina jer se ona ispoljava kao politička, ekonomska, moralna kriza itd. Interesovanje za krizu u urbanizmu, na primer, ako se posmatra prema oblastima, predstavlja manifestaciju interesovanja za probleme grada, ali ako posmatramo kroz analizu tema, možemo je tumačiti u kontekstu opšteg talasa „krizologije“ osamdesetih.

Opšti pogled na zastupljenost različitih tema u celokupnom posmatranom periodu ukazuje na četiri teme koje su, iako u različitoj meri, dominirale u sva tri časopisa. Reč je o krizi, vrednostima, klasi i naciji. Osim navedenih, za beogradske časopise karakteristično je bavljenje devijacijama, a za *Reviju za sociologiju* pitanjima društvenog razvoja i identiteta. U tabeli 3 navedene su teme koje su se u celokupnom posmatranom periodu javile sa učestalošću većom od 5%.

Tabela 3 Učestalost tema u periodu 1981–2010. godine

Sociologija		Sociološki pregled		Revija za sociologiju	
Tema	Učestalost %	Tema	Učestalost %	Tema	Učestalost %
klasa	8,7	kriza	8,4	vrednosti	12,2
devijacije	8,5	regionalizam	7,0	razvoj	7,4
kriza	7,8	klasa	7,0	radna organizacija	7,9
ideologija	7,8	nacija	5,7	nacija	6,2
vrednosti	6,9	devijacije	5,7	klasa	5,9
nacija	5,8	vrednosti	5,7	identitet	5,9
radna organizacija	5,1	rat	5,7	pokreti	5,4
				demokratija	5,1

Navedena tabela daje opštu sliku. Međutim, tek stavljanjem u istorijski kontekst moguće je otkriti vezu između tematskih i političkih zao-kreta, ako ona postoji. Poređenje zastupljenosti tema prema decenijama ukazuje na nekoliko pravilnosti.

Društvena kriza, tačnije kriza sistema, bila je vodeća tema tokom osamdesetih godina u *Sociologiji* (14,8%) i *Sociološkom pregledu* (29,5%). U *Reviji za sociologiju*, mada ne na prvom mestu, ona je, takođe, visoko zastupljena (12,0%). Već devedesetih godina, raspadom sistema, kriza nestaje sa spiska aktuelnih tema. Zbog toga se njeno pojavljivanje u tabeli 3 duguje isključivo velikom broju tekstova koji su joj bili posvećeni tokom osamdesetih. Na izvestan način moglo bi se očekivati da bi naučni interes za krizu sistema mogao biti probuđen nakon njegovog raspada, jer vremenska distanca pogoduje sistematskom ispitivanju uzroka raspada nekog društvenog sistema. Međutim, naši podaci pokazuju da je ta tema postala potpuno irelevantna što se može tumačiti jedino vannaučnim razlozima.

Utisak je, naime, da se sociološka debata o socijalizmu završila prihvatanjem ekonomističkog objašnjenja o neefikasnosti socijalističkog sistema.

Sličnu sudbinu je doživela i analiza klasa, odnosno klasne strukture. Tokom osamdesetih godina XX veka, klasa je bila na drugom mestu liste najzastupljenijih tema u sva tri časopisa. Devedesetih, međutim, u *Sociologiji* i *Sociološkom pregledu* zastupljenost ove teme se više nego prepolovila (sa 13,3%, odnosno 13,7% pala je na 5,7%, odnosno 5,5%), a u *Reviji za sociologiju* se bezmalo izgubila (svega dva teksta).

Uporedo sa opadanjem interesovanja za klasu, rastao je interes za naciju. Osamdesetih, nacija se ne pominje u *Sociološkom pregledu*, a jedva da se pominje u *Reviji za sociologiju* (1,9%) i tek nešto češće u *Sociologiji* (4,9%). Devedesetih, međutim, u srpskim časopisima ova tema ulazi na listu najzastupljenijih. Interesantno je da je „sociološki nacionalizam“ u Srbiji splasnulo početkom novog milenijuma, upravo u trenutku kada je u Hrvatskoj buknuo, sudeći prema 11,4% tekstova koje je *Revija* posvetila ovoj temi. Naravno, budući da nije reč o kvalitativnoj analizi ne može se reći da li su pomenuti tekstovi bili neutralni, pretežno kritički ili afirmativno intonirani.

U *Reviji za sociologiju*, za razliku od srpskih socioloških časopisa, počev od devedesetih godina identitet je postao veoma prisutna tema. Tako je tokom devedesetih on predstavljao udarnu temu (12,7%), a u poslednjih deset godina ostao je visoko zastupljen (10,1%), mada su ga po zastupljenosti pretekle teme kao što su nacija i vrednosti. S druge strane, identitet se kao relativno značajna tema pojavio u *Sociološkom pregledu* tokom devedesetih, ali u znatno manjem obimu (5,5%), da bi se tokom poslednje decenije iznova gotovo u potpunosti izgubio.

Za našu analizu posebno je interesantna tema vrednosti. Ova tema je u *Reviji za sociologiju* bila veoma prisutna tokom sve tri decenije. U *Sociologiji* se, međutim, pojavljuje tek tokom devedesetih godina i to pri dnu liste najzastupljenijih tema, da bi u poslednjoj dekadi postala svojevrsni „hit“ kako u *Sociologiji* (14,8%), tako i u *Sociološkom pregledu* (10,2%). Kao što su tokom osamdesetih godina kriza i klasa bile omiljene teme u svim časopisima, tako su početkom novog milenijuma to mesto zauzele vrednosti. Snažan interes za vrednosti u srpskoj sociologiji XXI veka je, čini se, direktna posledica pokušaja da se objasne teškoće društvenog razvoja uprkos promeni političkog i ekonomskog sistema. Naime, u sociološkoj zajednici preovladalo je uverenje da razloge „neuspeha“ tranzicije treba tražiti u sferi vrednosnog nasleđa, što je ovu temu učinilo veoma popularnom.

Valja zabeležiti i to da su među temama koje su, nakon osamdesetih, nestale sa liste najzastupljenijih u beogradskim časopisima društveni po-

kreći i nejednakosti. Istovremeno, teme koje su se na toj listi pojavile devedesetih i kasnije su: devijacije, rat, modernizacija, demokratija itd.

Imajući u vidu navedena zapažanja, moglo bi se zaključiti da su na tematsku usmerenost sociologije presudan uticaj imala dva faktora. Prvi je promena istorijskih okolnosti, a drugi je teorijsko-ideološki zaokret u sociologiji, od marksizma ka drugim teorijskim i ideološkim orijentacijama.

Kada je reč o promenama u okruženju, odnosno o društvenim problemima kao faktoru od koga zavisi izbor teme, najdirektniji uticaj je izvršio rat. Tokom devedesetih godina u *Sociološkom pregledu* bilo je 14,4% tekstova posvećeno ovoj temi. Probudeni interes za društvene devijacije, naročito izražen u *Sociologiji*, takođe, svedoči o uticaju pomenutog faktora. Povećano zanimanje za temu nacije tokom devedesetih nesumnjivo je povezano s jačanjem nacionalizma, dok je usredsređenost *Revije za sociologiju* na temu identiteta u istom razdoblju bila u vezi sa potrebom za izgradnjom novog državnog identiteta. Na sličan način kriza sistema tokom osamdesetih neposredno se odrazila na izbor socioloških tema naročito u *Sociološkom pregledu* i *Sociologiji* (tabele 4.1, 4.2 i 4.3).

Tabela 4.1 Učestalost tema u periodu 1981–1990. godine

Sociologija		Sociološki pregled		Revija za sociologiju	
Tema	Učestalost %	Tema	Učestalost %	Tema	Učestalost %
kriza	14,8	kriza	29,5	kriza	12,0
klasa	13,.	klasa	13,6	razvoj	11,1
ideologija	7,8	razvoj	11,4	klasa	11,0
sukobi	7,2	nejednakosti	9,1	Vrednosti	10,3
identitet	7,0	pokreti	6,8	pokreti	10,3
radna organizacija	7,0			radna organizacija	8,5
				pokretljivost	6,8

Tabela 4.2 Učestalost tema u periodu 1991–2000. godine

Sociologija		Sociološki pregled		Revija za sociologiju	
Tema	Učestalost %	Tema	Učestalost %	Tema	Učestalost %
devijacije	9,0	rat	14,4	identitet	12,7
ideologija	8,2	promena	10,3	vrednosti	11,1
nacija	7,8	nacija	8,9	modernizacija	7,9
vrednosti	5,7	klasa	6,8	ideologija	7,9
klasa	5,7	identitet	5,5	komunikacije	6,3
		ideologija	5,5		

Tabela 4.3. Učestalost tema u periodu 2001–2010. godine

Sociologija		Sociološki pregled		Revija za sociologiju	
Tema	Učestalost %	Tema	Učestalost %	Tema	Učestalost %
vrednosti	14,8	regionalizam	16,1	vrednosti	19,0
devijacije	13,3	vrednosti	10,2	nacija	11,4
modernizacija	7,8	promena	10,2	identitet	10,1
radna organizacija	7,2	devijacije	7,3	devijacije	7,6
ideologija	7,0	demokratija	6,6	demokratija	7,6
klasa	7,0	manjine	6,6	razvoj	6,3
		nacija	5,8	rat	5,1

Međutim, osim pojave novih društvenih problema, na izbor teme značajan uticaj su imale i promene intelektualne mode. Smanjen interes za klasnu strukturu, društvene pokrete i nejednakosti do čega je došlo početkom devedesetih teško bi se mogao objasniti na drugačiji način. Svojevrsna autocenzura u pogledu pozivanja na Marksa i marksističke koncepte nesumnjivo je imala veze sa vannaučnim zbivanjima koja su koincidirala sa slomom i urušavanjem socijalizma (Mimica i Vuletić, 1998).

Tranzicija, globalizacija i evrointegracija

Dosadašnja analiza je pokazala da su sociolozi promptno reagovali na promene društvenih okolnosti. Izbor tema, kako je pokazao Guldner, nije nezavisan od ideoloških uticaja (Gouldner, 1980). Ti uticaji vidljivi su i na osnovu podataka iz našeg istraživanja. Međutim, pored njih, uočljiv je i uticaj drugih faktora kao što su pritisak neposrednih društvenih problema i razvoj same sociologije kao nauke što se ogledalo pre svega u interesovanju za teorijska i metodološka pitanja. Istorija sociologije pokazuje, međutim, da su najtrajniji trag ostavili oni autori i radovi čije su analize bile vezane za šire društvene procese. U tom smislu interesovalo nas je u kojoj meri je sociologija posvetila pažnju upravo tim procesima.

Kao što je u uvodu nagovešteno, pošli smo od pretpostavke da su tranzicija, globalizacija i evrointegracije tri najvažnija procesa koja manje ili više neposredno utiču na srpsko, ali i na sva postsocijalistička društva srednje i jugoistočne Evrope.

Zbirni pogled na prisustvo ovih procesa u sociološkim tekstovima svedoči da su oni bili zastupljeni u 18% radova objavljenih u *Sociologiji*, 18,7% radova objavljenih u *Sociološkom pregledu* i 11,2% radova objavljenih u *Reviji za sociologiju*.

Na osnovu ovog uvida moglo bi se zaključiti da je u srpskoj sociologiji posvećena relativno velika pažnja ključnim procesima savremene epohe.

Drugim rečima, tokom proteklih trideset godina, gotovo svaki peti tekst dovodio je neki od ovih procesa u vezu sa svojom temom istraživanja. Zapravo, ako se ima u vidu da su tokom osamdesetih godina samo četiri teksta¹⁰¹ bila u vezi s navedenim procesima, opravdano je broj takvih tekstova posmatrati u odnosu na ukupan broj radova objavljenih od početka devedesetih godina do danas. Tako posmatrano, tranziciji, globalizaciji i evrointegracijama posvećen je svaki četvrti tekst u sva tri časopisa. Najviše u *Sociologiji* (26,6%) i tek nešto manje u *Sociološkom pregledu* (24,8%) i u *Reviji za sociologiju* (24,5%).

Međutim, pogled na tabelu 5 u kojoj su raščlanjeni ovi procesi prema dekadama i časopisima svedoči da pomenute podatke treba uzeti sa zrnom soli.

Tabela 5 zastupljenost tekstova
o ključnim procesima u periodu 1990–2010. godine

Proces/časopis	Sociologija		Sociološki pregled		Revija za sociologiju	
% (N)	„90	„00	„90	„00	„90	„00
Tranzicija	31,1 (98)	8,3 (16)	22 (51)	17,6 (31)	19 (18)	3,2 (4)
Globalizacija	0,6 (2)	5,7 (11)	3 (7)	4 (7)	2,1 (2)	1,6 (2)
Evrointegracija	0,9 (3)	1,6 (5)	0,9 (2)	1,7 (3)	2,1 (2)	10,3 (12)

Naime, očigledna je nesrazmera u pogledu zainteresovanosti za pojedine procese. Tokom devedesetih najviše se pisalo o tranziciji dok su globalizacija i evrointegracije bile gotovo u potpunosti zanemarene. U tom smislu nije bilo suštinskih razlika među časopisima, osim što je *Sociologija* značajno prednjačila prema ukupnom broju tekstova o tranziciji (98).

Na početku novog milenijuma odnos između analize pojedinih procesa postaje nešto uravnoteženiji, ali pre svega zahvaljujući smanjenom interesovanju za tranziciju, a ne povećanju interesovanja za globalizaciju ili evrointegracije. Kada je reč o beogradskim časopisima, broj tekstova koji se bave evrointegracijama jedva da je blago povećan u odnosu na devedesete. U *Reviji za sociologiju*, s druge strane, tranzicija je premeštena u drugi, a u prvi plan su izbili tekstovi koji se bave evrointegracijskim procesima. Činjenica da je Hrvatska u to vreme već završila pregovore o prijemu sa EU, dok je Srbija u trenutku pisanja ovog teksta (mart 2012) tek obezbedila status kandidata za članstvo, ilustrativna je za ovu nesrazmeru.

Teže je, međutim, pronaći objašnjenje za relativno malu zastupljenost tekstova koji proučavaju društvene pojave u kontekstu globalizacije. U nedostatku adekvatnijeg objašnjenja, ovaj fenomen se može pripisati relativ-

101 Sva četiri su bila objavljena u *Sociološkom pregledu*, od toga tri posvećena tranziciji i jedan u vezi s EU.

noj zatvorenosti i izrazitoj državocentričnoj orijentaciji domaće sociologije. U kojoj meri je takav zaključak opravdan, pokazaće analize citiranosti koja sledi.

Analiza citiranosti

Kao što je u uvodu rečeno, otvorenost domaće sociologije smo merili u tri perioda na osnovu sledećih indikatora:

- Aktuelnosti objavljenih radova (odnosno starosti korišćenih referenci);
- Učešća korišćenih referenci na stranim jezicima;
- Zastupljenosti regionalnih i stranih autora u analiziranim časopisima.

Aktuelnost objavljenih radova

Aktuelnost sociologije tokom osamdesetih godina ukazuje na relativnu regionalnu ujednačenost dva sociološka centra SFRJ – Beograda i Zagreba. Pripadnost istom društvenom i akademskom prostoru je vidljiva i u uređivačkoj politici časopisa i u produkciji članaka naučnika. Međutim, budući da je časopis *Sociologija* predstavljao časopis JUS (Jugoslovenskog udruženja sociologa) uočljiva je njena nešto veća otvorenost i aktuelnost u odnosu na ostale. Nešto je više radova u Sociologiji (62.5%) nego u Sociološkom pregledu (60%) i *Reviji za sociologiju* (57,7%) u kojima autori koriste literaturu objavljenu u protekle dve godine. Takođe, u *Sociologiji* je zabeležen i najmanji udeo radova (9%) bez referenci mlađih od pet godina, u poređenju sa 12% u Sociološkom pregledu i 10% u *Reviji za sociologiju*. Interesantno je da aktuelnost članaka u ovom periodu ide zajedno sa pozivanjem na „klasike“ sociologije. Imajući u vidu da je na Univerzitetu u Beogradu u većoj meri bio prisutan uticaj istorijske i teorijske sociologije primetno je češće citiranje „klasika“ u radovima u *Sociologiji* u kojoj čak 71,4% radova referira na njih, za razliku od 56% u *Sociološkom pregledu* i 53.5% u *Reviji za sociologiju*.

Druga decenija u potpunosti odslikava promene koje su se dešavale u društvu. Naime, u srpskoj sociologiji usled političke i akademske izolacije, dolazi do blagog gubitka aktuelnosti u citiranoj literaturi, ali se u hrvatskoj sociologiji dešava značajniji iskorak ka aktuelnoj domaćoj i stranoj literaturi. U tom periodu *Sociologija* ima 59,5%, *Sociološki pregled* 59% a *Revija za sociologiju* čak 71,2% članaka u kojima se autori pozivaju na literaturu publikovanu u prethodne dve godine. Dok je u *Sociologiji* 8,7% radova sa referencama isključivo starijim od pet godina, *Pregledu* 11,3%, u *Reviji* takvih radova nema. Učešće pozivanja na klasike opada u svim časopisima, ali je najveći pad zabeležen u *Reviji za sociologiju*.

Treća decenija predstavlja postepeni oporavak srpske sociologije od izolacije. Iako tek otpočele promene nisu još u potpunosti izražene, vidljiv je početak obnavljanja kontakata i usklađivanje sa savremenim tokovima. Hrvatska sociologija je u tom periodu već konsolidovana pa autori u većini radova koriste veoma sveže publikovane domaće i strane radove. Učešće radova sa literaturom starosti do dve godine u *Sociologiji* je 59,4%, u *Pregledu* 65,4% dok je čak 80,8% u *Reviji za sociologiju*. Takođe, radovi u kojima se ne citiraju dela mlađa od pet godina u *Sociologiji* su zastupljeni sa 9%, u *Pregledu* 5,3% a u *Reviji* 1%. Istovremeno uticaj klasika dodatno slabi pa se sad u svim časopisima u više od polovine radova autori ne pozivaju na klasike (57,8% radova bez „klasika“ u *Sociologiji*, 56,2% u *Pregledu* i 68,7% u *Reviji*).

Ukupno posmatrano, aktuelnost srpske sociologije ukazuje na jasan silazni trend od naučnog ambijenta koji je tokom perioda federacije podrazumevao značajnu aktuelnost u regionu, do društvene i akademske zatvorenosti kojom je srpska sociologija gubila korak sa naučnim trendovima. Jedan od razloga je sasvim sigurno akademska izolacija koja je nastala značajnim zatvaranjem akademske zajednice u nacionalne okvire usled gubitka akademske među-institucionalne saradnje na prostoru bivše Jugoslavije (dok su lični kontakti sa kolegama iz bivših republika sporadično održavani). S druge strane hrvatska sociologija je uspela vrlo brzo da uspostavi standarde koji su podrazumevali intenzivniju komunikaciju sa poslednjim teorijskim i empirijskim dostignućima u nauci. Brža politička i društvena integracija Hrvatske u evropski prostor pratila je i akademsku otvorenost – što se, između ostalog, ogleda u znatnoj upućenosti autora na savremenu domaću i stranu literaturu.

Broj korišćenih referenci na stranim jezicima

Otvorenost jedne nauke prepoznavamo preko učestalosti citiranja radova koji su na stranim jezicima. Strana literature predstavlja nezaobilazni okvir kad govorimo o prijemčivosti stranih ideja, i upućuje na njihovu produktivnu međunarodnu razmenu. Budući da je engleski jezik definitivno *lingua franca* i savremenog naučnog sveta, očekivano je najveće učešće ovog jezika među stranim jezicima.

Tokom osamdesetih godina federalni časopis *Sociologija* je bio najotvoreniji, dok je najmanje stranih referenci bilo u *Reviji za sociologiju* (tabela br. 6). U prvoj dekadi u *Sociologiji* je objavljeno najviše radova u kojima su autori koristili i stranu literaturu. Sledio ga je *Sociološki pregled*, dok je *Revija za sociologiju* imala oko 1/6 radova bez pozivanja na publikacije na stranom jeziku.

Tabela 6 *Učešće radova koji koriste strane izvore
u tri časopisa u tri perioda*

	‘81.-’90.	‘91.-’00.	‘01.-’10.
Sociologija	96,4%	84,3%	93,6%
Sociološki pregled	92%	80,1%	86,3%
Revija za sociologiju	85,9%	98,2%	94%

U drugoj dekadi domaća sociologija beleži značajni pad radova u kojima se autori pozivaju na stranu literaturu, smanjenje u oba časopisa za oko 12%. Istovremeno u Hrvatskoj dolazi do naglog skoka istog tipa rada. Tek u trećoj deceniji uočava se oporavak i ponovno otvaranje domaće sociologije što se ogleda gotovo u obaveznoj praksi pozivanja na stranu literaturu. Nakon društvenih promena početkom devedesetih, sociologija u Hrvatskoj se otvara ka stranoj literaturi dok se sociologija u Srbiji, usled znatne izolacije, zatvara. Tek posle novog društveno-političkog preokreta u Srbiji, nakon 2000. godine, dolazi do njenog ponovnog otvaranja. Ove podatke potvrđuje i detaljnija analiza koja sledi.

Tokom osamdesetih godina u *Sociologiji* je u proseku svaki rad imao po 17,4 referenci na nekom od stranih jezika (a od toga 13 na engleskom jeziku), što je činilo 68,2% od ukupnog broja referenci i 9,5 (ili 31,8%) radova navedenih u literaturi na domaćem jeziku.¹⁰² U isto vreme prosečan broj stranih referenci u *Sociološkom pregledu* je 19,1 (što je činilo 73,9% ukupnog broja referenci) od toga na engleskom 13,4, a domaćih 8,2 (odnosno 26,1%). Istovremeno u *Reviji za sociologiju* je prosečno 14,7 stranih radova citirano (64,9%) a na engleskom jeziku 11,4, dok je domaćih 7,8 (35,1%). U prvoj dekadi je u Srbiji i u apsolutnom i u relativnom smislu veća zastupljenost stranih publikacija koji naučnici koriste kao izvore i na koje referišu,¹⁰³ što potvrđuje tezu o regionalnom akademskom centru u kom su objavljivali naučnici cele federacije, koristeći najsvežija publikovana znanja iz zemlje i inostranstva.

Tokom devedesetih godina u *Sociologiji* opada prosečan broj stranih referenci na 16,4 (što čini 58% referenci) po radu (12,7 na engleskom jeziku) dok istovremeno raste učešće domaćih navedenih autora na 10,9 (42% ukupnog broja referenci). Ista pojava je prisutna i još izraženija u *Sociološkom pregledu* gde broj stranih referenci opada na 12,9 (što čini 49,9% u ukupnom broju navedene literature), a na engleskom jeziku je u proseku 10,8 referenci. U istom časopisu raste broj domaćih referenci na 13,6 (što je 50,1% navedenih radova). U hrvatskoj sociologiji se dešava obrnuti

102 Prosečan broj referenci po radu je računat samo za one radove koji su imali strane, odnosno domaće reference.

103 U prvoj dekadi je 14,1% radova u *Sociologiji*, 24% u *Pregledu* i 11,3% u *Reviji* u kojima autori uopšte ne koriste domaće izvore literature.

proces jer u *Reviji za sociologiju* dolazi do značajnog porasta prosečnog broja stranih radova među referencama na 20,7 (koji sad čine čak 77,1% od ukupnog broja referenci), od toga na engleskom jeziku je 18,9, dok je procenat učešća domaćih autora u navedenoj literaturi u proseku ostao gotovo isti 7,7 (ali se relativno učešće smanjilo na 22,9%).¹⁰⁴

Period nakon 2000. godine predstavlja proces postepenog otvaranja srpske sociologije ka stranim autorima, pa je приметna tendencija nešto učestalijeg pozivanja na stranu literaturu nego tokom devedesetih. U *Sociologiji* učešće stranih referenci se penje na 65,9% ukupne navedene literature, a po članku ih je prosečno 19,5 (od toga na 16,7 engleskom jeziku), čime čak prevazilazi nivo iz osamdesetih. Domaćih referenci je u proseku 13,1 i one čine 34,1% ukupnog broja referenci. U *Sociološkom pregledu* je prisutan isti proces otvaranja ka stranim autorima pa se učešće stranih članaka u navedenoj literaturi penje na 52,5% dok ih je prosečno po članku 16,6 (na engleskom jeziku 15). Domaćih referenci je u proseku po radu 13,8, odnosno 47,5% ukupnog broja navedene literature. U hrvatskoj sociologiji relativno učešće stranih autora među referencama malo opada, na 69,9%, ali se prosečan broj uvećava na 23,4 po radu (od toga 21 na engleskom jeziku). Domaći autori su zastupljeni sa 30,1% referenci a u proseku ih po radu ima 11,5.

Put srpske sociologije jasno oslikava put društvenih promena: od akademskog regionalnog centra, preko izolacije, do pronalaženja nove uloge kroz procese integracije na periferiji Evrope. Pozicioniranje na akademskoj mapi podrazumeva intenzivniju akademsku saradnju i razmenu, koja ponovo oživljava nakon političkih promena 2000. godine. Kad je reč o hrvatskom primeru, u periodu od jedne decenije je došlo do promene od republičkog centra do relativno zrelog stepena evropske akademske integrisanosti.

Zastupljenost regionalnih i stranih autora u analiziranim časopisima

Do sličnih zaključaka ćemo doći i analizom učešća regionalnih i stranih autora koji su objavljivali u navedenim publikacijama. Tokom postojanja zajedničke države časopis *Sociologija* (kao časopis JUS) je bio najotvoreniji za autore unutar federacije. Najveći broj autora koji su u njemu objavljivali su bili zaposleni u institucijama u Srbiji (48,1% radova) ali je istovremeno 25,5% radova autora iz Hrvatske i 20% radova kolega iz Slovenije. Sa učešćem manjim od po 3% su bili zastupljeni autori iz BiH, Crne Gore i Makedonije. Naučnika koji su zaposleni u akademskim insti-

104 U drugoj dekadi je 8,3% radova u *Sociologiji*, 6,6% u *Pregledu* i 21,4% u *Reviji* u kojima autori uopšte ne koriste domaće izvore literature.

tucijama van federacije je bilo oko 2%. S druge strane *Sociološki pregled* i *Revija za sociologiju* su s jedne strane bile daleko više republička glasila sociologa¹⁰⁵ ali su istovremeno bili nešto otvoreniji za strane autore (4,5% radova onih koji su zaposleni van federacije u *Sociološkom pregledu* i 9,3% u *Reviji za sociologiju*).

Tokom devedesetih, usled prekida međurepubličke komunikacije, u domaćoj sociologiji dolazi do naglog povećanja objavljenih autora iz zemlje (86,7% radova u *Sociologiji* i 97,4% u *Sociološkom pregledu*) dok učešće autora iz nekadašnje zajedničke države naglo opada (tekstova hrvatskih kolega je 5,2%, slovenačkih 1,7% i 1% autora iz drugih republika). Iako je zemlja bila u izolaciji, redakcija časopisa *Sociologija* uspeva da privuče nešto veći broj stranih autora (5,2% radova) nego u prethodnoj dekadi, čime pokušava da uspostavi nove akademske mreže u promenjenim društvenim okolnostima. *Sociološki pregled* postaje gotovo isključivo republičko glasilo, dok je naglo otvaranje ka stranim autorima vidljivo u hrvatskom sociološkom glasilu (čak 17% radova). Istovremeno u *Reviji* opada gotovo u potpunosti učešće autora iz bivše zajedničke države. Sva tri časopisa u ovom periodu karakteriše to da je preko 4/5 radova objavljeno od strane autora koji su zaposleni u institucijama zemlje, da je nekadašnja međusobna komunikacija svedena na minimum, a da se percipiraju novi akademski centri sa kojima valja uspostavljati mreže naučne razmene koji se nalaze van granica bivše zajedničke države. Budući da je najbolje veze sa stranim sociolozima i pre raspada države imala hrvatska sociologija, ona je u za nju povoljnijim društveno-političkim okolnostima tu prednost udvostručila.

Od početka milenijuma u srpskoj sociologiji nije došlo do značajnijih pomaka osim nastavljanja trenda postepenog otvaranja za strane autore (u *Sociologiji* je 8,3% radova koji su objavili stranci, a u *Pregledu* se pojavljuju radovi autora iz Hrvatske i Slovenije). Istovremeno u Hrvatskoj dolazi do pada učešća stranih autora (na 10,8%) ali se stvara nova razmena sa kolegama iz Slovenije (9,8% radova). Ovaj nalaz može biti ključ razumevanja budućeg pravca regionalnog povezivanja akademski bliskih područja.

Teorija i empirija

Za kraj rada smo pažnju posvetili i jednoj temi koja je takođe indikator promena. Podela na teoriju i empiriju je dugo u sociologiji bilo ne samo praktično već i značajno epistemološko pitanje. Iako su empirijska istraživanja imala svoje mesto u sociologiji federacije, teorijski, spekulativ-

105 *Sociološki pregled* sa 80,5% radova autora iz Srbije, a *Revija za sociologiju* 74,7% autora iz Hrvatske.

ni um je neretko odnosio prevagu kao značajnije analitičko oruđe u odgovaranju strukture i promena društvene stvarnosti.

Tabela 7 Tip teksta u sociološkim časopisima
u tri vremenska perioda

časopis	tip	'81.-'90.		'91.-'00.		'01.-'10.	
		f	%	f	%	f	%
sociologija	teorijski	165	70,21	174	60,84	86	45,03
	empirijski	70	29,79	112	39,16	105	54,97
	Total	235	100,00	286	100,00	191	100,00
sociološki pregled	teorijski	86	56,21	168	73,04	86	49,71
	empirijski	67	43,79	62	26,96	87	50,29
	Total	154	100,00	230	100,00	173	100,00
revija za soci- ologiju	teorijski	117	64,29	58	62,37	34	34,00
	empirijski	65	35,71	35	37,63	66	66,00
	Total	182	100,00	94		100	100,00

I tokom osamdesetih i tokom devedesetih teorijska razmatranja odnose prevagu – iako je tokom osamdesetih ovo pitanje i dalje imalo epistemološki značaj, tokom devedesetih kao značajan razlog je sigurno i nedostatak materijalnih sredstva za empirijski zasnovane studije. Tokom poslednje decenije je nastao svojevrsni obrt, pa je više radova zasnovano na empirijskim podacima. Razlozi mogu biti s jedne strane prevazilaženje krute epistemološke podele na empiriju i teoriju, a s druge rast značaja empirijskih istraživanja u globalnim naučnim tokovima.

Zaključak

Upadljiv porast ili gubitak interesovanja za pojedine oblasti, odnosno potpun nestanak nekih ili pojava novih u određenim prelomnim trenucima istorije svedoče o uticaju društvenih promena na sociologiju. Veza sociologije i društvenih promena još je očiglednija ako se posmatraju tematski zaokreti. Veliko interesovanje za probleme rada i radnih organizacija ili za probleme društvene strukture i posebno pitanja klase i klasnih odnosa u periodu socijalizma ustupilo je mesto temama kao što su nacija, identitet i vrednosti. Ako je analiza oblasti pokazala uticaj društvenih promena na sociologiju, analiza tema je pokazala na koji način se sociologija prilagođavala tim promenama. Osnovni mehanizam prilagođavanja sastojao se u (de)legitimisanju pojedinih tema. Razlike koje su u tom pogledu postojale između Srbije i Hrvatske ogledale su se prvenstveno u trenutku kada su pojedine teme dobijale, odnosno gubile na značaju.

Nasuprot svojoj osetljivosti na tekuće promene, sociologija se pokazala relativno rezistentna na promene u epohalnim procesima. Veliki društveni procesi kao što su globalizacija i evropske integracije nisu u srpskoj sociološkoj zajednici izazvali veću pažnju. To se, međutim, ne bi moglo reći za tranziciju koja je tokom devedesetih bila ključna sociološka tema u Srbiji.

Dramatične promene postsocijalizma su uticale da sociologija u Srbiji pređe put od regionalnog (federativnog) centra, preko dekade izolacije, do novog uključivanja u evropski akademski prostor. Aktuelnost i otvorenost tekstova domaćih autora predstavljaju jasne pokazatelje datih promena u obliku krive "u", gde dekada društvene (i akademske) izolacije predstavlja najniži stupanj referiranja na aktuelne i strane izvore. Ovaj period je u mnogo čemu bio period *autoreferisanja* – od tema koje su pretežno „domaće“ do autora i istraživanja. Perspektive domaće sociologije postaju vidljive sa intenzivnijim integrisanjem u evropski region. Takođe, s obzirom na zajedničku prošlost kao i jezičke srodnosti očekivana je značajnija razmena unutar regiona bivše SFRJ (takve veze su već uspostavljene između Hrvatske i Slovenije).

Prilog

Tabela 1 *Popis oblasti i tema*

	OBLAST		tema
1	POLITIKA	1	korupcija
2	EKONOMIJA	2	regionalizam
3	KULTURA	3	NVO
4	PORODICA	4	društveni pokreti
5	MLADI	5	ideologija
6	ROD	6	društveni sukobi
7	METOD	7	država
8	TEORIJA	8	nacija
9	STRUKTURA	9	devijantnost
10	KRIMINALITET I DEVIJANTNOST	10	klasa
11	DEMOGRAFIJA	11	rat
12	NASELJE	12	identitet
13	RELIGIJA	13	pokretljivost
14	SOCIJALNA PSIHOLOGIJA	14	komunikacija
15	OBRAZOVANJE	15	društvene i kulturne manjine

	OBLAST		tema
16	SAMOUPRAVLJANJE	16	organizacije (radne)
17	PREISPITIVANJE TEORIJE	17	socijalizam
18	MEDIJI	18	kapitalizam
19	KNJIŽEVNOST	19	pop kultura
20	PRAVO	20	visoka kultura
21	MEDICINA	21	vrednosti
22	NAUKA	22	društvena kriza
23	PSIHOLOGIJA	23	naučni aktivizam
24	EKOLOGIJA	24	društvene nejednakosti
25	GLOBALIZACIJA	25	razvoj (progres)
		26	društvena promena
		27	dokolica
		28	demokratija
		29	modernizacija
		30	privatizacija
		31	politički izbori
		32	izbegla lica
		33	raspad SFRJ

Osvrt na peti deo

Iz današnje perspektive posmatran, ovaj tekst predstavlja solidan pogled na problem kojim se bavio, ali ne više od toga. Tada je, međutim, propuštena prilika da se ukaže na dve stvari koje nisu, a možda tada i nisu mogle biti, primećene.

Prva je da ponovno uključivanje domaće sociologije u međunarodnu naučnu zajednicu nakon perioda izolacije podrazumeva promenu u ambicijama koje su radovi, odnosno autori iz Srbije, mogli da imaju. Periferni i poluperiferni položaj države i društva odražavao se i na njihovu poziciju u naučnom svetu. Naučne „sirovine“ i „polufabrikati“ bili su najviše što se moglo porizvesti u nauci. Drugim rečima, od tekstova se očekivalo da budu empirijski i da, u najboljem slučaju, ponude podatke koji bi se mogli uklopiti u teorijske okvire nastale u centrima sociološke misli.

Raniji teorijski iskoraci, poput onih koje su činili autori Praksis škole, sada su postajali mnogo teži osim ako naši autori nisu zauzimali neku od pozicija na važnim svetskim univerzitetima. Ilustracije za ovu tvrdnju predstavljaju dve priče iz života.

Autor ovoga teksta je tokom studijskog boravka na LSE kao svojevrsni završni rad napisao tekst o efektima globalizacije na balkanski region. Recenzenti su, međutim, tražili da isključim prvi teorijski deo u kome sam se oslanjao na tadašnje radove Entoni Gidensa, Ulriha Beka i Manuela Kastelsa, ali uz određene kritičke primedbe koje sam imao. Akadamski socijalizovan na univerzitetu u Beogradu sredinom i krajem osamdesetih godina prošlog veka, u duhu u kome su se posebno cenila originalnost i kritičko preispitavanje čak i onih autora na koje se oslanjate, nisam mogao da prihvatim takvu vrstu recenzije, pa taj rad nikada nije ni objavljen.

Po sećanju mogu da rekonstruišem i primer jednog istaknutog domaćeg autora za čiju knjigu je interesovanje pokazao nemački izdavač. Budući da sam u to vreme bio blizak sa tim autorom i osobom koja je posredovala u kontaktima sa nemačkim izdavačem, sećam se da je uslov za objavljivanje knjige bio izostavljanje čitavog prvog dela knjige, upravo onog u kome je razvijen teorijski okvir na kome je počivala empirijska studija prezentovana u drugom delu originalnog rukopisa.

Ne ulazeći u veoma složen koloplet determinističkih razloga zbog kojih u doba globalizacije načinjena nova podela rada, može se reći da je ona uticala i na način pisanja i teme kojima su se sociolozi bavili.

Druga teza koju u izvornom radu nije bila problematizovana, a zaslužuje pažnju, odnosi sa na otklon sociologa prema temama koje nisu imale veze sa društvenim tokovima, niti sa važnim teorijskim pitanjima sociologije. Reč je o radovima koji su problematizovali sasvim legitimne, ali efemerne teme – kao što su, na primer, džez i slične oblasti – koje su više bile plod ličnih interesovanja pojedinih autora nego društvene potrebe. Pojava ovakvih radova svedoči, s jedne strane, na individualnom nivou, o svojevrsnom begu autora u akademske niše, koje nisu bile na vetrometini društvenih zbivanja, a s druge strane, na kolektivnom nivou, o krizi koju su ranije u američkoj sociologiji identifikovali Berger i Kelner, govoreći o potrebi povratka sociologije velikim i društveno značajnim temama (Berger i Kelner, 1983). Ovo je posebno važno istaći imajući u vidu da je domaća sociologija raspadom Jugoslavije svedena na relativno mali broj sociologa, raspoređenih na mnoštvo oblasti, koji nisu mogli da stvore kritičnu masu potrebnu za ozbiljniju naučnu polemiku o tim važnim pitanjima. Za svaku oblast, po pravilu, specijalizovao se relativno mali broj autora – retko više od dvoje ili troje.

Prolog za šesti deo

Tekst koji sledi nastao je kao pokušaj da se dodatno potvrdi teza o povezanosti sociologije i ideologije koju sam razvijao još od vremena rada na magistarskoj tezi. Pojam civilno društvo bio je jedan od onih termina-zujalica koje su se nakon političkih promena u Srbiji 2000. godine mogle čuti na svakom koraku. Bio sam uveren da će upravo analiza upotrebe tog pojma snažno potvrditi ideološku usmerenost domaće sociologije. Iz toga razloga sam zamolio koleginicu Jelisavetu Vukelić (Petrović), koja je nekoliko godina ranije napisala odličan rad o učešću građana u odlučivanju na lokalnom nivou, da mi pomogne u analizi prisutnosti i načina korišćenja ovog pojma. Njen doprinos je bio više nego dragocen, a zahvalan sam, pre svega, na izuzetnom pregledu i odličnim uvidima u način na koji je ovaj pojam korišćen u periodu do 5. oktobra.

Ispostavilo se, međutim, da su očekivanja bila neosnovana, odnosno da je utisak o širokoj upotrebi tog pojma bio posledica njegove popularnosti i samoafirmacije civilnog sektora na skupovima koji su organizovale nevladine organizacije i u radovima koji su proistekli sa tih skupova. Ne treba, naime, zaboraviti da je u to vreme najveći broj istraživanja, stručnih i naučnih skupova i publikacija bilo finansirano od strane civilnog sektora, koji je bio oslonjen na inostrane fondacije. Ti projekti mobilisali su veliki deo stručnjaka iz društveno-humanističkog polja i u tom krugu je pojam *civilno društvo* zaista imao posebno visok status.

Pregled akademske sociološke periodike, međutim, pokazao je da se taj pojam nije ukorenio u samoj sociološkoj disciplini. To je na izvestan način protivrečilo početnim očekivanjima i, na prvi pogled, nije bilo u skladu sa hipotezom vodiljom. Broj radova je bio toliko mali da je bilo besmisleno raditi bilo kakvu kvantitativnu analizu. Iz tog razloga mogli

smo da čitaocima predstavimo kratak rezime svakog od jedanaest radova posvećenih ovoj temi, objavljenih u sociološkoj periodici u posmatranom periodu. Važnija posledica ove činjenice jeste da su zaključci koji su navedeni u diskusiji bili više plod sociološke mašte i novih hipoteza nego potvrda početne pretpostavke.

VI ODNOS AKADEMSKE SOCIOLOGIJE U SRBIJI PREMA CIVILNOM DRUŠTVU

– analiza upotrebe pojma
civilno društvo u tri sociološka
časopisa u Srbiji –

U poslednje dve decenije, pojam civilnog društva postao je izuzetno popularan u naučnim i političkim krugovima, prvo na evropskom i američkom kontinentu, a nešto kasnije i u zemljama u razvoju. U prilog tome govori izuzetno veliki broj tekstova, knjiga, zbornika, izveštaja i analiza stručnog ili praktično-političkog karaktera, objavljenih od kraja 1980-ih godina (Allen, 1997; Cohen & Arato, 1992; Diamond, 1994; Glenn, 2001; Kaldor, 2003; Keane, 1988, 2003; Kocka, 2004).

Za većinu studija koje se bave civilnim društvom karakteristično je da se već u uvodnom delu ukazuje na kontroverze, terminološke nejasnoće i ideološku pristrasnost koje prate ovaj pojam. Razlog se najčešće pronalazi u činjenici da je pojam civilnog društva vrlo brzo postao uticajan i popularan kako u akademskim krugovima, tako i među praktičarima (recimo, vrlo brzo je prihvaćen od strane međunarodnih razvojnih agencija), i

sledstveno tome upotrebljavan u raznovrsne naučne i praktično-političke svrhe. S druge strane, reč je o multidimenzionalnom pojmu koji, u zavisnosti od toga u kom kontekstu i za koje potrebe se koristi, može predstavljati poželjni obrazac delanja (normativni ideal), ali isto tako i analitičko sredstvo ili način da se referiše na empirijsku realnost (Pavlović, 2006; Vrcan, 2006; Bilić, 2011). Na ovim prostorima, primera radi, pojam je često korišćen kao poželjni obrazac organizovanja u cilju usmeravanja procesa postsocijalističke transformacije i evropeizacije, dok je kao analitičko oruđe služio za razumevanje tokova razvoja u postsocijalističkim društvima. S druge strane, u razvijenim zemljama Zapada, pak, civilno društvo je zauzelo značajno mesto u raspravama o socijalnim nejednakostima i izazovima koje sa sobom donosi slabljenje države blagostanja i jačanje neoliberalizma (Pavlović, 2006; Vrcan, 2011; Bilić, 2011).

Uprkos različitim konceptualizacijama ovog pojma, široko je prihvaćeno tumačenje prema kome civilno društvo predstavlja nezavisnu sferu koja se razvija između privatne sfere, države i tržišta i koja obuhvata građane koji se kolektivno angažuju kako bi izrazili svoje interese, težnje, ideje, razmenili informacije, ostvarili zajedničke ciljeve i postavili određene zahteve pred nosioce javnih funkcija (Cohen & Arato, 1992; Forsyth, 2005).

U odnosu na funkciju koju (treba da) ima, pojam civilnog društva se najčešće upotrebljava u dva, u izvesnoj meri, suprotstavljena značenja. U prvoj, tzv. gramšijanskoj varijanti, civilno društvo ima radikalni, aktivistički i politički karakter, dok je u drugoj – neotokvilovskoj (neoliberalnoj) – varijanti, apolitično (Pavlović, 2006; Kaldor, 2003). U aktivističkoj verziji, ideal-tipsko civilno društvo predstavlja spontano nastali prostor između države i tržišta, satkan od samoniklih udruženja građana, zasnovanih na širokim mogućnostima za građansku i političku participaciju i na snažnim međugrupnim horizontalnim vezama (premošćujući socijalni kapital) formiranim na osnovama međusobnog poverenja i normi uzajamnosti. Kao njegova ključna odlika izdvaja se zahtev aktera za redistribucijom političke moći kroz radikalizaciju demokratije i proširenje mogućnosti građanske participacije (Forsyth, 2005). Ovako shvaćeno „političko“ civilno društvo je blisko ideji novih društvenih pokreta i podrazumeva aktivno građanstvo, samoorganizovanje i mogućnost građana da utiču na političke odluke (Kaldor, 2003; Pavlović, 2006). Naspram aktivističke verzije nalazi se neoliberalni koncept (posebno razvijan u Americi 1970-ih godina) koji građansko društvo izjednačava sa tzv. neprofitnim (trećim) sektorom. Uloga građanskih organizacija se, u ovom slučaju, ne vidi u ograničavanju moći države, već u asistenciji državi i supstituciji funkcija koje su joj ranije pripadale (npr. u oblasti socijalne zaštite), kojih neoliberalna država

nastoji da se oslobodi. Prema ovom shvatanju, organizacije civilnog društva ne bi trebalo da izazivaju sistem, niti da pokreću društvene promene kao što to aktivistička koncepcija nalaže, već da, umesto države, građanima pružaju usluge. Takav koncept ima direktnu vezu sa tokvilovskim naglaskom na značaju udruživanja i povezan je sa neoliberalnim idejama o redukciji uloge države. Ovakvo viđenje civilnog društva je promovisano širom Istočne Evrope i zemalja Trećeg sveta od strane zapadnih donatora, počev od ranih 1990-ih godina (Forsyth, 2005). U njegovoj osnovi se nalazi zamisao da civilno društvo treba da ublaži potrebe izazvane strukturnim prilagođavanjem i da obezbedi sigurnosnu mrežu u trenucima kada dođe do smanjenja obima javnih usluga ili kada ekonomske rekonstrukcija ostave veliki broj ljudi bez posla. Takođe, njihova uloga se vidi u partnerstvu sa državnim organima – u okviru koncepta tzv. dobre, odgovorne uprave (*good governance*) (Kaldor, 2003). Podsticanje razvoja ove verzije civilnog društva obrazlagano je namerom da se, uz pomoć stranih donacija, uspostavi saradnja države, tržišta i civilnog društva koja bi omogućila balans između rasta, relativne socijalne jednakosti i stabilnosti (Forsyth, 2005). U izvesnom smislu ova dva koncepta se mogu posmatrati i kao dve faze razvoja civilnog društva, posebno kada je reč o bivšim socijalističkim zemljama. Dok je tokom tranzicionog perioda (u Jugoslaviji i tokom predtranzicionog perioda) ključni zahtev civilnog društva bio izgradnja liberalno-demokratskog uređenja koja je podrazumevalo ograničenje moći države, nakon njegovog uspostavljanja naglasak je pomeren na ciljeve koje postavlja neoliberalni koncept.

Namera ovoga rada jeste da, analizom tekstova objavljenih u tri reprezentativna sociološka časopisa u periodu 2000–2015. godina, pokaže na koji način sociologija u Srbiji razume i koristi pojam civilno društvo. Imajući to u vidu, pažnju smo najpre usmerili na načine na koje je pojam civilnog društva definisan. Želeli smo, pored toga, da odgonetnemo šta predstavlja specifično sociološku perspektivu u pogledu na civilno društvo. Takođe, interesovalo nas je na koji način sociolozi povezuju ovaj koncept sa drugim sociološki relevantnim konceptima, kao što su post-socijalistička transformacija, socijalni kapital, javni prostor i dr. Najzad, hteli smo da razmatrimo širi kontekst u kome se odvija debata o ovim pitanjima s ciljem da utvrdimo da li se ovaj pojam analizira kritički ili se, pak, neupitno afirmiše određeno shvatanje.

Navedeni istraživački ciljevi uticali su na metodološki pristup. Preliminarni pregled literature podrazumevao je upoznavanje sa radovima koji prevazilaze sociološki pogled na problematiku civilnog društva. Veoma brzo je postalo jasno da sistematičan pregled i analiza celokupne građe posvećene ovoj problematici prevazilazi okvire rada u naučnom časopisu,

te da bi ovoj tematici bilo potrebno posvetiti najmanje jednu ako ne i više naučnih studija. Fokusiranje isključivo na radove sociologa nosilo je određeni rizik da će, usled nepostojanja iscrpne bibliografije o ovoj temi, biti izostavljeni radovi koji su objavljeni u mnogobrojnim zbornicima ili časopisima koje izdaju organizacije civilnog društva. Zbog toga je delokrug istraživanja ograničen na radove objavljene u tri sociološka časopisa koji su rangirani kao časopisi od vrhunskog nacionalnog značaja – *Sociologija*, *Sociološki pregled* i *Teme*. Ovako određen delokrug omogućio je sistematičan pogled, ali je istovremeno podrazumevao sužavanje fokusa na odnos akademske sociologije u Srbiji prema pitanju civilnog društva.

Osim predmetnog delokruga vodilo se računa i o vremenskoj dimenziji. Naime, u razmatranje je uzet vremenski period koji je usledio nakon političkih promena 2000. godine, kada je napravljen snažan zaokret ka izgradnji liberalnog ekonomskog i demokratskog političkog sistema u kome je civilno društvo dobilo značajnu ulogu u skladu sa prihvaćenim zapadnim vrednostima i naglašenom orijentacijom ka usvajanju evropskih standarda. U okviru ove nove orijentacije moglo se, prema našem mišljenju, očekivati veće sociološko interesovanje za pitanje uloge i značaja civilnog društva u širem društveno-političkom kontekstu, pa je otuda taj period izdvojen. No, kako bi se dobila potpunija slika o savremenom sociološkom razmatranju civilnog društva, analizi radova objavljenih nakon 2000. godine prethodi pregled pristupa koji su korišćeni za razumevanje ovog fenomena u terminalnoj fazi socijalizma i u periodu takozvane blokiranе transformacije.

Civilno društvo u kontekstu krize i (ras)pada socijalističkog sistema (1980–2000)

U kontekstu krize i (ras)pada socijalističkog sistema, koji je u Srbiji usporen blokiranom transformacijom, koncept civilnog društva predstavljao je moćno oružje za kritiku autoritarne države i zagovaranje političkih promena koje su se intenzivirale sredinom osamdesetih godina. Otuda odnos prema civilnom društvu posredno svedoči i o odnosu sociologije kao discipline prema realno postojećem socijalizmu i stepenu njene uključenosti u podrivanje tadašnjeg socijalističkog poretka.

Rasprave o civilnom društvu u socijalizmu bile su, s jedne strane, znak prepoznavanja onih koji su se zalagali za alternative autoritarnom socijalizmu a, s druge, i prvi nedvosmislen pokazatelj da je taj sistem upao u duboku krizu (Pavlović, 2006). U tom smislu, jedna od osnovnih pozicija sa koje je razmatran koncept i uloga civilnog društva tokom poznih 1980-ih

je bilo pitanje: Da li je civilno društvo, kao oblik modernog društva nastalog na Zapadu, te usko povezano sa pojavom i konsolidovanjem kapitalizma i liberalne demokratije, moguće i u radikalno drugačijem društvu kao što je socijalističko? (Pešić, 1987: 101–2; Đinđić, 1987; Pavlović, 2006). Prema mišljenju Vesne Pešić, svako zrelo civilno društvo podrazumeva ispunjenost najmanje pet osnovnih preduslova – individualnost, privatnost, tržište, pluralizam i klasnu strukturu društva – koji delimično ili u potpunosti nisu bili ispunjeni u socijalističkom tipu društva. Pored toga, socijalističko društvo nije predstavljalo skup individualnih aktera kroz čije se interakcije stvaraju udruženja, asocijacije i, na koncu, celina društva, već je pojedinac apriorno bio podvođen pod tzv. „istorijske kolektivitete“ kao što su radnička klasa, opština, nacija i slično. Ukoliko se svemu ovome doda i postojanje neposredne prinude i otvorenog nasilja, kojima se sistem održavao, postaje jasno, kako ističe autorka, da neophodni uslovi za razvoj civilnog društva u socijalizmu nisu postojali (Pešić, 1987: 106). Slično tome, Vukašin Pavlović ističe da je jedna od temeljnih karakteristika socijalizma njegova rezistentnost na promene, te da kao takav ovaj sistem nije mogao da podnese ozbiljnije procese ekonomske modernizacije i civilizovanja političkog prostora, a da to ne dovede u pitanje i postojanje samog sistema (Pavlović, 2006: 130).

Baveći se mogućnostima razvoja civilnog društva u socijalizmu, Zoran Đinđić je, takođe, ukazao na njihovu suštinsku neuskладivost. „Socijalistički poredak – u zemljama u kojima je iznutra pobedio, a nije rezultat prisustva strane vojske – nastaje kao svojevrstan spoj i savez antimodernističkog i antikapitalističkog impulsa tradicionalnog društva, koje ga podržava indirektno, time što se opire modernizovanju, i, na drugoj strani, antigradanskog, tj. antikapitalističkog impulsa radikalno socijalističkog pokreta i ideologije. Kapitalizam je zajednički protivnik, a građansko društvo je doživljeno kao njegova prirodna pozadina.“ Tezu o neposrednoj konkurenciji između ova dva modela Đinđić razvija na osnovu dva argumenta – jednog sistematskog i drugog istorijskog. S jedne strane, prema njegovom mišljenju, u modelu građanskog društva kolektivni aspekt se posmatra kao proizvod usaglašavanja individualnih delanja. Takav model podrazumeva pluralizam i diferencijaciju individualnih interesa, te implicira postojanje mogućnosti za nastanak kriza i konflikta, ali i uspostavljanje mehanizama za njihovo regulisanje. Nasuprot tome, socijalistički model, u kojem je društvo shvaćeno kao faktička zajednica, ne može da prihvati pretpostavku o nepoklapanju individualne i kolektivne teleologije, a da pritom ne odustane od sopstvenog određenja. Da bi neko društvo moglo da izgradi mehanizme za koordinisanje društvenog pluralizma, ono mora da polazi od pretpostavke o kontingentnosti delovanja, što je,

po sebi, suprotno načelima socijalizma. Drugim rečima, razvoj civilnog društva u takvom sistemu, u teorijskom smislu nije moguć (Ibid.).

Istorijski argument o konkurentnosti integracijskih obrazaca socijalizma i građanskog društva, Đinđić zasniva na činjenici da su socijalistička društva uspostavljena u zemljama u kojima građansko društvo ili nije postojalo ili je bilo slabo razvijeno. Reč je o specifičnom kontekstu koji karakteriše „antikapitalistički impuls ruralnih slojeva i utopijska kritika građanskog društva“, koja je svojstvena za komunističko shvatanje društvene organizacije (ibid.). Kako primećuje Vukašin Pavlović (2006:130), u realsocijalističkim društvima, sistem je, s jedne strane, gušio i redukovao minimalne oblike civilnog društva, a s druge enormno jačao državu, dodatno otežavajući razvoj civilnih praksi. Tek pred sam kraj socijalizma, dolazi do razvoja prvih klica civilnog društva, najviše kroz delovanje alternativnih i kontrakulturnih pokreta u Sloveniji i nešto manje u Srbiji (Gredelj, 1995; Pavlović, 2006). Međutim, njihov značaj je ubrzo marginalizovan delovanjem masovnijeg i od vlasti podsticanog i podržavanog nacionalističkog pokreta širom Jugoslavije.

Kako primećuje Žarko Paunović (1995), pojam civilnog društva postaje revitalizovan u naučnom i političkom govoru, neposredno pred raspad realsocijalizma. U periodu postsocijalističke transformacije autori razmatraju mogućnosti razvoja civilnog društva u kontekstu javljanja političkog pluralizma (makar formalnog), nastanka tržišta (rudimentarnog), uspostavljanja mogućnosti za građansko udruživanje (takođe, uglavnom samo formalnih), ali i u uslovima ratnih dešavanja. Međutim, činjenica da rezultati prvih višestranačkih izbora 1990. godine nisu bitno izmenili dotadašnji režim, čine ove događaje manje značajnim za našu temu. Mnogo važniji kontekst za razumevanje civilnog društva predstavlja početak ratova za jugoslovensko nasleđe 1991. godine. Upravo ratni period koji je, s kraćim prekidima, trajao do kraja XX veka predstavlja specifičan kontekst koji je odredio ulogu civilnog društva i, shodno tome, percepciju koju su o njemu imali sociolozi. U takvim okolnostima postaje značajna dihotomija *civilis versus militaris*, dok se kao jedan od ključnih mehanizama zaustavljanja ratnih sukoba i kasnijeg društvenog oporavka i ponovnog uspostavljanja duboko narušenih međuetničkih odnosa vidi u revitalizaciji / razvoju civilnog društva i pravne države (Pavlović, 2006: 156). Upravo u tom ključu Stjepan Gredelj definiše civilno društvo – kao suprotnost militarističkom društvu, odnosno kao civilizovano društvo u kome postoji tolerancija prema različitosti, u kome se sukobi razrešavaju mirnim putem (Gredelj, 1995: 387). Pored toga, ovaj autor ukazuje na nepovoljne okolnosti u kojima se u Srbiji razvija civilno društvo – neprijateljski stav vlasti (jer se organizacije civilnog društva pojavljuju kao kritičari), nerazvijenost

pravne države, upitna politička i pravna jednakost, nedovoljna autonomija individua u ekonomskom, političkom i kulturnom pogledu, nerazvijena građanska i participativna kultura, odnosno dominantni autoritarni obrasci vrednosti (Gredelj, 1995:399). Odbojnost prema ideji civilnog društva, smatra Gredelj, u dominantnom diskursu proizlazi i iz njegovog povezivanja sa tranzicijom i procesom jasnog razdvajanja društva i države (Gredelj, 1995:400). Pored toga, civilno društvo (i kao ideju i kroz njegove empirijske nosioce) u ovom periodu nosi stigmatu „stranih izdajnika“, odnosno „stranog tkiva“ koje je tu postavljano i od spolja razvijano kako bi se ugrozio nacionalni i državni interes Srbije (Gredelj, 1995; Paunović, 2006; Pavlović, 2006). Pored neprijateljskog stava nosilaca vlasti prema akterima civilnog društva, autori su se u ovom periodu bavili i drugim preprekama za razvoj civilnog društva kao što su: nepostojanje tradicije civilnog udruživanja, nerazvijenost demokratske javnosti i pravne države, ugroženost građanskih sloboda, antiindividualistička i autoritarna kultura, nerazvijenost participativne političke kulture, građanske svesti i apolitičnost građana (Paunović, 1995:427).

Sociologija i civilno društvo nakon 2000. godine

Odmah na početku ovog odeljka valja istaći da je, uprkos očekivanjima da će se nakon 2000. godine, usled povoljnije političke klime i sve većeg naglašavanja značaja razvoja civilnog društva u javnom diskursu i praktičnih aktivnosti usmerenih na uspostavljanje njegovih osnova (pre svega u pravnom smislu), pojaviti veći broj socioloških radova na ovu temu, istraživanje pokazalo suprotno. Iako je ovaj pojam i dalje ostao predmet rasprava (između shvatanja civilnog društva kao instrumenta međunarodnih razvojnih agencija – „top-down“ pristupa – i ideje o samoniklom razvoju građanskog društva – „bottom-up“ pristupa), broj radova koji mu se sociološki posvećuju ostao je relativno mali. Naime, pretragom se izdvojilo svega 11 tekstova iz tri reprezentativna sociološka časopisa koji se namenski ili posredno bave fenomenom civilnog društva. Od tog se u samo dva rada koncept civilnog društva našao u središtu analize. Ostali radovi, o čemu će u nastavku biti više reči, polaze od različitih tema – kao što su učešće građana u donošenju odluka, prostorno planiranje, razvoj novog modela ekološke uprave, analiza razvijenosti socijalnog kapitala ili posledice uvođenja predmeta Građansko obrazovanje u kurikulum osnovnih škola itd. U svim tim radovima civilno društvo se posmatra uglavnom kao posredni kontekst (ili, nešto ređe, kao jedan od činilaca) uvođenja novih institucija i praksi u okviru šireg procesa postsocijalističke transformacije i evrointegracija Srbije.

U razmatranje ćemo prvo uzeti one radove koji se posredno bave civilnim društvom, dok je drugi deo ovog odeljka posvećen detaljnijoj analizi dva teksta, koja za predmet imaju upravo koncept civilnog društva. Prvu grupu radova smo podelili na one koji civilnom društvu pristupaju iz ugla društvenog kapitala (koji je, za razliku od civilnog društva, naišao na znatno veće interesovanje u domaćoj sociološkoj zajednici) i one koji se bave civilnim društvom, kao što je već napomenuto, kao širim okvirom ili činiocem koji utiče na proces usvajanja novih institucionalnih aranžmana preuzetih sa Zapada.

Kao i civilno društvo, društveni kapital je veoma poznat i popularan koncept, posebno promovisan od strane Svetske banke, koji je u društvena razmatranja naglašeno počeo da ulazi tokom poslednje decenije dvadesetog veka. Kako je predstavljeno na zvaničnom veb-sajtu Svetske banke, civilno društvo, zajedno sa porodicom, užom zajednicom, poslovnim organizacijama, javnim sektorom i dr. jeste jedan od izvora i važna osnova za dalji razvoj društvenog kapitala. Autori poput Patnama neposredno povezuju civilno društvo i društveni kapital, ističući da jedan na drugi vrše snažan povratni uticaj (Patnam, 2008).

U radu pod naslovom „Fukujamino shvatanje društvenog kapitala“, autorka Suzana Ignjatović primećuje da društveni kapital (pre svega, njegov premošćujući tip) predstavlja važnu osnovu udruživanja, odnosno podlogu za razvoj civilnog društva. Na taj način se civilno društvo implicitno vidi kao zasnovano na dobrovoljnom udruživanju pojedinaca između kojih postoje odnosi poverenja i reciprocnosti. Na drugom mestu u tekstu, autorka skreće pažnju da je civilno društvo povezano sa neporodičnim tipom društvenog kapitala, odnosno sa društvenim kapitalom širokog radijusa poverenja (Ignjatović, 2008: 42). Takođe, autorka ukazuje da za Fukujamu međusobno poverenje, socijalne mreže i civilno društvo nisu isto što i društveni kapital, već epifenomeni povezani sa njim.

Razmatrajući poreklo društvenog kapitala u radu „Izvori društvenog kapitala“ Nataša Golubović (2008) analizira društvene mreže, učešće građana, međusobno poverenje i ukazuje na pozitivne strane premošćujućeg tipa društvenog kapitala – kako što su društvena kohezija, stabilnost, ekonomsko blagostanje – koji predstavljaju i osnovne elemente civilnog društva (iako autorka o tome detaljno ne raspravlja). Golubović takođe ukazuje da je poreklo (jednog dela društvenog kapitala) u dobrovoljnim udruženjima građana (koja predstavljaju jedan od osnovnih elemenata civilnog društva).

Kao i dve prethodne autorke, i Marija Džunić (2010) u svojoj analizi alternativnih pristupa proučavanju odnosa između društvenog kapitala i institucija demokratskog sistema, u afirmativnom tonu govori o njegovoj

važnosti za uspešnu konsolidaciju civilnog društva, demokratije i tržišnih institucija (Džunić, 2010: 327). Baveći se građanskim pokretom, društvenim kapitalom i institucionalnom transformacijom u periodu postsocijalističke transformacije Srbije, Slobodan Cvejić (2004) razmatra u kojoj meri je društveni kapital, koji je akumuliran u okviru građanskih pokreta tokom 1990-ih, opstao u formi pozitivne vrednosne orijentacije ka izgradnji demokratskog i tržišno orijentisanog društva. Tom prilikom, autor posmatra (nerazvijen) civilno društvo kao širi kontekst razvoja društvenog kapitala i usputno ga određuje kao labavu mrežu društvenih odnosa, ne zalazeći dublje u pojmovna razmatranja (Cvejić, 2004: 272).

U radovima o kojima je do sada bilo reči, civilno društvo je posmatrano ili kao kontekst, izvoriste ili posledica (ne)razvijenosti društvenog kapitala. Ni u jednom od radova se pojam detaljnije ne razmatra, ali se koristi (implicitno) u afirmativnom tonu (kao vrednost, odnosno poželjan oblik društvenog organizovanja).

Pored tekstova o društvenom kapitalu, civilno društvo figurira i u razmatranjima koja se bave mogućnostima i posledicama uvođenja različitih modela, vrednosti i praksi razvijenih na Zapadu. U tim radovima, bez posebnog određenja samog pojma, civilno društvo se pojavljuje kao važan kontekst razvoja određenih društvenih praksi koje se žele uspostaviti u Srbiji. Tako u svom radu o građanskoj participaciji u Srbiji, obrisati Jelisaveta Vukelić u obzir uzima i razvijenost civilnog društva (Vukelić, 2008). Vesna Stanković Pejnović (2011) u razmatranju razvoja evropskog građanstva, ističe značaj aktivnih građana i razvijenog civilnog društva. Politička participacija i neposredna demokratija se vide kao suštinski važan okvir razvoja evropskog građanstva, dok razvijeno i aktivno (po mogućstvu evropsko) civilno društvo u tom procesu (treba) da odigra značajnu ulogu (Stanković Pejnović, 2011).

Miodrag Vujošević i Ksenija Petovar (2006) razmatraju ulogu civilnog društva u razvoju urbanističkog i prostornog planiranja u postsocijalističkoj Srbiji, koja prolazi kroz značajne promene kada je razumevanje javnih (opštih) interesa i njihove zaštite u pitanju. Prema mišljenju autora, širi kontekst odlikuju divlje tržište i nedovoljno regulisan proces privatizacije, kao i nerazvijeno civilno društvo i izostanak učešća građana u donošenju odluka. Za razvoj emancipatorskog i modernizatorskog planiranja, od ključnog značaja je, kako ističu Vujošević i Petovar (2006:360), postojanje kontrole od strane javnosti i učešće građana u odlučivanju, koje mogu da obezbede zaštitu javnih interesa. Tu posebno važnu ulogu dobijaju „obični“ građani, pojedinačno ili udruženi u različite grupe, organizacije i asocijacije. Za njihovo slobodno delanje, važan preduslov predstavlja razvijeno civilno društvo. Autori se ne bave samim koncep-

tom civilnog društva, već u prvi plan ističu javni interes i zalažu se za uvođenje modela tzv. komunikacijsko-kolaborativnog planiranja koji bi trebalo da predstavlja kontratežu partikularizama i moći karakterističnih za postsocijalistički kaos u kome je mogućnost zaštite kolektivnih interesa svedena gotovo na minimum (2006:367). U ovim procesima, civilno društvo dobija posebno važnu ulogu, kao garant očuvanja javnog dobra, odnosno javnih (kolektivnih) interesa. Prema njihovom shvatanju, „osnovni stubovi koncepta javnog dobra u savremenim državama su: (1) Civilno društvo i njegove organizacije i aktivnosti; (2) Ljudska prava (građanska i politička, ekonomska, socijalna i kulturna, ekološka i druga prava), odnosno društvene vrednosti koje stoje u osnovi koncepta ljudskih prava; (3) Pravna država i vladavina prava („uređen i čvrst pravni poredak“), uključujući efikasnu i odgovornu sudsku i izvršnu vlast; (4) Norme i standardi uređenja i korišćenja prostora zasnovani na civilizacijskim tekovinama i društvenim vrednostima građanskog društva (Vujošević & Petovar, 2006: 377). Autori razmatraju civilno društvo u pozitivnom tonu, kao poželjnu društvenu vrednost.

U radu „Pretpostavke novog modela upravljanja okruženjem“, autorica Mina Petrović razmatra razvoj civilnog društva kao jedan od preduslova neophodnih za uspostavljanje novog modela ekološke uprave u postsocijalističkoj Srbiji (Petrović, 2012). U tekstu se polazi od pretpostavke da je model upravljanja koji podrazumeva uključivanje aktera civilnog društva u proces donošenja odluka efikasniji u pogledu zaštite životne sredine shvaćene kao kolektivno dobro, od starog komandno-kontrolnog modela u kome je donošenje odluka hijerarhijsko i koncentrisano u rukama nekolicine političkih aktera. Ovaj model se uvodi u toku procesa evropskih integracija Srbije kao jedan od standarda dobre uprave postavljenih u okvirima Unije. Reč je o fleksibilnom sistemu upravljanja koji omogućava umrežavanje aktera javnog i civilnog sektora i učešće predstavnika civilnog društva u procesu odlučivanja.

U ispitivanju mogućnosti i prepreka za razvoj ovakvog oblika upravljanja, otvara se pitanje nerazvijenosti civilnog društva u periodu socijalizma koje se dovodi u kontrast sa aktivističkom koncepcijom civilnog društva razvijanom na Zapadu. „Udruženja građana su bila osnivana, finansirana i kontrolisana od strane države i komunističke partije, te su retko ulazila u polje politike. Za razliku od demokratskih sistema, gde je jedna od značajnih funkcija udruženja građana zastupanje interesa javnosti, a posebno marginalizovanih grupa, kako bi se njihov glas čuo u političkom procesu i institucijama, u socijalističkom sistemu su udruženja građana imala samo neposredne kontakte sa javnim službenicima, bez institucionalnog posredovanja“ (Petrović, 2012: 91).

U ovom radu, uloga organizacija civilnog društva se sagledava pre svega iz ugla mogućnosti implementacije novog modela upravljanja, kao i posledica koje proističu iz svedenosti ovih organizacija na tu vrstu uloge – profesionalizacija, nedostatak povezanosti sa građanima, javljanje fenomena „civilnog društva bez građana“, umanjene legitimnosti i autonomije delanja itd. Drugim rečima, civilno društvo se razmatra u funkciji uspostavljanja novog poželjnog modela regulisanja životne sredine u Srbiji. Kao važna prepreka se, u okviru analize civilnog društva u tom kontekstu, izdvaja nerazvijena građanska participacija i aktivizam.

Razmatrajući osnove za uvođenje novog modela upravljanja, autorka pravi razliku između dva tipa građanskog aktivizma – participativnog i transakcionog. Dok se participativni tip odnosi na masovno učešće građana u delovanju organizacija civilnog društva, „transakcioni aktivizam podrazumeva „veze – manje ili više trajne – između organizovanih ne-državnih aktera kao i između njih i nosilaca političke moći i drugih institucija“. Taj tip aktivizma, dakle, ne pretpostavlja mobilizaciju građana, koja u postsocijalističkim zemljama ostaje znatno niža nego u razvijenim evropskim zemljama“. Autorka ističe da je „održivost OCD povezana sa participativnim aktivizmom, odnosno mobilizacijom građana da učestvuju kako u aktivnostima građanskih, tako i političkih institucija“ (2012: 92) dok, nasuprot tome, transakcioni tip podrazumeva izraženu zavisnost od stranih donacija.

U radu se može zapaziti preplitanje dve koncepcije civilnog društva. S jedne strane, reč je o samoniklom građanskom delanju koje dovodi u pitanje odluke vlasti, a s druge o kooperativnom delovanju profesionalnih organizacija koje u partnerstvu sa državnim organima rade na zaštiti kolektivnih interesa (u ovom konkretnom slučaju na zaštiti životne sredine). Nalazi autorke ukazuju da nijedan od oblika civilnog društva nije razvijen, već je civilno društvo i dalje slabo i potisnuto (ignorisano) od strane struktura vlasti.

Za razliku od radova o kojima je do sada bilo reči, u kojima se zauzima manje ili više afirmativni stav prema civilnom društvu i njegovoj ulozi u procesu postsocijalističke transformacije i evropskih integracija srpskog društva, u tekstu Zorana Avramovića (2004) „Obrazovanje za građansko društvo – ideološko sredstvo tranzicije“ se zastupa kritički stav prema olakom preuzimanju vrednosti, normi i praksi razvijenih na kapitalističkom Zapadu. U tom pogledu autor primećuje da se „građansko društvo razumeva kao jedna globalna društvena vrednost, a ne kao naučni koncept. Sve teorije građanskog društva su izvedene iz vrednosnog socijalnog izbora“ (Avramović, 2004:179). Prema shvatanju ovog autora: „Ideja građanskog društva temelji se na građaninu, pojedincu koji slobodno bira

svoj smisao života...U savremenim interpretacijama ova ideja se javila kao oblik nedržavnog organizovanja građana, kao sistem onih inicijativa i institucija koje suzbijaju moć i uticaj države na život pojedinca i njegovih asocijacija.“ (Avramović, 2004:179).

Autor je posebno kritički nastrojen prema ideji smanjenja uloge države u korist civilnog društva koja se, prema njegovom mišljenju, učestalo propagira u radovima koji se bave fenomenom civilnog društva. „Teoretičari građanskog društva nastavljaju ideju kritike države i nacije: društvo je nezavisno od države (Kin, Ofe, Golubović, Podunavac). „Društvo se oslobađa primata države“ (Ofe). U operacionalizaciji ovakve ideje izdvaja se područje ličnih interesa kao nešto što je suprotno državnim interesima... U odnosu prema državi i političkom poretku, pojedinac se orijentise prema načelu decentralizacije i samouprave, odnosno prema lokalnoj i regionalnoj autonomiji. Građanin je slobodan u svojoj privatnoj aktivnosti, a u javnom prostoru države on se samoorganizuje, samoodlučuje o svim pitanjima privatnog i javnog, kolektivnog života... Ova dilema se prenosi i na koncept 'obrazovanje za građansko društvo'. Znači li to da se ovaj tip obrazovanja ograničava na znanja za nedržavne oblike života?“ (Avramović, 2004: 179–180).

Do sada smo razmatrali radove koji se bave civilnim društvom kao kontekstom ili faktorom razvoja različitih praksi i institucija – građanske participacije, urbanog planiranja, ekološke uprave, uvođenja inovacija u obrazovni sistem i sl. Ostatak odeljka posvećujemo analizi dva rada koja u fokusu imaju sam koncept civilnog društva. Reč je o člancima dva autora koji svoje naučne karijere razvijaju izvan srpske sociološke zajednice Bojana Bilića (2011) „A Concept that is Everything and Nothing – Why Not To Study (Post)Yugoslav Anti-war and Pacifist Contention From a Civil Society Perspective“ i Srdana Vrcana (2006) „Prijeponi o civilnom društvu“ (objavljeni u časopisu *Sociologija* odnosno *Teme*).

U svom radu, Bojan Bilić se služi većim brojem empirijskih izvora kako bi kritički ispitao pojam civilnog društva u kontekstu (post)jugoslovenskog antiratnog i mirovnog aktivizma, kao i civilnog angažmana na ovim prostorima. Autor je vrlo kritičan prema upotrebi ovog koncepta i ističe da „se pojam civilno društvo više ne može smisleno koristiti za razumevanje složene geometrije društvenih, političkih i ličnih interakcija i otpora u okviru regionalne civilne sfere koju bitno karakteriše asimetrična preraspodela moći.“ (Bilić, 2011:297). Razlog Bilić pronalazi u tome što: „definiciona neuhvatljivost i logička nekoherentnost ovog pojma omogućavaju civilnom društvu da u sebe uključi ideološki i istorijski ekstremno divergente fenomene. Zahvaljujući svojoj konceptualnoj elastičnosti, civilno društvo se pojavljuje kao kognitivno vrlo dostupno sredstvo i depoli-

tizovana teorijska paradigma pogodna za maskiranje mreža moći koje su često uslovljene stranim političkim agendama“ (Bilić, 2011: 297–8).

Autor zapaža da je u okvirima filozofske misli na Zapadu, civilno društvo bilo razumevano na dva veoma različita načina što i danas stvara poteškoće za njegovu primenu u analitičke svrhe. U anglosaksonskoj tradiciji, civilno društvo se shvata kao zajednica slobodnih građana koji se samostalno udružuju kako bi ostvarivali pojedinačne i kolektivne ciljeve. Ovakvo viđenje civilnog društva se danas uglavnom vezuje za Aleksisa de Tokvila. Na drugoj strani, u germanskoj tradiciji, primećuje autor, naglašena je uloga države, institucionalnog poretka i kolektivističke orijentacije. U postjugoslovenskom prostoru (1991–1995) pojam civilnog društva se najčešće koristio da opiše sferu antiratno orijentisane građanske akcije. (Ibid.,300). Autor smatra da je koncept civilnog društva „analitički impotentan“ i da predstavlja normativni repozitorij za različite demokratske vrednosti (Ibid.,300). Bilić, takođe, uočava logičku inkohherentnost prilikom upotrebe koncepta civilnog društva i njegovog antipoda „necivilno društvo“, jer odnos ova dva pojma nije linearan niti jednodimenzionalan kako se to u literaturi često pogrešno koristi (Ibid.,301). U ratnim uslovima može doći, smatra on, do preplitanja civilnog i necivilnog delanja, a odnos prema upotrebi nasilja predstavlja ključni kriterijum njihovog razlikovanja.

Istorijske specifičnosti koncepta civilnog društva predstavljaju posebno ograničenje za njegovu upotrebu u analitičke svrhe. To je koncept koji je nerazdvojivo povezan sa razvojem zapadnoevropske socijalne i političke misli i pitanje je u kojoj meri je on primenjiv u radikalno drugačijem kontekstu koji ne pruža podršku neophodnu za razvoj civilnog društva.

Ideološka opskurnost pojma, prema Bilićevom viđenju, ipak najznačajniji je nedostatak ovog koncepta što posebno dolazi do izražaja u nestabilnom i nekonsolidovanom političkom kontekstu kao što je eks-jugoslovenski prostor. Naime, akteri civilnog društva u postjugoslovenskim zemljama imaju političku agendu i ne operišu u političkom vakuumu, već, naprotiv, promovišu određeni set političkih ideja i povezanih vrednosti, a takođe mogu biti zainteresovani i za osvajanje političke moći (Ibid., 305–6). Takođe, na ovim prostorima, prilikom razmatranja civilnog društva, treba uzeti u obzir specifičnu interakciju sa stranim donatorima za koje se smatra da su otvorili mogućnosti razvoja civilnog društva, ali i sa sobom doneli specifičnu konceptualizaciju istog o čemu svedoči i uvođenje posebnog donatorskog rečnika – projekti, izgradnja kapaciteta, izveštavanje, fundraising itd. (Ibid., 309). Umesto „civilno društvo“ za ovu hibridnu formu koja nastaje pod uticajem stranih donatora i koja je na specifičan način uključena u privatno-javne odnose, adekvatnije je, smatra autor, upotrebiti pojam „paralelno društvo“, koje marginalizuje stvarne sa-

monikle inicijative. Upravo zbog svoje fleksibilnosti koja mu omogućava da inkorporiše ekstremno različite fenomene u istorijskom i ideološkom smislu, pojam civilnog društva je zadobio veliku popularnost, ali po Bilićevom mišljenju, ostao analitički neupotrebljiv (Ibid., 311).

Studija Srđana Vrcana „Prijeponi o civilnom društvu“ se bavi razmatranjem pojmovne zbrke i višeznačnosti koja je prisutna u savremenom diskursu o civilnom društvu. Prema autorovom uverenju, jedan deo problema u upotrebi ovog pojma leži u tome što se on upotrebljava u najmanje tri različita značenja: civilno društvo kao poslednje utočište utopijskih energija; civilno društvo kao borbeni pojam; civilno društvo kao opisni i analitički koncept (Vrcan, 2011: 37–8). Pored smislaonog konteksta, autor se bavi i različitim obimom u kome se pojam koristi kao sinonim za globalno društvo koje je otvoreno, demokratsko i pluralističko; u nešto užem smislu, ovaj pojam se odnosi na skupinu nevladinih organizacija i asocijacija građana, ne-državni sektor u koji mogu biti priključene i tržišno orijentisane profitne asocijacije; treće, najuže shvatanje obuhvata samo dobrovoljne, neprofitne orijentisane nevladine organizacije i skupine, ponajpre nove društvene pokrete (Ibid.). Ovo poslednje je ujedno i najčešće upotrebljavano određenje civilnog društva, kao autonomnog prostora koje se nalazi između države i tržišta. Na kraju razmatranja samog koncepta civilnog društva, Vrcan ispituje različita shvatanja same prirode civilnog društva – od koncepcija koje naglašavaju dobrovoljnost, horizontalnost, ravnopravanost, jednakost, pluralizam, odsutnost svakog oblika dominacije i nasilja; do druge krajnosti koja unutar sfere civilnog društva vidi sve one odnose koji postoje i u društvu uopšte – dominacija, prisila, nasilje („necivilno civilno društvo“, gde kao primer se navodi nemački nacionalizam između dva rata) (Ibid., 42–43).

Pored konceptualne analize, u ovom radu, značajan prostor je posvećen i razmatranju smislaonih okvira upotrebe pojma civilnog društva na eks-jugoslovenskom tlu. Prve rasprave su se, zapaža autor, javile krajem 1970-ih, da bi ponovo oživele dve decenije kasnije, ponajviše u cilju pronalaženja mirnog načina izlaska iz krize i totalitarnog sistema (Ibid., 45–6). Dakle, u ovom kontekstu, civilno društvo figurira kao alternativa totalitarizmu i demokratska strategija izlaska iz postojećeg totalitarizma. U sledećoj etapi procesa postsocijalističke transformacije, ukazuje autor, „civilno društvo počinje da služi kao način da se izađe na kraj sa dramatičnom ekspanzijom društvenih nejednakosti i masovnog siromaštva, te teških razaranja samog tkiva jednog društva ponajprije ili, pored ostalog, pod utjecajem uvođenja divljeg kapitalizma, ali i društva rastućim društveno izfabriciranim rizicima i razmjerima življenja kao sve izrazitijeg rizičnog življenja“ (Ibid., 47). Na kraju, u aktualnoj fazi razvoja, civilno društvo postaje odgovor na važno pitanje kako uspostaviti neophodni balans u liberalno-demokratski ustrojenim društvima (Ibid., 47).

Diskusija

Mada je naše istraživanje osmišljeno sa ciljem da odgovori na unapred zadata pitanja: Na koji način sociologija u Srbiji razume i koristi pojam civilno društvo?; Šta bi predstavljalo specifično sociološku perspektivu u pogledu na civilno društvo?; Na koji način sociolozi povezuju ovaj koncept sa drugim sociološki relevantnim konceptima?; Šta odlikuje širi kontekst u kome se odvija debata o ovom pitanju?; Da li se ovaj pojam analizira kritički ili se, pak, neupitno afirmiše? – tokom prikupljanja podataka postali smo svesni relativno skromnog broja socioloških tekstova o civilnom društvu. Ta činjenica odstupala je od naše početne pretpostavke da je civilno društvo, nakon 2000. godine, postalo relativno široko rasprostranjen koncept u domaćoj sociologiji. Kao što je primetio Poper, (naučni) problemi nastaju onda kada činjenice odstupaju od naših očekivanja. Tako se pojavio, pokazaće se, najvažniji problem i pitanje – Zašto su se sociolozi relativno malo (u odnosu na druge teme) bavili ovom temom?

No, pre odgovora na to, prodiskutovaćemo ostala pitanja koja smo prvobitno postavili kao istraživačke prioritete. Prvo pitanje tiče se dominantnog određenja pojma civilno društvo. Pokazalo se da je aktivistička vizija civilnog društva zaista dominirala u početnoj fazi njegovog korišćenja sredinom i krajem osamdesetih godina. Kritika (socijalističke) države uklopala se u poželjnu viziju promene socijalističkog sistema koja se u delu političke i intelektualne elite već etablirala. Takav pristup je još snažnije dominirao tokom devedesetih godina. Otuda ne čudi da je civilno društvo prepoznato od strane tadašnjeg režima kao neprijateljski koncept, a režimska propaganda je učinila mnogo da se ovaj pojam i protagonisti civilnog društva stigmatizuju, a neretko i demonizuju u meri da se i nakon političkih promena 2000. godine ta stigma zadržala.

Kada je reč o povezanosti sa drugim pojmovima, može se zapaziti da se, tokom poslednjih 15 godina, civilno društvo uglavnom posmatra ili kao kontekst, izvoriste ili posledica (ne)razvijenosti socijalnog kapitala. Istina, ni u jednom od radova koji se bave analizom socijalnog kapitala pojam civilno društvo se ne razmatra detaljno, ali se uvek navodi u afirmativnom smislu kao vrednost po sebi i poželjan oblik društvenog organizovanja.

Drugi važan i često korišćen pojam sa kojim se civilno društvo povezuje je politička/građanska participacija. U tom smislu civilno društvo se vidi kao suštinski važan okvir za razvoj političke participacije, što je jedan od kriterijuma za ocenu ispunjenosti uslova za integraciju u EU. Zato se smatra da razvijeno i aktivno civilno društvo treba da odigra značajnu ulogu u procesu evrointegracija.

Osim izdvojena dva pojma, postoji još čitav niz tema i pojmova sa kojima se civilno društvo dovodi u vezu. Tako, na primer, ističe se uloga civilnog društva u razvoju urbanističkog i prostornog planiranja u post-socijalističkoj Srbiji. Upravo to povezivanje treba da doprinese emancipatorskom i modernizatorskom planiranju kao poželjnom obrascu. Slično tome, civilno društvo se vidi i kao preduslov neophodan za uspostavljanje novog modela ekološke uprave u postsocijalističkoj Srbiji. Najzad, možda najznačajniji kontekst u kome se javlja pojam civilno društvo predstavlja (post)jugoslovenski antiratni i mirovni aktivizam koji je teško razumeti bez civilnog angažmana.

Posebno pitanje koje se ovde nameće je: Šta je specifičan sociološki doprinos analizi civilnog društva? Mada je u početku ovo pitanje zamišljeno kao centralno, ispostavilo se da je na njega veoma teško odgovoriti. Delimično, odgovor je sadržan u prethodnom razmatranju, koje svedoči da se doprinos sociologa razvoju pojma civilno društvo može sagledati kroz povezivanje s drugim pojmovima što je, na primer, posebno karakteristično u radu Mine Petrović. Međutim, osim toga, a u izvesnoj meri i važnije, sociološki doprinos analizi civilnog društva se ogleda u kritičkom preispitivanju njegovog dometa, makar on bio i provokativan kao kada, na primer, Bilić smatra da je koncept civilnog društva „analitički impotentan“ i da predstavlja normativni repozitorij za različite demokratske vrednosti. Ideološka opskurnost pojma je, prema Bilićevom viđenju, najznačajniji nedostatak ovog koncepta što posebno dolazi do izražaja u nestabilnom i nekonsolidovanom političkom kontekstu kao što je eks-jugoslovenski prostor. Blizak kritički ton prisutan je u radu Srđana Vrcana koji ukazuje na opterećenost pojma višeznačnošću i neodređenošću. Slično tome, Avramović ističe da se civilno društvo uglavnom koristi kao ideološka vrednost, a ne kao analitičko oruđe za analizu. No, kada je o Avramovićevoj kritici reč, treba napomenuti da je ona jednostrana budući da nekritički tretira pojam države kao antipoda civilnog društva.

Upravo ova kritičnost sociologa prema pojmu civilnog društva pomaže da se odgovori na najznačajnije pitanje – Zašto je tako malo socioloških radova u domaćim časopisima posvećeno civilnom društvu?

Sumarni odgovor na ovo pitanje glasi – zbog toga što je akademska sociologija u Srbiji zadržala visok nivo kritičnosti o većini tema kojima se bavi. Duh kritičke sociologije dominira sociološkom produkcijom u Srbiji i mnogo godina nakon što su oni koji su ga, tokom šezdesetih godina, usadili, umili ili postali značajno manje aktivni nego tada. Malo gde kao ovde se može primeniti Kontova krilatica da „mrtvi vladaju živima“. Parafrazirajući Kontovu ideju koja se odnosi na celokupno čovečanstvo, mogli bismo reći da se sociologija kao disciplina, u Srbiji, sastoji više od mrtvih

nego živih sociologa, imajući u vidu da njihove ideje žive u mladim naraštajima i orijentišu njihov rad.

U tom procepu između, s jedne strane, nasleđenog kritičkog duha, a s druge strane, imperativa referentne grupe da se o civilnom društvu mora govoriti u pozitivnom kontekstu, jer u suprotnom sleduje stigma, sociolozi su izbegavali da problematizuju temu civilnog društva. Ona je, umesto u okrilju sociologije, postala omiljena tema drugih disciplina, pre svega, politikologije i otuda su najznačajniji i najcitiraniji radovi iz ove oblasti plod politikologa poput Vukašina Pavlovića ili Đorđa Vukadinovića.

Ovaj zaključak, međutim, ne implicira pozitivan stav o kritičkom duhu u sociologiji. Sama po sebi, kritička sociologija, kao što je pokazano na drugom mestu (Vuletić, 1995) nije nužno doprinosila svim saznavnim aspektima misli o društvu. Ovde je pre reč o tome da promena ideološke paradigme od socijalizma ka liberalizmu i teorijski otklon od marksizma (Mimica, Vuletić, 1998) nisu doneli oslobađanje društvene misli od ropstva vannaučnim autoritetima. Liberalizam i antimarksizam (Ilić, 1999) su se u Srbiji pokazali podjednako, a u određenom smislu i više autoritarni nego dominacija socijalističke ideologije i marksizma tokom terminalne faze SFRJ.

Tokom devedesetih godina prošlog veka bilo kakav pokušaj kritičke analize civilnog društva smatran je napadom na civilno društvo, a prevedeno na politički jezik, to je predstavljalo izdaju referentne grupe i karakterisano kao stupanje u savez sa režimom koji progoni predstavnike civilnog društva. Tu vrstu stigme niko od sociologa, izuzev ako je bio deo vladajućeg političkog establišmenta, nije bio spreman da preuzme na sebe. Ponovo treba istaći da nije netačno da su predstavnici civilnog društva bili demonizovani od strane režima, ali upravo ta činjenica je otežavala bilo kakvo kritičko preispitivanje koncepta civilnog društva a još manje kritički odnos prema praksi njegovih protagonista.

Programska i praktična povezanost sociologa i predstavnika civilnog društva predstavlja još jedan razlog koji treba imati u vidu prilikom razmatranja odsustva kritičkog, a time i sveobuhvatnog odnosa akademske sociologije prema civilnom društvu. Kritički osvrt doveo bi u pitanje lične, često prijateljske veze, a u izvesnom smislu bi predstavljao i napad na sopstveni profesionalni identitet. Zbog toga je protivrečnost pozicije akademskog sociologa, koji preživljava zahvaljujući novcu iz projekata civilnog društva, prevaziđena prihvatanjem *janusovog lica* – „Pre podne sam sociolog i pišem naučne radove, a popodne sam aktivista civilnog društva i pišem *policy* izveštaje za međunarodne donatore“.

Bez namere da se vrlina pretpostavi nužnosti, mora se приметiti da je ovaj dualizam koji je dominirao tokom devedesetih, a u nešto manjoj

meri i nakon političkih promena 2000. godine negativno uticao na razvoj sociologije, stvarajući nepotreban jaz između akademske sociologije i primenjenih socioloških istraživanja.

S jedne strane, istraživačke teme kojima su se bavili civilni sektor i organizacije civilnog društva bile su istovremeno istraživački zanimljive i društveno značajne, ali im se, iz praktičnih razloga, pristupalo bez većih ambicija da se obrade na način koji bi zadovoljio naučne kriterijume. S druge strane, strogi naučni kriterijumi (iako u stvarnosti i nisu bili tako strogi) kojih se pridržavala naučna periodika, primenjivani su u analizi tema koje su često bile znatno manje društveno značajne. Stvaranjem ovog sazajno neutemeljenog dualizma (on je pre svega bio nametnut imperativom brzine dolaženja do bilo kakvih kratkoročno upotrebljivih informacija) na gubitku su bili i akademska sociologija i organizacije civilnog društva. Sociologija se bavila temama koje često nisu bile društveno relevantne, do te mere da samo na osnovu pregleda tema objavljenih u sociološkim časopisima ne bi bilo lako, pa čak ni moguće, ustanoviti u kojoj zemlji izlaze. S druge strane, izveštaji pisani za civilni sektor, bazirani na istraživanjima u koja su uložena velika sredstva, nisu imali veći sazajni domet. Često pisani na deskriptivnom nivou, bez povezivanja problema sa širim kontekstom i bez otvaranja značajnih pitanja, ti radovi, po pravilu, nisu ostavili dublji sazajni trag pa je pitanje u kojoj i kakvoj meri su služili i organizacijama civilnog društva.

Najzad, treći razlog za nekritičnost sociologa prema civilnom društvu tiče se sredstava iz inostranih fondova kojima je civilno društvo održavano u životu sve dok, nakon političkih promena 2000. godine, nije obezbeđeno (delimično) projektno finansiranje organizacija civilnog društva iz državnog budžeta. No, u oba perioda, razvijanje kritičkog diskursa o civilnom društvu predstavljalo bi podriivanje njegove pozicije, a to niko nije bio spreman da čini jer bi mogao biti dobar izgovor finansijerima za smanjenje sredstava namenjenih ovom sektoru.

Osvrt na šesti deo

Iz današnje perspektive posmatrano, osnovna vrednost ovog rada je što je osvetlio jedan neponovljiv period u intelektualnoj i sociološkoj istoriji Srbije. Malo je, naime, verovatno da će pojam civilno društvo iznova biti u žiži intelektualne javnosti, pa u izvesnom smislu pitanje je da li će uopšte biti i osvrt na korišćenje tog pojma u domaćoj sociologiji. Razlog je njegova slaba analitička vrednost, na šta su već tada ukazali pojedini autori. Upravo je to bilo navedeno kao osnovni razlog što ovaj pojam

nije naišao na veće interesovanje akademske sociologije. Danas se može otvoreno reći da to svedoči o njenom sazrevanju, posebno u kontekstu poređenja sa periodom pre tranzicionih promena.

Pojam civilno društvo, u kojoj god verziji da je shvatan, bio je svojevrsni pandan pojmu samoupravljanje, koji je dominirao društvenim naukama u socijalističkom periodu. I jedan i drugi pojam bili su svojevrsni alternativni ideološki koncepti koji su morali da budu putokaz za prevazilaženje postojeće stvarnosti. Oba su se, dakle, odnosila na političke zamisli i projekte ali su u analizi često korišćeni za opis stvarnosti. Oni nikada nisu bili predmet kritike već je kritika usmeravana na stvarnost koja nije bila u skladu sa modelima.

Ovaj uvid je nešto što je nedostajalo diskusiji o rezultatima analize, ali ostaje zaključak da sociolozi nisu upali u ideološku zamku i nisu u svojim radovima civilno društvo koristili kao analitički pojam u meri u kojoj je to, posebno tokom sedamdesetih, bio slučaj sa pojmom samoupravljanje. Na ovom mestu treba reći i to da bi uporedna analiza upotrebe ova dva ideološka pojma bila dobra osnova za ocenu oslobađanja sociologije od ideoloških stega.

Prolog za sedmi deo

Poziv odbora za društvene nauke SANU da učestvujem na skupu posvećenom nejednakostima stigao je u vreme kada je zamisao da tekstove posvećene odnosu sociologije i ideologije objedinim u jednu knjigu već bila u završnoj fazi. Smatrao sam, međutim, da bi toj knjizi dragocen doprinos mogao da pruži i osvrt na vezu između analize društvenih nejednakosti i ideologije. To uverenje je bilo podstaknuto činjenicom da je ova, dugo godina pa i decenijama zapostavljena tema, ponovo oživela u drugoj dekadi ovoga veka i to na svetskom nivou. Autori poput Branka Milano-vića, koji se uporno i dosledno više decenija bavio ovom problematikom, postali su najcitiraniji ekonomisti. Knjiga Tome Pikatija „Kapitalizam u 21. veku“ postala je bestseller i stekla gotovo holivudsku slavu. Čak su se i ranije uticajni ekonomisti poput Džozefa Štiglica okrenuli ovoj temi i dali joj značajan doprinos. Može se bez preterivanja reći da je to bila decenija posvećena analizi nejednakosti. Za mene koji sam već bio inficiran tezom o uticaju ideologije na promene naučnih interesovanja nije bilo sumnje da je taj zaokret bio posledica planetarnog sloma neoliberalne ideologije izazvanog svetskom ekonomskom krizom 2008–9.

Rad na ovom tekstu doneo je, međutim, mnogo više od očekivane potvrde pomenutog zaokreta. Ušavši dublje u pitanje bavljenja ovom temom koja ima naglašeno ideološko obeležje – jer je jednakost centralna socijalistička vrednost uporediva sa značajem koji sloboda ima za liberale – otkrio sam mnoštvo pobočnih dokaza za svoju osnovnu tezu. Ti dokazi odnosili su se na borbe između različitih frakcija u SKJ i načine na koji su sociolozi i ekonomisti učestvovali u njima.

Mada je tekst prvobitno bio pisan za potrebe pomenute konferencije, on je, više nego ostali, pisan i za mesto koje sada zauzima. Na izvestan način predstavlja i logičan završetak ove knjige posvećen odnosu između domaće sociologije i ideologije. To, međutim, nije poslednji tekst u knjizi, a razlog tome je objašnjen u prologu koji sledi.

VII IDEOLOGIJA I DRUŠTVENE NEJEDNAKOSTI

Interesovanje za društvene nejednakosti¹⁰⁶ naglo je poraslo tokom protekle decenije. Ilustracije radi, kada se u bibliotečki pretraživač COBISS (datum pristupa 9. 1. 2021) unese odrednica *društvene nejednakosti* od ukupno 116 bibliografskih jedinica na srpskom jeziku gotovo polovina, tačnije 55 je objavljena u periodu od 2010. do 2020. godine. Sve ostale nastale su tokom prethodnih pet decenija¹⁰⁷.

Ključno pitanje kojim se bavimo u ovom radu jeste: zašto dolazi do fluktuacija u interesovanju za temu nejednakosti¹⁰⁸?

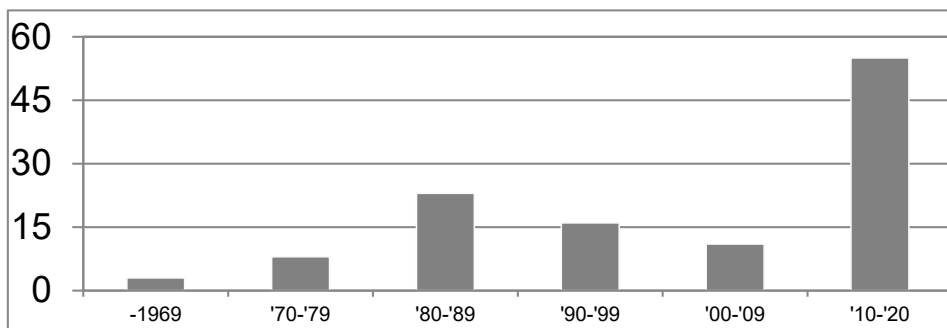
106 Pojam društvenih nejednakosti najšire posmatrano odnosi se na nejednakosti koje su društveno uslovljene. U tom smislu one se izražavaju u mnoštvu oblasti. U ovom tekstu, međutim, imaćemo u vidu materijalne nejednakosti između pojedinaca i društvenih grupa. Budući da se ovom temom bave kako ekonomisti, tako i sociolozi, ali i naučnici iz drugih društveno humanističkih polja, čitalac će primetiti da se ponekad koriste izrazi društvene nauke, ponekad sociologija itd. ali zapravo uvek je reč o pogledu na akademska istraživanja u ovoj oblasti.

107 Ovaj izvor nesumnjivo nije potpun ni iscrpan jer postoje radovi koji se tiču problema nejednakosti, a nema ih na Kobisovom spisku. Ipak i tako nepotpun, on predstavlja dovoljno relevantan pokazatelj za našu svrhu. Naime, verovatno je da radovi nisu izostavljani sistematski već slučajno pa izostavljanje određenih radova nije uticalo na njihovu distribuciju po dekadama.

108 Ovom temom su se do sada bavili, na nivou Jugoslavije, Srđan Vrcan (Vrcan, 1975) i Petrović i Marković (Petrović i Marković, 2017) koje su analizirale pisanje *Sociološkog pregleda* o temi društvenih nejednakosti u određenom periodu. Vrcanov tekst ukazuje na razloge iz kojih je tama nejednakosti okupirala jugoslovenske sociologe

Nesumnjivo je da su porast broja istraživača i ukupne naučne produkcije mogli doprineti povećanju broja radova. Međutim, pogled na grafikon 1, koji pokazuje broj radova posvećenih društvenim nejednakostima tokom posmatranog perioda, svedoči da je do porasta interesovanja došlo nakon višedecenijskog trenda opadanja uprkos razumnom očekivanju da je i tokom tih decenija rastao broj autora i njihovih publikacija.

Grafikon 1. Broj radova u sistemu Kobis posvećenih temi društvenih nejednakosti u periodu 1950 – 2020

Izvor cobiss.rs

Podaci navedeni u grafikonu 1 svedoče da je: tokom sedamdesetih, a posebno osamdesetih godina dvadesetog veka, raslo interesovanje naučnika za društvene nejednakosti; da je, tokom dve naredne decenije ono naglo opalo, da bi, kao što je već pomenuto, eskaliralo u drugoj deceniji XXI veka.

Fluktuacije, odnosno oscilacije interesovanja za određenu temu, same po sebi ne predstavljaju ništa neobično. Bez obzira na razloge zbog kojih neke naučne teme postanu moderne, nakon određenog vremena glavni problemi u okviru tog polja bivaju rešeni i prestaju da budu interesantni istraživačima. Ponovno buđenje interesovanja za istu temu može da se javi kao posledica praktične potrebe ukoliko istraživana pojava ispolji neočekivane karakteristike ili kao rezultat naučne revolucije u kojoj se, iz perspektive drugačije paradigme, dovode u pitanje prethodna teorijska rešenja. Kao što to Kun kaže do naučnih revolucija dolazi: „... kada profesija ne može više da izbegne nepravilnosti koje podrivaju postojeću tradiciju naučne prakse – tada počinju neobična istraživanja koja profesiju vode

šezdesetih i sedamdesetih godina o čemu će kasnije biti više reči. Tekst Petrović i Marković je prigodan osvrt na bavljenje društvenim nejednakostima povodom osamdesetogodišnjice izlaženja *Sociološkog pregleda* u kome se ukazuje na otvorenost časopisa za ovu temu.

u najmanju ruku novom skupu principa, novoj osnovi za upražnjavanje nauke“ (Kun, 1974, 45).

Drugim rečima, objašnjenje uočenih oscilacija moglo bi se povezati sa smenom naučnih paradigmi u društvenim naukama. No, pre nego što se ozbiljnije razmotri ova pretpostavka, valjalo bi se upitati: ima li uopšte smisla govoriti o paradigmama u sociologiji, pa sledstveno tome i u društvenim naukama uopšte? Kao što upozoravaju Ekberg i Hil, sociolozi su često neadekvatno, a neretko i pogrešno tumačili Kunovu ideju paradigme, što je dovelo do zloupotrebe ovog pojma (Eckberg i Hill, 1988). Oni smatraju da je u sociologiji teško zamisliti da postoji ono što Kun naziva normalnom naukom i u tom smislu nema onih prelomnih tačaka u kojima se rešavaju određene zagonetke koje vode naučnim revolucijama. „U stvari, ima malo zagonetki, uglavnom su to problemi. Ako se smatra da je problem važan, on se nikada ne rešava, nego služi kao prijeporna točka između različitih perspektiva“ (Eckberg i Hill, 1988: 338).

Čini se da je ovakvo shvatanje bliže stanju u društvenim naukama i približava nas konvencionalnom shvatanju o tri dominantne sociološke perspektive – funkcionalističkoj, marksističkoj i interpretativnoj sa mnoštvom podvarijanti i izdanaka (Haralambos, 2002, Gidens, 2010). Zanemarenost rodni nejednakosti u tradicionalnoj sociologiji uslovalo je razvoj feminističke perspektive koja, ističući u prvi plan rodnu dimenziju nejednakosti, predstavlja dopunu, ali i izazov pomenutom trijumvatu koji se, krajnje sumarno, prema pitanju nejednakosti odnosi na sledeći način:

- Iz funkcionalističke perspektive, društvene nejednakosti nisu samo nužne nego i funkcionalne, te samim tim i poželjne, jer rešavaju jedan od temeljnih problema svakog društva – raspodelu društvenih uloga i njihovo povezivanje sa najdarovitijim pojedincima. Bez nejednake raspodele bogatstva, časti i moći, ljudi ne bi bili motivisani da ulažu napor u ostvarivanje zajedničkih društvenih vrednosti i ciljeva¹⁰⁹;
- Iz marksističke perspektive, naprotiv, nejednakosti su izraz dubljih podela u sferi proizvodnje društvenog života. One vode ka trajnim sukobima između društvenih grupa koje imaju nejednak pristup materijalnim dobrima i međusobno suprotstavljene interese. Prevazilaženje društvenih nejednakosti, prema ovom shvatanju, predstavlja cilj kome teže progresivne društvene snage, kao agensi istorijskog razvoja usmerenog ka ostvarenju ljudske slobode;

109 Ovo tumačenje se odnosi na shvatanje društvene stratifikacije kao jednog od oblika društvenih nejednakosti. U tom smislu oni se najviše približavaju temi nejednakosti koju generalno ne analiziraju, ali se može reći da su bliski shvatanju u kome jednakost ishoda – u kojoj se zapravo ogleda problem nejednakosti – smatraju nepravdom za razliku od jednakosti šansi i pravne jednakosti.

- Interpretativna sociologija, mada u osnovi predstavlja mikrosociološku perspektivu – ma šta se pod tim pojmom podrazumevalo (Spasić, 1998) – a naročito u svojoj fenomenološkoj varijanti, polazi od ideje da sociolog ne treba i ne može da se bavi onim što je objektivna stvarnost (jer je ona, u krajnjoj liniji, nesaznatljiva ljudskom umu), već načinom na koji tu stvarnost vide sami delatni akteri, odnosno pojedinci. Bez obzira na to da li se na ovu tradiciju direktno pozivaju savremeni teoretičari „smrti klase“ ukazuju na to da, uprkos rastu društvenih nejednakosti, ljudi im više ne pridaju značaj kao ranije. Svoju društvenu poziciju tumače iz perspektive koja sa klasnim položajem – kroz koji se izražavaju nejednakosti – ima sve manje veze (Stanojević, Vuletić, 2013). Drugim rečima, društvene nejednakosti, čak i kada objektivno postoje, nisu suštinski bitne za razumevanje savremenih društvenih odnosa;
- Najzad, feministička perspektiva, naročito u svojoj radikalnoj formi, pridaje značaj isključivo rodnim nejednakostima (Haralambos, 2002).

Nauka ili ideologija

Imajući u vidu prethodne napomene, otvaraju se dva nova pitanja koja treba razmotriti.

Prvo pitanje glasi: da li se interesovanje za temu nejednakosti može tumačiti kao izraz i kao posledica dominacije određenih teorijskih perspektiva u sociologiji?

Budući da se, strogo posmatrano, jedino iz marksističke perspektive proučavanje nejednakosti smatra temom vrednom sociološke pažnje¹¹⁰, moglo bi se tvrditi da je interesovanje za nejednakosti u izvesnoj korelaciji sa stepenom popularnosti marksizma u sociologiji. Ukoliko je ta pretpostavka tačna, opadanje interesovanja za društvene nejednakosti početkom devedesetih moglo bi se povezati sa otklonom sociologa od marksističke perspektive. Za ovakvo tumačenje postoje određene indicije i dokazi. U tekstu *Gde se dede treći klasik*, Mimica i Vuletić su pošli od pretpostavke

110 Videćemo kasnije da u tom pogledu postoje različite nijanse koje će u značajnoj meri uticati na objašnjene fluktuacije. S jedne strane, marksizam kakav je dominirao u socijalističkim zemljama nije uvek u prvi plan isticao istraživanje nejednakosti, a sa druge strane, različite nemarksističke orijentacije ukazivale su različiti doprinos – pozitivan ili negativan – društvenoj stabilnosti u zavisnosti od samog karaktera nejednakostil. Ipak, zapažanje o načelnom stavu različitih teorijskih orijentacija ovde može biti od koristi za razumevanje određenih prelomnih tačaka u odnosu prema nejednakostima.

da se, nakon urušavanja Berlinskog zida, jugoslovenska sociologija naglo odrekla Marksa i marksizma, koji je decenijama predstavljao njen osnovni teorijski i ideološki oslonac. Istraživanje citiranosti tri klasika – Marksa, Vebera i Dirkema – u velikoj meri je potvrdilo ovu pretpostavku (Mimica, Vuletić, 1998). Sledstveno tome, moglo bi se zaključiti da je i porast interesovanja za temu društvenih nejednakosti povezan sa obnovom interesovanja za marksističku perspektivu. Ovakav zaključak, naravno, zahteva empirijsku proveru. Međutim, čak i ako se prihvati *a priori*, otvara se pitanje – zbog čega u sociologiji dolazi do promene teorijskih orijentacija? Drugim rečima, iako uvid o vezi između društvenih nejednakosti kao istraživačke teme i dominacije pojedinih teorijskih orijentacija jeste značajan, on samo na drugačiji način postavlja isto pitanje – zbog čega se menjaju teorijski ukusi i sa njima istraživačke teme?

Drugo pitanje glasi: da li i u kojoj meri izbor društvenih nejednakosti kao istraživačke teme zavisi od stepena njihovog ispoljavanja u društvu?

Razumno bi, naime, bilo pretpostaviti da izraženije ispoljavanje neke pojave privlači veći interes istraživača. Međutim, u slučaju društvenih nejednakosti, ova pravilnost izgleda da ne važi. Podaci o kretanju Đini (*Gini*) koeficijenta¹¹¹ nisu u skladu sa nivoom interesovanja za tu temu. Naprotiv, interesovanje za nejednakosti je najviše opalo upravo u vreme tranzicije iz socijalizma u kapitalizam, kada je, tokom dve decenije na međi vekova, došlo do porasta nejednakosti.

Kao da su u pravu autori koji tvrde da je važniji način na koji ljudi interpretiraju stvarnost i značaj koji ta interpretacija daje određenoj pojavi nego sama rasprostranjenost pojave i njena objektivna svojstva. U tom smislu, uprkos rastu nejednakosti, u javnom diskursu, počev od kraja osamdesetih godina prošlog veka, dominirala su shvatanja koja su kritikovala takozvanu „jednakost u siromaštvu“ i podržavala takozvanu „teoriju ekonomije preliivanja“ („trickle-down theory“). Ovakva stanovišta bila su intenzivno medijski promovisana, pa se u javnosti stvorio gotovo nepodeljen utisak da je neophodno da najpre ojačati finansijsku poziciju preduzetnika (smanjenjem poreskih opterećenja i drugih izdataka računajući i onih za nadnice) kako bi se podstakle poslovne aktivnosti. Logična posledica toga trebalo bi, prema ovom shvatanju, da bude dugoročna korist za čitavo društvo zbog otvaranja novih radnih mesta i postepenog (kap po kap) preliivanja dohotka ka nižim slojevima. Ovakvo tumačenje oslanjalo se na klasično liberalno uverenje koje je delio i Kejnz (Milanović, 2012) da nejednakost u raspodeli omogućava akumulaciju bogatstva i kapitalne investicije¹¹². Sa svoje strane, sociolozi su svesno ili nesvesno podsticali ovo

111 Đini koeficijent je široko prihvaćena mera za ocenu veličine nejednakosti.

112 Mada ima i onih autora koji smatraju da ovakvo stanovište nema svoje teorijsko utemeljenje (Sowell, 2012).

uverenje kroz istraživanja posvećena temi tranzicije (Vuletić, Stanojević, Vukelić, 2011). Ne samo da je tranzicija predstavljena kao neminovna faza u prelasku iz socijalizma u kapitalizam već se u okviru te teme često ukazivalo na egalitarizam kao problematičnu vrednost koja predstavlja ideološku prepreku društvenom razvoju¹¹³.

Do istog zaključka, ali sa suprotnim predznakom, dolazi se i posmatranjem povećanog interesovanja za nejednakosti tokom sedamdesetih godina, upravo u periodu kada se beleži njihovo smanjenje. U prilog tom shvatanju, osim podataka iz grafikona 1, govori i konstatacija Srđana Vrcana, kojom on započinje tekst (o kome će još biti reči u nastavku) iz 1975. godine: „Danas je nešto uobičajenije nego prije desetak godina raspravljati u sociologiji o društvenoj nejednakosti i jednakosti“ (Vrcan, 1975:1). Danilo Mrkšić, pak, navodi da brojna istraživanja u sedmdesetim godinama beleže da se „vrednost Gini koeficijenta smanjila sa 0,24 u 1967. godini na 0,20 u 1981. godini, a odnos između najviše i najniže četvrtine zarada je pao sa 1,74 u 1967. godini, na 1,62 u 1981. godini. Slični nalazi su dobijeni i pri istraživanju veličine raspona plata u preduzećima“ (Mrkšić, 2000: 249).

Ukratko, na osnovu dosadašnjeg dela izlaganja mogu se izvući dva zaključka: Prvi, interesovanje za temu nejednakosti u periodu poznog socijalizma, a potom i tokom perioda tranzicije nije bilo u vezi sa stepenom njihovog ispoljavanja. Dok je interesovanje za nejednakosti raslo, one su opadale i *vice versa*. Drugi, da obnovljeni interes za nejednakosti početkom druge decenije XXI veka nije posledica „naučne revolucije“ u kojoj se na novi način traga za odgovorima na stara pitanja, ali postoje određene indicije da bi povećani interes mogao biti povezan sa povećanjem nejednakosti.

Kriza i ideologija

U najznačajnijem radu na ovu temu, koji je u Srbiji objavljen u toku poslednje decenije, autori pokazuju da je nejednakost u Srbiji najveća u Evropi, kao i da je rasla tokom poslednje decenije. Ukazuju, međutim, da s tim u vezi postoje određene dileme budući da se u međuvremenu menjala metodologija merenja nejednakosti. Svoj interes za tu temu oni opravdavaju kako kažu „sada ... široko prihvaćenim stanovište(m) da je visoka nejednakost u raspodeli dohotka štetna za ekonomski rast, kako direktno,

113 Ideju o egalitarnom sindromu prvobitno je razvio Josip Županov, ističući da je reč o skupu osobina kao što su nesklonosti i(sticanju); nedostatak ambicije; jednakost; raspodela pomoću državnih mehanizama itd. On nalazi bliskost između socijalizma koji na egalitarizmu gradi politički monopol i tradicionalnih (agrarnih) društava iz kojih potiče većina tadašnjeg stanovništva Jugoslavije (Županov, 1970).

tako i kao potencijalni izvor značajne političke i društvene nestabilnosti“ (Arandarenko, Krstić, Ružić, 2017).

Ukoliko se prihvati argumentacija ovih autora da se interes za društvene nejednakosti budi usled povećanja nejednakosti, to bi moglo da znači da je nauka najzad oslobođena od uticaja politike i ideologije, odnosno da sami društveni problemi određuju naučne prioritete. Takav zaključak se nameće tim pre što autori ukazuju da vladina politika nije zainteresovana za problem nejednakosti. U tom smislu oni ističu: „Interesovanje donosilaca odluka u Srbiji za problem nejednakosti do sada je bilo prilično ograničeno. Glavna zabrinutost Vlade proteklih nekoliko godina nije se odnosila na probleme nejednakosti i siromaštva, već je pažnja pre svega bila usmerena na fiskalnu konsolidaciju, očuvanje makroekonomske stabilnosti i podsticanje rasta i investicija (Arandarenko 2017:3).

Ipak, pre nego se prihvati ova teza i odbaci polazno stanovište o uticaju ideologije i politike na izbor naučnih tema, trebalo bi ukazati na mogućnost da interesovanje za nejednakosti kao istraživačku temu može, u uslovima višepartijskog sistema, biti posledica uticaja koji dolaze sa alternativnih ideološko-političkih pozicija.

Svetska kriza iz 2008. godine je uzdrmala do tada dominantni (neo) liberalni pogled i otvorila prostor za stanovišta koja ukazuju na značaj društvenih nejednakosti za ekonomski rast. I autori pomenute studije i Branko Milanović tvrde da prelomni događaj u tom smislu predstavljala pojava Piketijeve knjige *Kapitalizam u XXI veku* čije se prvo izdanje pojavilo 2013. godine (Arandarenko, 2017, Milanović, 2016). Ipak, pojava ove knjige, a posebno njena svetska promocija i uspeh, teško da bi mogli biti zamislivi deceniju ranije. Svetska recesija iz 2002. godine nije probudila interesovanje za problem nejednakosti, jer je neoliberalna doktrina dominirala u pogledima na ekonomiju čak i intelektualaca i političara koji su zauzimali poziciju levog centra širom Evrope. Ti pogledi su svoj izraz našli u ideologiji „trećeg puta“ koja se u svojoj ekonomskoj osnovi nije mnogo razlikovala od neoliberalne zamisli (Callinicos, 2001). Bio je, dakle, potreban širi idejni zaokret da bi tema nejednakosti stekla legitimitet posebno na levom političkom spektru. U tom smislu, i pre nego što je Piketi napisao pomenutu knjigu, otvorene su rasprave o regionalnim nejednakostima u okviru EU (Gidens, 2009: 212–219).

Sve to svedoči da odgovor na pitanja zašto društvene nejednakosti s vremena na vreme postaju popularna tema, odnosno zašto se gubi interesovanje za njih, treba tražiti van naučne sfere¹¹⁴.

114 Interesantno je da je i Studija Arandarenka i saradnika finansirana i nastala u okviru fondacije Socijaldemokratske partije Nemačke.

Hipoteza od koje polazimo formulisana ja na osnovu ranijeg interesovanja za vezu između nauke i ideologije (Vuletić, 1995). Ukratko, ona glasi da je promenljivo interesovanje za temu društvenih nejednakosti povezano sa političko-ideološkim menama koje utiču da se određena stanovišta afirmišu u skladu sa ideološko-političkim afirmitetima različitih politički organizovanih grupa. Bez namere da ulazimo u mehanizme kojima ideološko-politički centri moći usmeravaju interesovanje za različite teme, ovde se bavimo, pre svega, rezultatima tog usmeravanja.

Pre nego što pokušamo da potkrepimo navedenu hipotezu, nameće se pitanje da li je ideologija inherentna društvenim naukama ili se preko praktične politike afirmišu različite naučne istine koje sa ideologijom nisu u direktnoj vezi, ali odgovaraju praktičnim politikama. U prvom smislu otvara se pitanje objektivnosti naučnog znanja o društvu, a u drugom, mogućnosti nauke da se distancira od ideologije tako što neće biti pokriće i legitimacija određenih ideoloških stavova¹¹⁵. Drugim rečima, ovde ulazimo u često razmatranu dilemu postoji li objektivno naučno znanje ili je svako znanje o društvu relativno.

Ideologija i relativizam

Raspravljajući o ovoj dilemi, Budon ukazuje na dve vrste relativizma u sociologiji – kognitivni i relativni. U osnovi kognitivnog relativizma stoji konstruktivistički uvid da ne postoji objektivno znanje već samo različite interpretacije stvarnosti. To nije sve. Ne postoje ni objektivni kriterijumi na osnovu kojih bismo odlučili koja je od tih interpretacija zaista „naučna“, već na opredeljenje za određenu interpretaciju mogu uticati kako racionalni tako i vannaučni razlozi, a u krajnjoj liniji ideološki i politički. Kao što kaže Maks Šeler: „ako su druge stvari jednake, ideja ima veće šanse da bude prihvaćena ako je u skladu sa raspoloženjem vremena ili sa ovom ili onom vrstom kolektivnog interesa“ (prema Budon, 2003). Na istom tragu je i Paretova sugestija da se za razumevanje prihvaćenosti određene teorije mora ispitati ne samo njena verodostojnost nego i njena korisnost, odnosno da li se podudara sa ideološkim ili materijalnim interesima različitih klasa i grupa (Budon, 2003).

S druge strane, ideja kulturnog relativizma sugerise da u pitanju normi nema istine. Kako ističe Budon, kulturni relativizam polazi od uverenja

115 Pod ideologijom ovde podrazumevamo „skup uverenja, ideja i projekcija preko kojih uže ili šire društvene grupe, socijalni, politički i kulturni pokreti izražavaju svoj društveni interes i teže uspostavljanju svoje hegemonije ili poboljšanju vlastitog položaja (Kalanj, 2010:13).

da „razlozi koje socijalni subjekti doživljavaju kao osnove za svoja uverenja mogu biti samo opravdanja ili racionalizacije, a nikako uzroci njihovih uverenja. Te uzroke treba tražiti u kulturnim snagama koje emituje svako društvo – to jest u sistemu pravila koji trenutno prevladavaju (Budon, 2003).

U tom kontekstu Budon navodi i primer nejednakosti koji pokazuje da odnos prema tom pitanju zavisi od načina na koji ih javnost percipira. Ukoliko smatra da su one funkcionalne za društveni sistem, javnost će ih, bez obzira koliko velike bile, prihvatiti kao neproblematične, a ukoliko smatra da nisu funkcionalne, tada će ih smatrati problematičnim i vrednim istraživanja. Tu vrstu relativizma nalazimo i kod autora koji bez sumnje ne prihvataju marksističko polazište. Bagvati na primer kaže: Da li je povećana nejednakost važna i u kojoj meri, to zavisi od društva do društva o kome je reč ...“ (Bagvati, 2008:91). Najzad, promena odnosa prema pitanju nejednakosti vidljiva je i u stavu institucija kao što su Međunarodni monetarni fond. Tako na primer, mada oprezno, autori studije koju je objavio MMF 2014. godine zaključuju da bi „bila greška fokusirati se na rast i pustiti da se nejednakost pobrine za sebe, ne samo zato što nejednakost može biti etički nepoželjna, već i zato što rezultirajući rast može biti nizak i neodrživ“ (Osty i drugi, 2014:25).

Ovaj kratak osvrt objašnjava zašto, nezavisno od stepena ispoljenosti, nejednakosti u različitim periodima privlače različitu pažnju. Istovremeno on nas upozorava da je neophodno da modifikujemo i dopunimo ranije iznet stav da su nejednakosti vezane isključivo za marksističku perspektivu. Naime, i iz nemarksističke perspektive nejednakosti mogu postati „naučni“ problem ukoliko se ispostavi da su nefunkcionalne za postojeći sistem.

Politički izvori interesovanja za nejednakosti

Pre nego što ove uvide pokušamo da primenimo na slučaj Srbije, potrebno je osvrnuti se na već pomenuti tekst Srđana Vrcana u kome on, gotovo pola veka ranije, pokušava da odgovori na slično pitanje: zašto se u tadašnjoj Jugoslaviji, ali i u razvijenim zemljama, probudilo interesovanje za nejednakosti. On navodi i delimično problematizuje četiri različita razloga, odnosno nivoa argumentacije. U osnovi svi osim jednog su izraz političkih stanovišta. Vredi ih zbog toga šire predstaviti:

Prema prvom, za pitanje nejednakosti i preraspodele bogatstva zainteresovani su društveni slojevi koji su dominirali u predmodernim društvima, dok za nosioce industrijskog razvoja glavna tema ostaje produktivnost. Otuda temu nejednakosti, kaže ovaj argument, postavljaju upravo zaštitnici interesa tih istorijski prevaziđenih slojeva. Ovde zapravo nauka nije ništa drugo nego ideologija u punom smislu te reči.

Drugo objašnjenje pripisuje se američkom autoru Kristelu koji za otvaranje ove teme „optužuje“ intelektualce koji se u većini „iskreno zgražaju nad stavkama za reprezentaciju i troškovima poslovnih ljudi, a koje oni nemaju.“ Oni „gledaju na svoje društvo na veoma kritičan način i prebrzo zauzimaju neprijateljski stav prema njemu.“ Baš je ova „klasa ljudi najrečitija u svojim napadima na nejednakost i ona od nejednakosti pravi tako sporno pitanje“ (Vrcan, 1975). Ovde se očigledno misli na talas kritički nadahnutih intelektualaca marksističke orijentacije, čija je popularnost rasla na talasu, kako je Vlerstin naziva, revolucije 1968. godine. Ovako predstavljeno, i ovo stanovništvo poziva se, ali u nešto ogoljenijem vidu, na ideologiju kao izraz interesa različitih grupa.

Treće objašnjenje povezuje se sa političkim interesima grupa koje egalitarizam koriste za jačanje svoje autoritarne pozicije. U tom smislu ukazuje se na navodnu „*povezanosti suvremenog radikalnog egalitarizma i suvremenog autoritarizma*: svako povećano zanimanje za probleme društvene nejednakosti i jednakosti objektivno skreće vodu na mlin autoritarizma, jača sklonost širokoj upotrebi izrazito autoritarnih sredstava društvenog djelovanja i pojačava tendencije antidemokratskim i očito autoritarnim rješenjima gorućih problema suvremenog društva. Tako egalitarizam, autoritarnost, etatizam itd. postaju gotovo sinonimi“ (Vrcan, 1975). S tim u vezi ide i sugestija da su prošla vremena kada su jednakost i sloboda išli zajedno. „Tko danas želi osigurati slobodu i to poglavito osobnu slobodu kao najvišu društvenu vrijednost, taj se mora pomiriti s postojanjem nejednakosti i odreći se jednom zauvijek šire društvene jednakosti“ (Vrcan, 1975)¹¹⁶ Ovakvo gledište bliže je onom shvatanju koje društvenu nauku koristi za legitimizaciju konkretnih političkih ciljeva.

Najzad, mada ne istog ranga, Vrcan ukazuje i na argument da je „svako cjelovitije i sistematskije zanimanje za probleme društvene nejednakosti i jednakosti u suvremenom društvu razumljivo i opravdano, ali u biti suvišno. Ono, naime, nepotrebno usmjerava pozornost i koncentrira društvenu energiju na probleme koje 'nevidljiva ruka' industrijalizacije spontano, ali sigurno rješava na optimalan način“ i nastavlja: „Sociolog koji se želi baviti tim problemom otvara već otvorena vrata. Međutim, polazna teza ovog prigovora — da postoji jedan spontan, neumitan i ireverzibilan egalitarni trend ugrađen u proces industrijalizacije — jest teza koja nije dobila svoju iskustvenu potvrdu u kretanjima u razvijenim industrijskim društvima od početka pedesetih godina na ovamo“ (Vrcan, 1975). Ovakvo stanovište, nije direktno povezano sa ideologijom u smislu da ističe prvo

116 Trudeći se da predstavi, a ne da zagovara različite pozicije, Vrcan ukazuje i na kontraargumente pa s tim u vezi upozorava da ovakvo razmišljanje nije osnovano jer neslobode ima i u neegalitarnim društvima.

lice njene moći, već Lukasovim rečnikom rečeno, određena ideološka pozicija se brani time što pitanja koja bi mogla da je ugroze i ne postavlja.

Ovaj nešto duži osvrt na Vrcanov tekst je značajan jer ukazuje na rasprave iz kojih su, manje ili više skriveno, stajali politički obračuni između dve frakcije u okviru komunističke partije. U središtu tih sporova bio je odnos prema privrednoj reformi iz 1965. i debate koje su se s tim u vezi vodile i nakon političkog „pada liberala“ u Srbiji 1972. godine. O tom periodu postoji dosta bogata literatura (Suvin, 2014; Dimitrijević, 2016; Mladenović, 2014; Živković, 2017), ali u vezi sa našom argumentacijom svi oni svedoče da su društvene nejednakosti bile jedna od najznačajnijih tema preko kojih su sukobljene političke frakcije pokušavale da steknu legitimitet. Ekonomske reforme imale su kao posledicu povećanje nezaposlenosti i porast društvenih nejednakosti što je iz perspektive zvanične socijalističke ideologije bila jeres. S druge strane, iz osvrta na Vrcanov tekst može se zaključiti da su i pre pola veka argumenti kojima su zagovarane, odnosno osporavane, različite pozicije prema pitanju društvenih nejednakosti bile vezane uglavnom za dimenziju: nejednakost versus ekonomski rast. Međutim, što je još važnije ovaj tekst nam otkriva ključni razlog koji je doveo do buđenja interesovanja za nejednakosti, a to je politički sukob između dve frakcije u okviru komunističke partije¹¹⁷. Jedna koja je zagovarala privrednu reformu iz 1965. godine i koja se zalagala za uvođenje elemenata tržišta i jačanje uloge „privrednih subjekata“ i one struje koja se tome protivila, ističući u prvi plan vrednosti socijalizma i legitimisajući svoju poziciju, između ostalog, zalaganjem za egalitarizam. Vrcanov tekst u tom smislu predstavlja dragoceno svedočanstvo. Za zagovornike ekonomskih reformi problem nejednakosti je bio izraz: prevaziđenih društvenih odnosa i slojeva, sindroma egalitarizma (Županov, 1970); sujete intelektualaca, protivnika industrijalizma, zagovornika etatizma i protivnika slobode i na kraju krajeva prevaziđena tema. Dok su za protivnike reformi, nejednakosti bile očigledan primer kuda vodi zaokret od socijalističkih vrednosti i ciljeva. Prema Ivici Mladenoviću, ovaj sukob se vodio sve do kraja socijalizma (Mladenović, 2014). Za potrebe našeg rada nema potrebe ulaziti u pozicije i argumentacije različitih autora, važnije je ukazati da je interesovanje za društvene nejednakosti trajalo sve dok su trajale i ove rasprave, a one su, kao i interesovanje za temu nejednakosti, pojačane izbijanjem ekonomske krize početkom 80-ih godina XX veka i zagovaranjem različitih odgovora na nju.

117 Jedva da treba reći da tema nejednakosti u prvim poratnim decenijama, odnosno do sredine 60 godina nije mogla biti na dnevnom redu, ponajpre jer ni sociologija nije postojala kao akademska disciplina, a sam koncept istorijskog materijalizma nije dopuštao čak ni raspravu o klasama.

Čini se da su liberalne ekonomske reforme Ante Markovića stavile tačku na tu debatu. Osim toga, neoliberalizam je odneo prevagu na globalnom planu; autori koji su zagovarali socijalističke vrednosti uglavnom su se okrenuli nacionalizmu; protivnici socijalizama s koje god strane da su nastupali – bilo liberalne ili konzervativne – nisu smatrali da je pitanje nejednakosti važno. U novom ključu nejednakosti postaju potpuno nebitna tema, a tako ostaje i nakon što ekonomski koncept Ante Markovića doživljava slom kada Jugoslavija ulazi u građanski rat iz koga su nastale nove države. Pod sankcijama, Srbija nije mogla da vodi nijednu politiku koja bi se na ovaj ili onaj način doticala teme nejednakosti. Zapravo, pod okriljem državnog paternalizma odvijao se proces konverzije političkog u ekonomski kapital (Lazić, 2011) koji je vodio stvaranju, istina, uskog sloja novobogataša tako da ni državi, a ni pripadnicima nove elite otvaranje teme nejednakosti nije odgovaralo. Sociolozi su sa svoje strane većinski bili zainteresovani za temu tranzicije (Vuletić, Stanojević, Vukelić, 2011).

Suštinski se ništa nije promenilo ni nakon 2000. godine, osim što je tema tranzicije iz socijalizma u kapitalizam stekla povlašćeni status, a pitanje nejednakosti jednako ostalo zanemareno u novim okolnostima. Određeni interes budile su teme poput stratifikacije i siromaštva, ali nijedna od njih zapravo nije identična pojmu nejednakosti (Haralambos, 2002). Slična situacija je bila i u svetu. Branko Milanović političku nezainteresovanost za nejednakost u tom periodu vidi kao posledicu pomeranje leveice ka centru i prema desnici: „Partije nisu postavljale pitanje nejednakosti jer su zauzele neoklasičan pristup ‘razblaženu verziju’ tačerizma koja takve teme po pravilu izbegava. Ovde se, naravno, misli na ekonomski, politički i idejni zaokret ka neoliberalizmu od sedamdesetih godina 20. veka“ i dalje. „Ekonomskim jezikom rečeno, u pitanju je suočavanje sa izborom – princip efikasnosti (uvećanja ekonomskog kolača) i princip pravedne i jednake raspodele tog kolača ne mogu ići zajedno, jedno mora biti žrtvovano u korist drugog. Povećane nejednakosti su propratni i normalni pokazatelj pravilnog razvoja kapitalističkog ekonomskog sistema (Milanović,). Slično tome, siromaštvo treba iskoreniti ekonomijom prelivanja – ekonomski rast obogaćuje kapitaliste, pa se onda njihovo bogatstvo preliva niz socijalnu lestvicu. Zaključno, nejednakost dohotka prema ovom pristupu proizlazi iz razlika u sposobnosti subjekata koji izlaze na tržište. Postoji i politički razlog potiskivanja pitanja nejednakosti, koji ide ruku pod ruku sa ekonomskim – svako istraživanje nejednakosti bi uzdrmlalo temelje ekonomske strukture sveta u kome živimo, što svakako nije poželjno.

Slom ili bar narušavanje dominacije neoliberalnog ideološkog narativa, koji je ignorisao bilo kakav interes za nejednakosti, otvorio je prostor za drugačije poglede. U sklopu tog zaokreta došlo je i do buđenja intere-

sovanja za pitanja nejednakosti. Branko Milanović smatra da je pitanje nejednakosti pokrenula stagnacija prihoda većine stanovništva u razvijenim zapadnim zemljama i saznanje da je manjina za to vreme postala veoma bogata. Osim Milanovića, koji se temom nejednakosti bavio tokom čitave karijere, širu popularnost ova tema je dobila buđenjem još nekoliko ekonomista, odnosno njihovim interesovanjem za nejednakosti. Stiglic ukazuje da „razmere nejednakosti u Americi i način na koji se ona stvara podrivaju ekonomiju“ i ističe da novije studije ukazuju da su „egalitarnije države istovremeno uspešnije – postižu veći rast, stabilnije su“ (Stiglic, 2015: 107–108). Da stvar nije samo ekonomske prirode svedoči i njegov zaključak da se „rastuća debata o nejednakostima u Americi vodi prvenstveno oko prirode društva“ (isto, 108). Slično tome, Piketi već u uvodu svoje čuvene studije ističe da pitanje nejednakosti, vidljivo i golim okom, nije samo pitanje za stručnjake već „za ceo svet“ (Piketi, 2015: 14).

Interesantno je uočiti zaokret koji, u pogledu odnosa ekonomskog rasta i nejednakosti, zauzimaju autori koji se bave ovom temom. Naizgled, reklo bi se da je došlo do kopernikanskog obrta u kome „nova paradigma“, potpuno suprotno ranijem uverenju, tvrdi da je ekonomski rast u vezi sa većim stepenom jednakosti. Međutim, kao što je pokazao Branko Milanović, veza između ekonomskog rasta i nejednakosti nije nepromenljiva kategorija, već zavisi od tipa društva. U predindustrijskim društvima, koja karakteriše stagnirajući dohodak, nivo nejednakosti je relativno nizak, dok u industrijskim društvima sa stabilnim rastom srednjeg dohotka, rastu i nejednakosti. Rast nejednakosti u određenom trenutku se zastavlja i dolazi do njegovog opadanja, uprkos daljem ekonomskom rastu. Opširnije o Kuzenjecovim talasima, kojima se objašnjavaju ove promene, Milanović piše u studiji Globalna nejednakost (Milanović, 2016) Međutim, za našu temu je od većeg značaja da se istakne da bilo kakav *a priori* stav koji postulira vezu između nejednakosti i privrednog rasta svedoči o primesi i uticaju ideologije.

Kada je o Srbiji reč, valjalo bi, pre svega, ispitati da li je aktuelni rast nejednakosti povezan sa rastom srednjeg dohotka ili se, naprotiv, rast nejednakosti odvija u okolnostima u kojima nejednakosti mogu dovesti do usporavanja ekonomskog rasta. Mimo tog ekonomskog okvira, čini se da interesovanje za nejednakosti ima više veze sa ideološko-političkim sukobima: s jedne strane, neokonzervativnog pogleda koji predstavlja kombinaciju ekonomskog liberalizma i socijalnog konzervativizma (Vuletić, 2019), a koji zastupa grupacija na vlasti od 2012. godine i, s druge strane, liberalne ideologije koja u tumačenju nejednakosti sledi obrasce razvijenih zemalja i koju promoviše MMF, kao i oni doktrinarno levičarskih pogleda koje zastupaju pojedine opozicione grupacije i značajan deo akademske javnosti. Sama činjenica da je reč o akademskoj javnosti ne garantuje i ot-

klon od ideoloških uticaja; naprotiv različiti ideološki pogledi često se, na suptilan način, prepliću sa naučnim publikacijama¹¹⁸.

Kada je u pitanju preplitanje nejednakosti i ideologije u naučnim radovima, ostaje otvoreno pitanje – da li je uopšte moguće izbeći ideologizaciju? Otvoren poziv sociolozima da prema nejednakostima zauzmu kritički stav sam po sebi podrazumeva svrstavanje uz određenu poziciju, za koju veruje da predstavlja izraz humanog i kritičkog duha sociološke misli (Petrović i Marković, 2017). Takva pozicija nije retka u domaćoj sociologiji i oslanja se na bogatu tradiciju praxis filozofije iz koje je, u značajnoj meri, izrasla sociologija u Srbiji. Tako, na primer, pomenute autorke, analizirajući radove o nejednakostima u periodu samoupravnog socijalizma, polaze od pretpostavke da su nejednakosti svojevrsna društvena bolest i zaključuju da savremena društva još nisu pronašla lek za nju. Od sociologije se očekuje da taj lek pronađe. Iz te perspektive, kritičko bavljenje društvenim nejednakostima može se shvatiti kao izraz onoga što sociologija jeste i što bi, u svojoj suštini, trebalo da bude.

Zaključak

Iz perspektive na kojoj je nastao ovaj rad, kriva (ne)bavljenja nejednakostima u domaćoj sociologiji pratila je krivu ideoloških sukoba od kojih su dva bila posebno značajna: prvi je bio sukob između zagovornika liberalnih reformi i pristalica socijalističke, samoupravne, dogovorne privrede tokom sedamdesetih godina XX veka; drugi je bio sukob između neokonzervativnog pogleda na izlaz iz ekonomske krize i pokušaja da se pogled delegitimiše sa pozicija obnovljenog levog centra i levice.

Nužnost ideološkog izbora, proističe, po Veberovom mišljenju, iz neumitne činjenice da čak i naučno znanje koje se najčvršće drži svojih teorija, počiva na određenim pretpostavkama zasnovanim na subjektivno prihvaćenim vrednostima. U tom smislu, važnije od kritičkog odnosa prema predmetu istraživanja, bilo da je reč o nejednakostima ili nekoj drugoj pojavi, jeste kritički odnos istraživača prema samom sebi i svest o ideološkoj uslovljenosti sopstvenog naučnog rada¹¹⁹.

118 Čini se da je osnovna intencija studije grupe autora ukazivanje da zanemarivanje nejednakosti može predstavljati problem za budući privredni rast Srbije (Arandarenko, 2017). S druge strane, u predgovoru za srpsko izdanje svoje knjige *Bogataši i siromasi*, Branko Milanović kaže: „suštinski problem Srbije nije nejednakost nego nizak nivo produktivnosti i nizak ukupni nivo dohotka. Jedini put za Srbiju otuda predstavlja rast realnog dohotka“ (Milanović, 2012:14).

119 Ovde se neće otvarati inače plodno i zanimljivo pitanje da li je i na koji način moguće prevazići vrednosni relativizam. Ostaćemo na zapažanju da on u debatama o nejednakostima u proteklih sedamdeset godina nije prevaziđen.

Osvrt na sedmi deo

Usmerenost ka dokazivanju teze da je interesovanje za temu nejednakosti poraslo kao rezultat svetske ekonomske krize uticala je na to da se u tekstu nedovoljno pažnje posveti pitanju čijom je zaslugom taj zaokret učinjen i kakve su bile posledice te činjenice.

Na razmišljanje u tom pravcu naknadno me je podstakao rad „The History and Historiography of the 2008 Economic Crisis: Anti-Capitalism in Intellectual and Political Transformation“ (nepoznati autor, 2025) za koji sam imao prijatnu dužnost da napišem recenziju. U tom radu glavno istraživačko pitanje je bilo na koji način je globalna ekonomska kriza 2008. godine podigla talas intelektualnog i aktivističkog antikapitalizma i ko su bili nosioci toga talasa.

Iako se u potpunosti ne mogu saglasiti sa autorovom ocenom da je kriza na kraju iznedrila antisistemske odgovore u koje se ubrajaju Bregzit i pojava Trampa, jer smatram da su oba fenomena bili pokušaj kapitalističkog sistema da na krizu odgovori drugačijim političkim sredstvima, ovaj rad je jasno ukazao na vezu između vannaučnih podsticaja i intelektualnih zaokreta.

Ne bih se u potpunosti mogao složiti ni sa tim da svi autori koje u tom kontekstu navodi (Džozef Stiglic, Naomi Klajn, Toma Piketi, Erik Hobsbawm) marksističke provinijencije, ali i to je manje bitno. Znatno je važnije što je učinjen pokušaj da se pokaže kako je kriza dovela do otvaranja novih tema koje u vreme neoliberalne intelektualne dominacije nisu imale javni publicitet, te kako su je ta kriza podstakla pojavu antikapitalističkih radova.

Najvažnija stvar koju treba imati u vidu, a kojoj nisam posvetio dovoljno pažnje, jeste činjenica da ne utiču samo okolnosti na intelektualne zaokrete, već je neophodno da postoje značajni i zreli autori čiji radovi mogu da odgovore na izazove društvenih promena.

Na tu činjenicu sam neretko i sam ukazivao na predavanjima, ističući kako je neoliberalni politički zaokret popularizovao radove Fon Mizesa, Fridmana i ostalih autora iz grupe Mont Pelegrin, odnosno kako van datih okolnosti njihov naučni doprinos nikada ne bi dobio takvu popularnost. Slično sam tvrdio i u ovom tekstu, pozivajući se na primere Branka Milanovića. Ipak, ono što tekstu nedostaje jeste sinteza radova ovih autora koja bi pokazala način na koji je tema nejednakosti zadobila intelektualnu pažnju. Kada je reč o ključnim autorima preko kojih je afirmisana tema društvenih nejednakosti, njihove teze su manje-više poznate. Ono što nedostaje jeste odgovor na pitanje na koji su način domaći autori problematizovali temu društvenih nejednakosti u vremenu nakon svetske krize iz 2008. godine. Takva analiza bi nas udaljila od osnovne teme ove knjige, ali je svakako važna i mogla bi predstavljati smernicu za nova istraživanja.

Prolog za osmi deo

Tekst o transnacionalnoj kapitalističkoj klasi ima neobičnu predistoriju. Prvobitno je bio zamišljen kao predgovor specijalnom broju *Sociološkog pregleda* u kojem je trebalo da budu objavljeni najznačajniji radovi Lezli Sklera, Robinsona i još dvojice autora koji su dali značajan doprinos razvijanju ovoga pojma, pojma koji, nažalost, još uvek nije našao zasluženno mesto u pojmovniku kojim se objašnjavaju pojave u savremenom svetu.

Verovao sam da je to bio brži, ali i primereniji način da se naša sociološka zajednica bolje upozna sa ovim konceptom i autorima. Nakon što sam dobio saglasnost autora da njihovi radovi mogu biti iznova objavljeni, pojavio se novi problem. Naime, trebalo je da znam – a nisam, da časopisi sa ugledom ne objavljuju već objavljene radove, pa se od te ideje odustalo. Umesto toga uputio sam javni poziv svim zainteresovanim kolegicama i kolegama da napišu tekst za specijalni broj *Sociološkog pregleda* posvećen transnacionalnoj kapitalističkoj klasi. Pozivu se, međutim, odazvao jedino kolega Slobodan Antić, pa je umesto tematskog broja knjiga spala na dva slova, od kojih ovaj tekst u proširenoj i dorađenoj varijanti predstavlja jedno od ta dva slova. Tekst je pisan s osnovnom namerom da se mladi naraštaji sociologa, studenti pre svega, upoznaju sa ovim pojmom i eventualno zainteresuju za njegovo analitičko korišćenje. Nije se odustalo od ideje da se najvažniji radovi uvrste u jednu hrestomatiju posvećenu toj temi.

Razlog zbog kojeg je ovaj tekst uvršten u ovu knjigu je očigledan. Želelo se pokazati da vannaučni, pretežno ideološki razlozi ne utiču samo na domaću sociologiju, o čemu je bilo reči u svim prethodnim poglavljima, već da je reč o pojavi koja određuje sociološke teme i na globalnom nivou.

VIII TRANSNACIONALNA KAPITALISTIČKA KLASA

Uprkos tome što je u opticaju više od tri decenije, pojam transnacionalna kapitalistička klasa nije ušao u svakodnevni govor, niti se odomačio u sociološkoj literaturi. Retki su udžbenici u kojima se može pročitati više od osnovne informacije o ovom pojmu. Čak i kada se pominje, to se čini bez sadržajnijeg predstavljanja i evaluacije, kao i bez jasno određene analitičke funkcije koja bi ga povezala sa drugim pojmovima. O operacionalizaciji koja bi ga dovela u vezu sa empirijskom stvarnošću već nema ni govora.

Ovaj tekst predstavlja pokušaj da se odgovori na pitanje zašto ovaj pojam nije postao standardna odrednica sociološkog rečnika i zašto nema više uticaja na istraživačku praksu. Da li je u pitanju njegova nedovoljna heuristička plodnost, nedovoljna uklopljenost u „normalnu“ sociologiju ili su po sredi, prvenstveno, vannaučni razlozi?

Da bi se ponudio odgovor na ovo pitanje, potrebno je, pre svega, predstaviti ovaj koncept u njegovim najrazvijenijim varijantama; potom videti kakva je njegova recepcija u sociološkim udžbenicima i na kraju podvrći kritičkoj analizi sam pojam i teorijski okvir/e iz koga/kojih proizlazi. S tim u vezi, u prvom delu teksta predstaviće se Sklerov pogled na pojam TKK; u drugom delu biće reči o Robinsonovom shvatanju ovog pojma; u trećem delu biće načinjen kratak osvrt na rasprostranjenost ovog pojma i njegov tretman u nekoliko socioloških udžbenika. Na kraju će se diskutovati postavljeno pitanje.

1.

Pojam transnacionalna kapitalistička klasa (TKK) prvi put je upotrebio Lezli Skler u svojoj knjizi *Sociologija globalnog sistema* 1991. godine u kontekstu razvoja svoje teorije o globalizaciji.

Teorija globalnog sistema, kako sam naziva svoju teoriju, polazi od uvida da su globalni kapitalizam i globalni sistem u bliskoj vezi na način da su centralne snage globalnog kapitalizma istovremeno dominantne u globalnom sistemu, iako nije reč o identičnim pojmovima.

Teorija globalnog sistema zasniva se na konceptu transnacionalnih praksi. Reč je o praksama koje „prelaze državne granice ali ne potiču nužno od državnih agencija ili aktera“. Prema Skleru, analitički posmatrano, transnacionalne prakse deluju u tri međusobno povezane, odnosno u globalni sistem integrisane sfere – ekonomskoj, političkoj i kulturno-ideološkoj. Transnacionalne korporacije (TNK) su institucionalni oblik ekonomske transnacionalne prakse, TKK se razvija u političkoj sferi, a u kulturno-ideološkoj sferi dominira kultura-ideologija potrošnje (Skler, 2000).

Iz ovoga sledi da je TKK politički akter, ali, prema Skleru, njena centralna uloga u čitavom sistemu podrazumeva i njenu ulogu u ostalim sferama globalnog sistema: „Prvo ... TKK deluje kao globalna vladajuća klasa; drugo, kultura-ideologija konzumerizma vođena profitom organizovana je od ove klase; treće TKK svesno radi na zamagljivanju posledica centralnih kriza globalnog kapitalizma“ (Skler, 2000).

Mada ideja o globalnom sistemu i njegovoj analitičkoj razdvojenosti na podsisteme asocira na Parsonsov teorijski okvir, u samom određenju TKK Skler se izričito poziva na marksističku tradiciju: „Kao u klasičnoj marksističkoj teoriji ideja transnacionalne kapitalističke klase (TKK) konceptualizuje klasu u kapitalističkom društvu u smislu odnosa prema sredstvima za proizvodnju, distribuciju i razmenu; opire se neoveberijanskom pokušaju razdvajanja klase, statusa i moći“ (Skler, 2000).

Međutim, u svojoj knjizi *Globalizacija: kapitalizam i njegove alternative* on ističe da TKK „ne čine kapitalisti u tradicionalnom marksističkom smislu. Vlasništvo ili kontrola nad sredstvima za proizvodnju nisu više isključivi kriterijum za služenje interesima kapitala, posebno ne globalnim interesima kapitala (Skclair, 2002) .

Sklera sa marksizmom, tačnije sa neomarksizmom, povezuje i često pozivanje na Gramšijev pojam hegemonije, s kojim su prakse TKK neraskidivo povezane, pre svega, kroz pomenuti koncept kulture-ideologije konzumerizma.

Međutim, važnije od povezivanja sa teorijskim uzorima, treba istaći da on pripada onoj grupi autora koji su se zalagali za pomeranje okvira analize sa nacionalnog na globalni nivo. U tom smislu, Skler smatra da je „država samo jedan, iako važan, nivo analize, ali da državni akteri gube moć u odnosu na globalne aktere u nekim ključnim oblastima ekonomskog, političkog i kulturno-ideološkog odlučivanja“ (Sklair, 2000).

Iz dosad rečenog očigledan je najširi okvir teorije globalnog sistema u kome centralno mesto zauzima TKK. Međutim, u analizi same TKK, centralno mesto zauzima podela na njene četiri frakcije. Mada Skler ističe da je podela analitička, nema sumnje da je ona i empirijski zasnovana. Najvažniju frakciju čine pojedinci koji poseduju ili kontrolišu velike transnacionalne korporacije (korporativna frakcija); drugu – političku frakciju čine političari i birokrate koji podržavaju globalizaciju vođenu od strane TNK. Tehničku frakciju čine stručnjaci koji pomažu održavanje globalnog kapitalističkog sistema; najzad četvrtu – potrošačku frakciju čini medijska i trgovačka elita.

Nasuprot TKK stoje svi oni koji odbacuju kapitalizam kao ekonomski sistem, ali i oni kapitalisti koji su lokalno, odnosno nacionalno orijentisani i koji odbacuju globalizaciju.

Transnacionalni karakter TKK proizlazi iz ekonomskih interesa pripadnika te klase koji su globalno povezani. Mada se čini da ovo nije novost, Skler ističe da „današnja globalna korporacija nije isto što i multinacionalna korporacija iz prošlosti“. Ključna razlika je što TKK ima globalnu, a ne lokalnu perspektivu u pogledu na većinu ekonomskih, političkih i kulturno-ideoloških pitanja.

Pripadnici TKK imaju sličan životni stil koji se ogleda rezidencijalnoj segregaciji, luksuznoj potrošnji i provođenju slobodnog vremena u ekskluzivnim klubovima i odmaralištima širom sveta. Pripadnici klase, koji sebe vide kao građane sveta, osim poslovno povezani su i preko alumni mreža prestižnih, uglavnom poslovnih, univerziteta koje su pohađali.

U okviru TKK moguće je prepoznati „centralni unutrašnji krug“ koji donosi odluke vezane za ceo sistem i koji povezuje sve članove klase bez obzira u kom regionu i u kojoj zemlji se nalaze. Zadatak ovog kruga je da pruži osećaj jedinstva različitim članovima čak i kada među njima dolazi do sektorskih ili geografskih sukoba, jer dugoročno jedinstvo interesa ne isključuje povremene lokalne sukobe kako između frakcija tako i unutar njih.

Već je rečeno da je najvažniji deo TKK korporativna elita koju čine vodeći rukovodioci najvećih svetskih korporacija. Oni imaju moć da kontrolišu ključne delove globalne ekonomije jer njihove korporacije dominiraju u različitim poslovnim udruženjima koja postavljaju pravila koja se tiču globalne proizvodnje i trgovine, tako da njihove odluke imaju posle-

dice kako na globalnom tako i na lokalnom nivou na kome su, direktno ili indirektno, prisutne njihove korporacije.

Globalizujući političari i birokrate nisu imućni poput vlasnika korporacija, ali su na različite načine vezani za korporacije i neretko postaju njihov deo kada im istekne politički mandat. Mada u svom političkom delovanju ponekad koriste čak i nacionalističku retoriku, oni nacionalne interese definišu na način koji odgovara transnacionalnim korporacijama. Na primer, kao najviši nacionalni interes ističu zalaganje za povećanje direktnih stranih investicija, rast zaposlenja, otvaranje tržišta i povećanje razmene sa inostranstvom, zalažu se za nesputanu konkurenciju i tome slično. Osim izabраниh političara, različita istraživanja, posebno ona obavljena u SAD, pokazuju da su korporacije posebno dobro zastupljene u višim ešalonima državne birokratije koja ne zavisi od izbora, što se ponekad kolokvijalno naziva „duboka država“.

Ključni protivnici ove frakcije nalaze se među lokalno, odnosno nacionalno orijentisanim političarima i birokratama, a njihove međusobne borbe mogu se prepoznati kroz razlike u zalaganju za liberalizaciju odnosno protekcionizam, kurs valuta, subvencije stranim ulagačima itd.

Skler u ovom kontekstu primećuje da se: „Stari marksistički argument da radnici nemaju nacije mora okrenuti na glavu; danas globalizujući kapitalisti nemaju nacije i rukovode se zahtevima globalnog tržišta, a ne nacionalnim interesima ... dok se radnička klasa i radnički pokret koji pretenjuje da je predstavlja, poziva na „svoju“ državu, „svoje“ političare i „svoje“ poslodavce kako bi ih zaštitili od razarajuće globalizacije“ (Skler, 2020).

Kao posebnu frakciju u okviru TKK Skler izdvaja visoko pozicionirane poslovne profesionalce, posebno advokate i konsultante različitih vrsta koji preko poslovnih udruženja, tink tenkova i univerziteta promovišu ideje neoliberalizma i time podržavaju interese svoje klase. Skler navodi da pažljivo koncipirana istraživanja i javni nastupi ovih profesionalaca imaju za cilj da utiču na javnost i nacionalne vlade, posebno kada je potrebno zaštititi interese i projekte krupnog biznisa.

Najzad, kao četvrtu frakciju navodi potrošačku elitu koju, takođe kao i korporativnu, čine rukovodioci korporacija u oblasti medija i trgovine. Njihova ključna uloga je promocija potrošnje putem medija. To je najvažniji način na koji TKK nameće svoju hegemoniju širom sveta. Skler kaže da „praktična politika ove hegemonije je svakodnevni život, potrošačko društvo i obećanje da to može biti stvarnost za većinu ljudi u svetu. To je svakako najupornija slika koju projektuje televizija i masovni mediji uopšte ... konzumerizam je najuspešnija ideologija svih vremena“ (Skler, 2000). Ukratko, globalni projekat kapitalističkog konzumerizma ne bi bio moguć bez ove frakcije.

Značaj potrošnje Skler vidi u tome što klasna vladavina u kapitalističkom društvu proizlazi iz osiguranja stalne akumulacije viška vrednosti. U ranijim društvima stabilnost društvenih odnosa, koji su obezbeđivali reprodukciju sistema, počivala je na policiji, sudovima, vojsci, religiji i drugim mehanizmima društvene kontrole. Danas su stari ideološki instrumenti izgubili na značaju, a istovremeno vladajuće klase su izložene mnogo većoj kritici i preispitivanju javnosti nego što je to ikada bio slučaj. Globalni kapitalizam je doneo više formalne demokratije, ali upravo iz tog razloga neophodno je bilo pronaći način da se obezbedi hegemonija TKK.

Međutim, Skler uviđa da kultura-ideologija konzumerizma „podize očekivanja koja mogu biti zadovoljena na dva načina. Prvi je preraspodela resursa, odnosno socijaldemokratsko 'lokalizacijsko' rešenje. Drugi je povećanje veličine kolača za raspodelu (neoliberalno 'globalističko' rešenje beskonačnog rasta)“ (Skler, 2000).

Izbor ovog drugog rešenja doveo je do produbljivanja jaza između elite i ostatka društva što je kao nenameravanu posledicu imalo porast nesigurnosti TKK, posebno u nezapadnim zemljama. TKK i TNK nisu tamo popularne pa je jedan od najvažnijih ideoloških zadataka TKK da stvori klimu koja izjednačava ekonomski rast i blagostanje. Tako se održava globalna kapitalistička i konzumeristička hegemonija. Ova vrsta hegemonije postiže se mobilisanjem tink-tenkova, razvojem univerzitetskih kurseva, medijskim izveštavanjem, sponzorstvima u kulturi itd. Otuda Skler zaključuje „...poenta je da je kapitalističkoj hegemoniji potrebna stalna podrška, pažnja i originalnost da se održi. Ovo važi podjednako i za kapitalizam globalno i za kapitalizam u Srbiji, odnosno u nacionalnom ili lokalnom kontekstu“ (Skler, 2000).

Ovaj osnovni teorijski okvir u kome dominira ideja TKK, Lezli Skler je koristio u analizi različitih pitanja. Jedno od njih se odnosi na globalne društvene pokrete čemu on pristupa na interesantan način. Naime, gotovo sva istraživanja društvenih pokreta – bilo starih ili novih, levih ili desnih, fokusirana su na pokrete protiv establišmenta. Drugim rečima, pokreti su prepoznavani u okviru onih društvenih grupa koje su imale interes za suprotstavljanje postojećem društvenom sistemu. Skler pokušava da ispita tezu da TKK, iako ključni akter koji usmerava globalni sistem, ima potrebu da razvije vlastiti društveni pokret koji bi bio baziran na stvaranju nove kulture. Skler tvrdi da se „Klasna hegemonija ... ne dešava jednostavno, nekom magijom. Kapitalistička klasa troši mnogo vremena, energije i resursa da bi je ostvarila i da bi osigurala da ona traje. Kao i druge klase i zajednice raznih vrsta jedan od načina na koji TKK ostvaruje svoje ciljeve je kroz društvene pokrete“ (Skler 1997).

Kada govori o društvenim pokretima za kapitalizam, Skler se poziva na radove koji važnost pridaju elitnim organizacijama društvenih pokreta (EODP). U razvoju te teze Skler EODP povezuje sa svojom pretpostavkom o četiri frakcije TKK ukazujući da svaka frakcija zapravo razvija sopstvene elitne organizacije. Elitne organizacije korporativne elite su, na primer, vrhunska poslovna udruženja koja se povezuju i utiču na vlade, globalnu politiku, socijalnu politiku itd. Pored toga, ona imaju za cilj da „promovišu globalne brendove i da stvaraju ukuse u nastajanju da sve kulturne proizvode i ljudske emocije pretvore u komercijalne mogućnosti.“ Iz tog razloga su globalni marketing i prodaja postali najvažnije ideološko oruđe sistema u celini bez obzira na različite lokalne modifikacije. Isto se, tvrdi Skler, može reći i za specifične političke ukuse kao što je neoliberalna agenda. Sve se to čini tako što korporativna elita sponzorise istraživanja, uticajne časopise, lobira kod vladinih zvaničnika i postavlja svoje ljude od poverenja na važna mesta. Upravo ti ljudi čine globalizujuću državnu frakciju koja upravlja spoljnim ekonomskim odnosima, međunarodnim organizacijama poput Svetske banke, MMF, OECD, STO itd.

Porast globalne povezanosti masovnih medija i potrošnje je još jedan način na koji TKK nameću svoju hegemoniju svuda u svetu. Na taj način konzumerizam postaje obećanje, ali i globalna realnost za većinu ljudi .

Zanimljiv je zaključak ove analize da su pokreti za kapitalizam globalni, ali da otpori tim pokretima, ako žele da budu efikasni, mogu da se stvore samo tamo gde mogu da poremete nesmetanu akumulaciju profita. To su lokalne niše, koje da bi bile uspešne moraju pronaći način da ove lokalne poremećaje globalizuju. Osvrćući se na svoja razmišljanja o ovoj temi od pre gotovo četvrt veka, Skler samokritički zaključuje da je u to vreme potcenio „štetan uticaj koji ovi pokreti i TKK imaju za demokratske procese širom sveta“ (Skler, 2022).

Teza o jedinstvu TKK i potrošačkoj kulturi, kao ideologiji na kojoj ona zasniva svoju hegemoniju, mogla bi se dovesti u pitanje pronalaženjem slučajeva u kojima se ograničava reklamiranje i zabranjuje potrošnja koju podstiču pojedine frakcije TKK. Skler smatra da takav primer, nesumnjivo, predstavlja duvanska industrija: „Ograničavanje slobode duvanskim kompanijama da reklamiraju proizvode gde i kad god poželeva, i sve veće zabrane pušenja na javnim mestima u mnogim zemljama ... sugeriše da jedinstvo koje podrazumeva koncept TKK ne postoji i da je samim tim koncept manjkav“ (Skler, 1998).

Skler smatra da bi njegova teorija mogla biti dovedena u pitanje ako bi se dokazalo da je to zaista tako. Međutim, na osnovu iscrpne analize, koja je obuhvatila nekoliko najvećih korporacija u ovoj oblasti, Skler zaključuje da su gubici, koje je duvanska industrija imala u Prvom svetu, višestruko

kompenzovani dobitcima, koje je imala u zemljama Trećeg sveta i bivšim socijalističkim zemljama. Primera radi, strani brendovi su postali vodeći oglašivači na ruskoj televiziji i radiju tokom devedesetih godina prošlog veka. Isti ti proizvođači su zauzeli više od 90 posto tržišta u mnogim zemljama Trećeg sveta. Za nepunih deset godina od 1985. do 1994. godine oni su svoj udeo na svetskom tržištu cigareta povećali sa 40 na 90 posto. Ne treba posebno isticati da su ti globalni brendovi potisnuli ili uvukli u svoju orbitu jeftinije lokalne brendove i državne duvanske monopole.

Dalje, Skler detaljno obrazlaže na koji način globalizujuće birokrate, političari i profesionalci imaju direktne i indirektne interese u prodaji duvanskih proizvoda i kako tu industriju, najčešće prikriveno, podržava armija lobista i publicista širom sveta. Na kraju, zaključuje, da je duvanska industrija globalno organizovana, da ta organizacija pokazuje njenu povezanost sa TKK i da, uprkos raznim ograničenjima, ona danas zarađuje više, a ne manje novca nego prethodnih decenija (Skler, 1998).

Budući da je, prema teoriji, TKK dominantan akter u političkoj sferi bilo je logično da Skler posebnu pažnju posveti i načinu na koji ta klasa ostvaruje svoju političku funkciju. Upravo toj temi je posvećen tekst Transnacionalna kapitalistička klasa i globalna politika: dekonstrukcija države ... (Skler, 2002).

Ekonomska globalizacija koja je uzela maha tokom osamdesetih, a posebno početkom devedesetih godina prošlog veka naišla je na otpor odozdo. Protesti protiv TNK i globalnih organizacija kao što su MMF i STO obeležili su drugu polovinu devedesetih godina. Takva situacija je tražila politički odgovor. Sklera je u osnovi interesovalo kakve oblike je imala politička akcija TKK i na koji način je to uticalo na demokratiju.

On polazi od uvida da se u većini zemalja opaža sve manja razlika između partija levice i desnice, „jer nijedna politička partija koja ozbiljno osporava kapitalističku globalizaciju nema velike šanse da bude izabrana, a ako i bude izabrana, velike su šanse da će biti srušena ako ozbiljno zapreti moći i interesima globalnog kapitala“ (Skler, 2002). Već i ta činjenica svedoči da nema mnogo smisla držati u fokusu nacionalnu politiku, već da se mora sagledati globalni politički sistem u celini.

Pogled unazad svedoči da su velike korporacije stalno bile u određenom odnosu sa državom koja je neretko i vojno podržavala veliki biznis. Danas, međutim, velike korporacije koriste suptilnija politička sredstva za postizanje svojih ekonomskih interesa. Primer koji Skler navodi je Evropski okrugli sto industrijalaca (EOSI) koji čine nekoliko desetina najvećih evropskih TNK, odnosno njihovi osnivači i izvršni direktori. Delovanje EOSI je bilo direktno odgovorno za promene infrastrukturnih planova EU. Bez rasprava u Evropskom parlamentu ili u nacionalnim vladama,

Evropska komisija je donela bitne odluke u koristi velikih transportnih korporacija tako što je težište prevoza tereta sa železničkog prebačeno na kamionski transport, uprkos očiglednim ekološkim i energetske posledicama o kojima se, inače, mnogo govori.

Drugi primer kojim ilustruje istu tezu je ponašanje agencije za trgovinu hranom, koju su još 1963. godine osnovale UN. Zadatak te agencije je bio da se uspostave standardi u toj oblasti i time olakša trgovina. Međutim, tokom godina, članstvo u komisijama te agencije, pored predstavnika nacionalnih vlada, prošireno je sa još 660 predstavnika prehrambene industrije i samo 26 predstavnika nevladinih organizacija. Samo kompanija *Nestle*, na primer, u dvanaest komisija te agencije, ima 38 svojih predstavnika. Tako su na raznim sastancima posvećenim temama kao što su aditivi, pesticidi i drugi zagađivači u hrani većinu činili predstavnici kompanija.

Na osnovu ovih i sličnih primera Skler zaključuje da su „interesi globalnog kapitala generalno bolje zastupljeni jer TKK ima resurse i komercijalnu motivaciju da osigura da njihovi interesi budu maksimalno zastupljeni“ (Skler, 2002).

U najkraćem, Skler smatra da TKK predstavlja interesno povezanu društvenu grupu koja profit ostvaruje poslovanjem na transnacionalnom nivou. Da bi obezbedila te interese, ona povezuje različite frakcije, čiji je glavni politički zadatak da obezbedi globalnu hegemoniju. To čini planskim razvijanjem ideologije potrošačkog društva u čijem je središtu obećanje potrošačkog raja. Mada baštini marksističke ideje, Skler napušta osnovnu marksističku ideju da se klasa bazira na osnovu odnosa prema sredstvima za proizvodnju. Zato je i moguće da nju čini konglomerat različitih frakcija koje nemaju isti odnos prema sredstvima za proizvodnju, a da istovremeno ne uključuje lokalne kapitaliste ako nisu uključeni u transnacionalne mreže.

2. Robinson

Za razliku od Sklera čiji radovi su u određenoj meri inspirisani Marksom, Robinsonova teorija globalnog kapitalizma je u potpunosti marksistički, odnosno neomarksistički konstrukt.

Robinson polazi od tvrdnje da je transnacionalna kapitalistička klasa (TKK) globalna vladajuća klasa jer kontroliše ključne poluge transnacionalnog državnog aparata koji se stvara pred našim očima. TKK je u centru novog hegemonističkog bloka koga čine razne političke i ekonomske snage. Ovaj istorijski blok sastavljen je od transnacionalnih korporacija,

finansijskih institucija, elita koje upravljaju privrednim planiranjem, tehnokratskih elita, medijskih konglomerata, političkih stranaka i državnih menadžera.

Klasa se u ovoj teoriji određuje kao grupa ljudi koja deli zajednički odnos prema procesu proizvodnje i reprodukcije društvenog života. Klasa se stvara u procesu borbe za moć sa suprotstavljenom klasom, ali je i u okviru nje moguće uočiti frakcijske interese i sukobe. TKK je u tom smislu segment svetske buržoazije koja predstavlja transnacionalni kapital. Nekadašnji savez nacionalnih buržoazija transformisao se, krajem prošlog i početkom ovog veka, u transnacionalnu buržoaziju koja je postala dominantna i hegemonna frakcija čitave klase. Specifičnost TKK je što je „uključena u globalizovanu proizvodnju i upravlja globalizovanim ciklusima akumulacije koji joj daju objektivno klasno postojanje i prostorno-politički identitet u globalnom sistemu koji nadilazi sve lokalne teritorije i države“ (Robinson, 2000).

Za razliku od globalnog proleterijata, koji još uvek čini klasu po sebi, TKK je klasno svesna svoje transnacionalnosti i planski sprovodi proces kapitalističke globalizacije. On ističe da kapitalisti nisu transnacionalni samo zato što kapitalizam prekriva čitav svet, već prvenstveno zato što se stapaju kao globalna buržoazija kroz korporativna spajanja, tokove novca i bankarske interese. Empirijski dokazi o usponu TKK uključuju širenje TNK, porast direktnih stranih ulaganja (DSI), spajanja korporacija i strateška savezništva, prožimanje kapitala kroz razne sektore i međusobno povezane uprave.

Transnacionalnu mrežu TKK čini nekoliko hiljada (6–7 hiljada) pojedinaca. Mada čine svega 0,0001 posto svetske populacije oni kontrolišu bogatstvo vredno preko 100 triliona dolara (Robinson 2017). Međutim, unutrašnji krug, odnosno oni koji donose ključne odluke su malobrojni. Zbog različitih preklapanja kapitala, istraživači su izračunali da finansijsko jezgro TKK čini oko 160 pojedinaca iz deset najuticajnijih svetskih korporacija za upravljanje imovinom.

Pa ipak, uprkos svojoj koherentnosti, Robinson ističe da TKK nije potpuno homogena grupa. U tekstovima, s početka dvadeset prvog veka, on ukazuje na razlike koje postoje između različitih frakcija buržoazije.

TKK nastaje sedamdesetih godina prošlog veka ali je tokom narednih nekoliko decenija uspela da osvoji „komandne visove“ kreiranja državne politike u većini zemalja. Upravo zahvaljujući TKK došlo je do procesa koji su obeležili neoliberalnu globalizaciju. Nasuprot njoj nalazi se frakcija čiji interesi leže u nacionalnoj akumulaciji i koja se oslanja na protekcionističke mehanizme.

Osim ove, postoji i druga, od ranije poznata, linija podele u okviru buržoazije koja se odnosi na sektore u kojima se odvija akumulacija. Robinson je u početku isticao da je finansijski kapital hegemonu frakcija (Robinson, 2000), ali u novijim radovima osim finansijskog ističe da je i proizvodni sektor ključan za stvaranje globalnog kapitalizma (Robinson, 2017).

Globalni kapitalizam, po njegovom mišljenju, karakterišu uspon transnacionalnog kapitala, stvaranje TKK i pojava transnacionalne države (TND). Upravo je TND teorijska inovacija kojom Robinson pokušava da dokaže tezu o TKK kao vladajućoj klasi.

On smatra da je globalizacija objektivni proces zato što je posledica, a ne uzrok, kapitalističkog razvoja i da predstavlja samo jednu od etapa u viševjekovnoj ekspanziji svetskog kapitalizma. Transnacionalizacija je sredstvo za rešavanje problema s kojima se susreću kapitalisti, a to je uvek i na prvom mestu problem akumulacije. Klasna borba i uspesi podređenih klasa na nivou nacionalne države i ograničenja koja su na tom nivou postavljena kapitalu usmerila su kapitaliste ka transnacionalizaciji. Ovde je vredno zabeležiti da Robinson klasnu dinamiku ne izvodi iz globalizacije i razvoja tehnoloških inovacija, kakve predstavljaju IKT, već bi se moglo naslutiti da su globalizacija i te inovacije imperativ za održanje postojećih klasnih odnosa.

Ovde je, takođe, važno istaći da Robinson na drugačiji način shvata zalaganja za svetsku vladu od autora koji su među prvima promovisali tu ideju. Dok su Held i Gidens, na primer, smatrali da globalna vlada može biti sredstvo za obuzdavanje razobručenog kapitalizma, Robinson smatra da kapitalizam nikada nije mogao da funkcioniše bez države i da sada samo traži način kako da sebi stvori državu po meri transnacionalnog načina akumulacije. „TKK je artikulisala ekonomske interese s političkim ciljevima u sprovođenju globalističkog projekta integrisane ekonomije i društva“ (Robinson, 2000). Upravljačka elita na vrhu globalne vladajuće klase kontroliše političke procese tako što stvara skup transnacionalnih institucija. Te institucije su početni elementi transnacionalnog državnog aparata. „Ovaj TND aparat je mreža u nastajanju koja se sastoji od transformisanih i izvana integrisanih nacionalnih država, zajedno sa nadnacionalnim ekonomskim i političkim forumima; još nije dobila nikakav centralizovan institucionalni oblik. Ekonomski forumi uključuju MMF, SB, STO, regionalne banke i tako dalje. Politički forumi uključuju, između ostalih G7 i nedavno formiranu G22, kao i sistem UN, OECD, EU, OEBS i tako dalje“ (Robinson, 2000). TKK je, nastavlja on, direktno instrumentalizovala ovaj TND aparat, ostvarujući oblik transnacionalne državne moći kroz višeslojnu konfiguraciju TND kroz koju stvara novi globalni kapitalistički hegemonistički blok.

U središtu tog novog hegemonističkog bloka, kojeg Robinson naziva „globalistički blok“, nalazi se TKK. Taj blok je labavo konstruisan, a nužan uslov za njegov opstanak je nadvladavanje uskih interesa pojedinih grupa što se postiže univerzalnom društvenom vizijom, odnosno ideologijom.

Određena nerazumevanja, posebno ona u vezi sa ulogom države uticala su da Robinson dodatno pojača svoju poziciju. U svojevrsnoj debati sa Aminom i drugim teoretičarima (Pantić) koji apostrofiraju nacionalnu državu kao ključnog aktera bez koga navodno nema kapitalizma, Robinson odgovara da svi oni reifikuju (postvaruju) državu, ne shvatajući da je ona samo jedna istorijska faza u razvoju kapitalizma, a ne njegov imanentni deo. Logika kapitalizma, tvrdi on, ne podrazumeva nužno nacionalnu državu, mada se ne može sporiti da je država u jednoj fazi igrala važnu ulogu u istorijskom toku kapitalizma. Klasične teorije imperijalizma, u tom smislu, nisu bile pogrešne, ali su Lenjin i Roza Luksemburg imali u vidu specifične istorijske uslove koji su tada vladali. Danas, pak, logika kapitala nameće transnacionalno organizovanje koje umesto multinacionalnih korporacija – koje su bile vezane za nacionalne države, u prvi plan ističe transnacionalne korporacije. One traže nove načine za prevazilaženje okvira koje im nameće nacionalna država i otuda potreba za stvaranjem TND. Transnacionalna država je, dakle, proizvod TKK, a ne način da se ona obuzda.

S druge strane, nacionalne države, čak i one najveće poput SAD, nisu po njegovom mišljenju istorijski akteri. Akteri mogu biti jedino društvene klase i grupe koje koriste države i državne resurse kao instrumente u svojoj istorijskoj misiji. Države, ukratko, nisu institucije sa vlastitim životom nezavisnim od istorijskih promenljivih konstelacija društvenih snaga koje državu i druge institucije koriste za realizaciju svojih misija.

Robinsonov opus je mnogo širi, ali za razumevanje koncepta TKK ovaj prikaz je dovoljan da se uoči da je u fokusu njegove pažnje globalni kapitalizam, dok TKK predstavlja samo jedan mada izuzetno važan segment. Dok kod Sklera pojava TKK predstavlja na izvestan način posledicu prekida sa dosadašnjim razvojem kapitalizma, Robinson ovu klasu vidi kao logičan proizvod nastavka kapitalističkog razvoja.

3.

Kao što je nagovešteno u uvodu ovoga teksta pominjanje transnacionalne kapitalističke klase u udžbenicima sociologije više je incident nego pravilo. Primera radi, među četiri univerzitetska udžbenika sociologije, koja su prevedena na naš jezik, samo se u obimnom Haralambosovom udžbeniku ovaj pojam opširnije predstavlja i to u sklopu dva poglavlja.

U poglavlju o društvenoj stratifikaciji, u delu u kome se govori o „gornjoj klasi“ jedan pododeljak nosi naslov – „Lezli Skler: globalni sistem i transnacionalna kapitalistička klasa“. U poglavlju koje se odnosi na moć, politiku i državu, u delu koji govori o globalizaciji i transnacionalnim korporacijama, jedan pododeljak nosi naziv „Lezli Skler: sociologija globalnog sistema“. U oba slučaja, dakle, pojam transnacionalna kapitalistička klasa se vezuje za ime Lezli Sklera, dok se Viljem Robinson, čiji je opus o ovoj temi podjednako obiman, ne pominje. Treba istaći da su osnovne Sklerove ideje korektno prezentovane tako da studenti mogu steći uvid u obrise teorije globalnog sistema. Problem predstavlja evaluacija, odnosno kritički osvrt iz koga se stiče utisak da Skler ne pridaje adekvatnu pažnju globalnom finansijskom sektoru, odnosno da je fokusiran prvenstveno na proizvodni sektor što se čini, ne samo nedovoljno utemeljenom, već i suštinski nebitnom zamerkom. Za razliku od nje, druga primedba prema kojoj Skler nedovoljno ukazuje na razlike koje postoje između različitih frakcija TKK je na mestu (Haralambos et al, 2002). Interesantno je, međutim, da Robinson temeljno govori upravo o ova dva aspekta, ali to nije bilo dovoljno da zasluži mesto u Haralambosovom udžbeniku.

Sklerova teorija je našla mesto i u udžbeniku Džordža Ricera – *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. U glavi koja nosi naziv „Teorije globalizacije“, odnosno delu „Glavni socijalni teoretičari o globalizaciji“, Skleru je posvećen pododeljak „Transnacionalni kapitalizam u okviru ekonomskih teorija o globalizaciji“. Ricer se ovde bavi ne samo Sklerovim shvatanjem kapitalističke globalizacije nego i njegovim pogledom na alternative kapitalističkoj globalizaciji, o čemu u našem tekstu nije bilo reči. Na osnovu datog osvrta mogu se uočiti osnovni elementi Sklerove teorije, ali čini se da nije u dovoljnoj meri apostrofirano ono što je čini revolucionarnom i što je razlikuje od drugih, u to vreme, dominantnih teorija o globalizaciji, a to je ideja o transnacionalnim praksama i TKK kao ključnom akteru globalizacije.

S druge strane, u ostalim udžbenicima se ne pominju ni autori ni pojmovi o kojima je ovde bilo reči. Zanimljivo je da se u indeksu pojmova koji prati Aleksanderov udžbenik pod odrednicama sa prefiksom „trans“ mogu naći pojmovi: transrodne osobe, transrodni pokret, transseksualci, transvestiti, transformacija braka, ali transnacionalna klasa ili transnacionalne korporacije se ne pojavljuju. Štaviše, kada govori o ekonomskim aspektima globalizacije, on koristi pojam multinacionalne korporacije što svedoči da izostanak naših autora, kao i koncepta transnacionalnosti nije slučajnost. Aleksander pojmu globalizacija, ukupno posmatrano, daje veoma malo pažnje, tek nepunu stranu, u istoimenom pododeljku u okviru priče o društvenim promenama. Za razliku od većine drugih udžbenika,

globalizaciji nije posvećeno posebno poglavlje, već se sporadično pominje na nekoliko mesta. Najbliže transnacionalnim aktivnostima u ovom udžbeniku su naznake o nastanku globalnog građanskog društva i globalnog upravljanja, odnosno globalnih političkih aktivnosti kao posledice „globalnih ekoloških promena, sve integrisanijom globalnom privredom i drugim globalnim trendovima“ (Aleksander, 2020:560).

Slično bi se moglo reći i za Aleksanderovo interesovanje za klase. Pitanje klase je svedeno na elementarni osvrt na Marksove i Veberove koncepte. Veći deo poglavlja, koje nosi naziv „Društvene klase i nejednakost“, posvećeno je pojmovima društvena pokretljivost, potklasa, elita, a o samim klasama i klasnim podelama u savremenom društvu nema mnogo reči.

Kada je reč o nejednakostima, posebno globalnim, akcenat je stavljen na nejednakosti između zemalja. Ukratko, koncepti klase i nejednakosti stavljeni su u kontekst kulturne konstrukcije identiteta i nisu vezani za ekonomsku strukturu društva. S tim u vezi, Aleksander predviđa: „Strukture nejednakosti će nesumnjivo postojati i u budućnosti, možda će čak nastaviti i da se šire, naročito na globalnom nivou između bogatih i siromašnih zemalja. Međutim, kao posledica globalizacije, masovnog širenja kulturnih proizvoda i sve veće raznovrsnosti životnih stilova potrošača, postoji verovatnoća da će stare klasne podele imati sve manji značaj kao osnov zajedničke kulturne i grupne solidarnosti“ (Aleksander, 2020:322).

Mada ne pominje Pakulskog, osnovne ideje vezane za ovu temu su bliske teoriji o takozvanoj „smrti klase“, pa otuda ne iznenađuje da pojam transnacionalna klasa nije mogao da nađe mesto u ovako koncipiranom udžbeniku.

U Tarnerovom udžbeniku *Sociologija pojmovima klasna stratifikacija i globalizacija* posvećeno je po jedno poglavlje, ali se ni u tom kontekstu ne spominju ni pojmovi, ni autori koji su u fokusu našeg interesovanja (Tarner, 2009).

Ipak, najinteresantnije je što ni u Gidensovom udžbeniku *Sociologija* nema govora ni o pojmu transnacionalna klasa, ni o autorima koji ga afirmišu. To je zanimljivo ne samo zbog toga što Gidens koristi pojam transnacionalna klasa na način koji je blizak Skleru i Robinsonu i što je među prvim najavio kraj epohe proučavanja međunarodnih odnosa i prelazak na proučavanje globalizacije (Gidens, 1991), već to, što bi se za njega moglo reći, da predstavlja jednog iz plejade takozvanih organskih intelektualaca koje obojica naših autora svrstavaju u jednu od frakcija TKK.

Uostalom, o Gidensovom stavu prema potrebi za globalnim upravljanjem najbolje svedoče njegove reči iz udžbenika *Sociologija*: „postojeće političke strukture i modeli postaju neprikladni za svet pun rizika ... mnogi smatraju da su potrebni novi oblici globalnog upravljanja koji će se baviti

globalnim pitanjima na globalan način... Već su preduzeti izvesni koraci u pravcu stvaranja globalne demokratske strukture (Gidens, 2006:80).

Upravo zbog ove bliskosti koncepta transnacionalnog upravljanja, koja se može uočiti kod Gidensa i Sklera, moglo se očekivati da će konceptu TKK biti posvećena bar elementarna pažnja. No, budući da je ona izostala, ostaje otvoreno pitanje da li je ignorisanje tog pojma plod nepri-
znavanja postojanje takve pojave ili svestan pokušaj da se njenim ignori-
sanjem ona prikrije, o čemu, kao što smo videli, piše i Skler, ukazujući na različite funkcije TKK.

Subverzivnost sociologije ne proizlazi toliko iz njene kritičke perspektive, odnosno kritike onoga što je vidljivo, nego iz sposobnosti da otkrije ono što postoji ispod golim okom vidljive pojavnosti. Čini se da postojanje TKK upravo predstavlja jedan od fenomena koji golim okom nije moguće sagledati ako se ne stavi u određeni teorijski kontekst. Sada ostaje da ispitamo da li taj teorijski kontekst uopšte zaslužuje pažnju.

4. Diskusija

Osnovno pitanje od koga smo pošli u ovom tekstu je zašto pojam transnacionalne kapitalističke klase i teorije u čijem je on središtu nisu stekli širu popularnost, odnosno nisu postali standardni deo sociološke udžbeničke literature.

Najopštiji razlozi o kojima se može diskutovati vezani su za probleme koji proizlaze iz samih teorija; zatim za probleme sa kojima se suočava sociologija kao disciplina; i, najzad, za probleme koji su povezani sa vannaučnim razlozima.

Teorije o kojima je ovde reč, u najkraćem, tvrde da se tokom poslednjih pola veka može pratiti nastanak i jačanje TKK. Ta, unutar sebe, na različite načine diferencirana klasa, usmerava glavne istorijske tokove rukovođena svojim interesom koji se ogleda, pre svega, u maksimizaciji profita. U tom smislu može se tvrditi da je reč o marksističkim teorijama. Marksistička teorija, na svom paradigmatiskom nivou tvrdi da se društvene strukture, uključujući klasnu i institucionalnu strukturu, menjaju od momenta kada postanu smetnja za razvoj proizvodnih snaga, pre svega tehnologije i organizacije proizvodnje i da tada klase, predvođene avangardom, ruše postojeće odnose. Drugim rečima, pojava TNK je odgovor na nemogućnost da se u datim institucionalnim okvirima – u kojima dominira nacionalna država, realizuje proces reprodukcije kapitalističkog sistema. Promene koje se dešavaju u sferi informaciono komunikativnih tehnologija otvaraju prostor za novi transnacionalni okvir u kome ključnog aktera predstavlja TKK.

Ako se sa ovog paradigmatškog spustimo na empirijski nivo, na kome teorija globalnog sistema i teorija globalnog kapitalizma funkcionišu, onda se možemo zapitati da li one zadovoljavaju kriterijume koji se od teorija očekuju. Vjekoslav Afrić smatra da su tri osnovna principa na kojima se empirijske teorije baziraju: univerzalnost, opovrgljivost i kauzalnost (op. Afrić, 1989: 130).

Prihvatajući Afrićeve stroge propozicije kratko ćemo se osvrnuti na uklopljenost ovih teorija u svaku od njih. Pre svega, univerzalnost, odnosno opštevažeća pravilnost ovih teorija proističe iz njihovog marksističkog paradigmatškog okvira. Važnije od toga je da obe izražavaju i počivaju na univerzalno važećoj tvrdnji da je obezbeđivanje profita osnovna matrica prema kojoj se vlada kapitalistička klasa.

Opovrgljivost, na sada već opštepoznat način, kako je taj princip definisao Karl Poper, podrazumeva da se vrednost teorije ne ogleda u dokazivanju njene „istinitosti“ već u pronalaženju argumenata i dokaza da ona ne važi. To, drugim rečima, znači da teorija mora da bude formulisana na takav način da je moguće da bude opovrgnuta. Upravo primer duvanske industrije o kome piše Skler predstavljao je argument na kome je bilo moguće ispitati sposobnost njegove teorije da izdrži kritiku kojom bi mogla biti opovrgnuta i odbačena. Zapravo, osim različitih kritičkih primedbi koje se tiču konzistentnosti – o kojima će u nastavku biti više reči, do sada nije ponuđen nijedan argument koji bi opovrgao ove teorije.

Što se kauzalnosti tiče, makar se pod njom podrazumevala i verovatnoća da će se nešto dogoditi ako se ispune određeni uslovi, mogli bismo se složiti sa Koenom da je „glavni nedostatak mnogih socioloških teorija ... da se one razvijaju tako da dobijajući na opštosti subjekta, ali gube na specifičnosti predikta“ (prema Afrić, 1989: 131). Ovo bi se u značajnoj meri moglo reći i za naše teorije, ali budući da u tom pogledu nisu usamljene, čini se da nedovoljna ispunjenost ovog kriterijuma nije razlog njihove nedovoljne prisutnosti u udžbeničkoj literaturi.

Kao što je rečeno, ovim teorijama se mogu uputiti različite primedbe. Robinson, na primer, smatra da je Sklerova teorija u značajnoj meri eklektička, kao i da u njoj nije jasno određeno mesto i uloga države (Robinson, 2000). Već smo ukazali na Haralambosovu evaluaciju u kojoj dominira primedba da Skler nije dovoljno pažnje posvetio finansijskoj frakciji TKK. Tome bismo mogli dodati da, mada bitne naznake postoje, ni kod jednog ni kod drugog nije u razvijenoj formi određen odnos prema kontraklasi. U tom smislu nije dovoljno razvijen ni odnos između nacionalne buržoazije i TKK. Ukratko, utisak je da autori, ističući originalnost novog koncepta, nisu dovoljno pažnje posvetili njegovom povezivanju sa postojećim fondom sociološkog znanja, a možda zapravo to nisu ni hteli.

Međutim, uprkos ovim i sličnim primedbama, nema sumnje da su obe teorije u metodološkom pogledu dovoljno razvijene pa to ne može biti razlog za njihovu nedovoljnu prisutnost u sociološkoj „mejnstrim“ literaturi.

Novost koju ove teorije donose i po čemu se suštinski razlikuju od većine socioloških teorija je to što insistiraju na pomeranju okvira analize sa nacionalnog na transnacionalni nivo. Zapravo, mada ovo nisu prve teorije koje ukazuju na značaj prekograničnog povezivanja kapitala i kapitalista, Robinson ističe da su ovo bile prve teorije koje su „raskinule s konvencionalnim marksističkim analizama klasa i nacionalnog kapitalizma kao i s pristupom svetskog sistema koji je uveo Imanuel Volderstin, a koje su kao polazište imale koncepciju kapitalizma organizovanog kroz nacionalne ekonomije i nacionalne kapitalističke klase koje međusobno deluju u međunarodnom sistemu država“ (Robinson, 2000).

Skler je jasno ukazao na razliku između takozvanih državo-centričnih i teorija globalizacije, ističući da „većina savremenih problema ne može biti adekvatno analizirana na nivou nacionalnih država, odnosno u okvirima pojedinačnih zemalja i njihovih međunarodnih odnosa, već ih je, umesto toga potrebno sagledati u okvirima globalnih procesa“ (Vuletić, 1999).

No, uprkos tome i dalje postoji snažna vezanost sociologije za nacionalne države. Skler, pozivajući se na Jarleja, smatra da su dva razloga ključna. Prvi se tiče, činjenice da se sociološke analize baziraju na podacima koji se prikupljaju na nivou država, a druga da postoje velike razlike između država po njihovom značaju.

Ukratko, nespремnost većine sociologa da u analizi društvenih problema pristupi iz globalne perspektive ima veze s jedne strane s inercijom, a s druge strane, s dostupnošću, odnosno „nacionalnim“ dizajnom većine podataka.

Međutim, tu je reč o „tehničkim“ problemima. Čini se da mnogo ozbiljniji problem predstavlja to što poslednjih tridesetak godina dolazi do pomeranja težišta istraživanja sa makro na mikro nivo (Antonić, 2012). Drugi važan činilac predstavlja gubitak interesovanja sociologa za klasnu analizu. Teorija o takozvanoj „smrti klasa“ dala je samo teorijsko obrazloženje za pomeranje ka postmodernim temama koje se tiču identiteta. Primera radi, ako se pogleda struktura Aleksanderovog udžbenika sociologije, u kome nema ni reči o transnacionalnim procesima, primetiće se dominacija tema koje se odnose na identitetska pitanja. Slično bi se moglo reći i za veoma uticajni Gidensov udžbenik. Na kraju treba imati u vidu i zabeležku Slobodana Antonića o postojanju dve predrasude u pogledu analize klasa. Mada se odnose na domaću sociologiju, pre bi se moglo reći da su deo opšteg trenda. „Prva je da je klasni pristup nešto što pripada

„prevaziđenom“ marksizmu, nešto što više priliči ideologiji nego nauci. Druga je da taj pristup težak i dosadan te da ima mnogo lakših i zanimljivijih tema kojima sociolog treba da se bavi“ (Antonić, 2022:8).

Sve u svemu, moglo bi se reći da su ove teorije predstavljale svojevrsnu naučnu revoluciju koja raskida sa normalnom – državocentričnom sociologijom, što mora ostaviti posledice po njihov tretman u udžbenicima čiji je osnovni zadatak da predstavljaju opšteprihvaćene pozicije i standardizuju postojeće znanje.

Na kraju, ako govorimo o vannaučnim razlozima za marginalizaciju koncepta TKK, onda bi okvir mogao biti upravo sam taj koncept. Naime, ukoliko su tačne pretpostavke ovih teorija o hegemoniji TKK i njenoj funkciji da zamagli tokove kapitalističkog razvoja, što se ostvaruje između ostalog i delovanjem organskih intelektualaca, onda zapravo ne bi trebalo da čudi izostavljanje ovog pojma iz socioloških udžbenika. Način na koji je pojam predstavljen nesumnjivo je subverzivan u odnosu na globalni kapitalistički sistem i TKK, a u Robinsonovim radovima on predstavlja i otvoreno zagovaranje političke borbe protiv TKK.

O tome svedoče implikacije ovih teorija koje na otvoren način iznosi Robinson u predgovoru za knjigu Pitera Filipsa – *Divovi: globalna elita vlasti*. Na jednom mestu Robinson kaže: „Jasno je da opstanak čovečanstva više nego ikada zavisi od radikalne reforme, ako ne i od potpunog obaranja sistema globalnog kapitalizma... Najhitnije pitanje našeg vremena je kako sprovesti svetsku preraspodelu bogatstva i moći vraćanjem resursa siromašnoj većini... (Robinson u Filips, 2021: 14). Ovaj svojevrsni poziv na klasnu borbu kao i teorijski okvir iz koga isходи direktno se kosi sa interesima „zapanjujuće male grupe koja ima kontrolu nad sudbinom čovečanstva“.

Sklerova teorijska pozicija je manje revolucionarna i to je verovatno razlog iz kojeg se prikaz njegove teorije češće može naći u udžbenicima uprkos tome što je Robinsonova pozicija teorijski konzistentnija. Mada dele mnoge zajedničke premise i zaključke, Robinson i Skler se ipak u izvesnoj meri razlikuju. Robinson više naglašava razlike između različitih frakcija TKK. Njega, pre svega, interesuje način na koji se formira transnacionalna politička struktura i otuda ga zanima nastanak TKD. Skler, pak, više ističe kulturnu dimenziju i način na koji TNK pokušava da ostvari kulturno-ideološku hegemoniju u sistemu. Dok Skler potrošačku kulturu vidi kao najvažniju ideološku matricu koja cementira globalni svetski sistem, Robinson potrošnju ne ističe u prvi plan itd. Ovde nema prostora za detaljniju analizu sličnosti i razlika između njihovih pozicija, ali ono što vredi zabeležiti je da obe teorije ostavljaju dovoljno širok prostor za dalje postuliranje i analizu kontraklase. Takođe, mada su radovi u kojima oba

autora analiziraju različita društvena pitanja, ostaje još mnogo prostora da se polje te analize proširi. Čini se da je teško razumeti aktuelne svetske događaje, ali i promene u svakodnevnom životu ako se zanemari transnacionalni kontekst i delovanje TKK.

Osvrt na osmi deo

Ovaj rad nema veći naučni značaj, osim što je imao za cilj da populariše, po mom mišljenju, jedan važan sociološki pojam. Već je objašnjeno da je rad nastao proširenjem zamišljenog predgovora tematskom bloku, pa je u tom smislu preoblikovan i njegov cilj.

Iz tog razloga danas bih imao malo toga da dodam ili oduzmem samom radu osim možda još jednog potpoglavlja o doprinosima drugih autora poput Kes van der Pijla, Stefana Gila, Džeri Harisa i drugih obrisati razvoju i analizi ovog pojma.

Postoji, međutim, jedno mnogo značajnije istraživačko polje koje me zaokuplja poslednjih desetak godina, a odnosi se na pokušaj da se objedine teorija svetskog sistema Imanuela Volerstina i koncept transnacionalne kapitalističke klase.

Ovom knjigom i ovim tekstom koji je zaokružuje, završava se višedecenijsko, uzgredno ali sistematsko bavljenje pitanjem odnosa sociologije i ideologije i otvara se novo istraživačko područje. Upravo ovaj tekst, proširen sa doprinosima autora koji u njemu nisu pomenuti, biće i prvo poglavlje buduće studije.

Izvori

- 1 VULETIĆ, Vladimir. Jugoslovenska sociologija i socijalizam (I deo). *Sociološki pregled*. 1995, 29, br. 1, str. 41–57. ISSN 0085–6320. [COBISS.SR-ID 45461762].
- 2 VULETIĆ, Vladimir. Jugoslovenska sociologija i socijalizam (II deo). *Sociološki pregled*. 1996, vol. 30, br. 3, str. 267–292. ISSN 0085–6320. [COBISS.SR-ID 56763660].
- 3 VULETIĆ, Vladimir, ВУЛЕТИЋ, Владимир. Sociologija i sociološko samorazumevanje – primer Jugoslavije 1945–1990. godine –. *Sociologija: časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*. 1996, god. 38, br. 3, str. 411–428. ISSN 0038–0318. [COBISS.SR-ID 62667788].
- 4 MIMICA, Aljoša, VULETIĆ, Vladimir. Gde se dede treći klasik?: analiza citiranosti Marksovih, Veberovih i Dirkemovih radova u časopisu Sociologija 1959–1996. *Sociologija: časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*. 1998, vol. 40, br. 1, str. 71–94. ISSN 0038–0318. [COBISS.SR-ID 88319244].
- 5 VULETIĆ, Vladimir, STANOJEVIĆ, Dragan, VUKELIĆ, Jelisaveta. 2011. Srpska tranzicija u sociološkom ogledalu. U: MIHAILOVIĆ, Srećko. *Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, 2011. Str. 327–342. ISBN 978–86–83767–31–1. [COBISS.SR-ID 521651095].
- 6 Vuletić Vladimir, Stanojević Dragan 2013. Sociološke teme prve decenije XXI veka – uporedna analiza Srbija i Hrvatska. *Sociologija* 2013, vol. 55, br. 1, str. 47–68.
- 7 Vuletić Vladimir, Vukeltić, Jelisaveta 2016. Odnos akademske sociologije u Srbiji prema civilnom društvu: analiza upotrebe pojma civilno društvu tri sociološka časopisa u Srbiji. *Sociološki pregled*, Vol L, No 3 str 277–298.
- 8 Vuletić, Vladimir 2021. Ideologija i društvene nejednakosti. 2021. *Glas, knjiga* 33, SANU, Odeljenje društvenih nauka CDXXXI.
- 9 Vuletić, Vladimir 2022. Transnacionalna kapitalistička klasa. *Sociološki pregled*. Vol. 56, br. 4, str. 1192–1228.

Literatura

- Abraham, J. H. (1973), *Origins and Growth of Sociology*, Penguin Books, Harmondsworth.
- Adam. F. (1987): „Med politizacijom znanosti in poznanstvenjenjem politike“. *Revija za sociologiju*. 3–4.
- Ajzenhamer, Vladimir 2020. Sekuritizacija (u vreme) pandemije: ilokucionna kofonija i viralni otpor vanrednim merama suzbijanja COVID-19 u Republici Srbiji. U Jeftić, Zoran i Kopanja, Mihajlo. 2020. Zarazne bolesti kao globalni bezbednosni izazov. *Pandemija kovid 19: stvarnost i posledice*. FB
- Aleksić, R.(1964): *Inteligencija u jugoslovenskom društvu*, *Sociologija*, Vol. 6 ((1–2).
- Alexander, Jeffrev C. (1982–1983), *Theoretical Logic in Sociology*, vol. 2–3, University of California Press, Berkelev and Los Angeles.
- Alexander, Jeffrey C. (1988), „The Centrality of the Classics“, in: A. Giddens and J. Tumer, eds., *Social Theory Today*, Polity Press, Cambridge, pp. 11–57.
- Allen, C. (1997). Who needs civil society?. *Review of African Political Economy*, 24: 329–337.
- American Sociological Review*, vol. 17, juni
- Antonić, Slobodan (1998): *Stranački i društveni rascepi u Srbiji*, *Sociologija*, Vol.40, br. 3.
- Antonić, Slobodan (2000): *Priroda poretka u Srbiji u poslednjim godinama Miloševićeve vlasti*, *Sociologija*, Vol.42, br. 4.
- Arandarenko, M. Krstić, G., Žarković-Rakić, J. 2017. *Dohodna nejednakost u Srbiji – od podataka do politike*. Beograd. Friedrich Ebert Stiftung
- Aron, Raymond (1967), *Les étapes de la pensée sociologique*, Gallimard, Paris
- Arzenšek, V.(1975): *Socijalna struktura i karakter konflikata*, *Sociologija*, 2
- Avramović, Z. (2004). *Obrazovanje za građansko društvo – ideološko sredstvo tranzicije*“. *Sociološki pregled XXXVIII* (1–2): 175–187.

- Babović, Marija, Cvejić, Slobodan (2002): Strategije opstanka domaćinstva u Srbiji, Sociologija, Vol.44, br. 2.
- Bagvati, Jagdiš. 2008. U odbranu globalizacije. Beograd. Službeni glasnik.
- Bakić, S (1980): „Čemu Sociologija“?, Sociološki pregled, 1.
- Bakić, S. (1974): „Sociologija u Srbiji 1964–1974“. Sociolpški pregled, 2–3.
- Bcrnik, I. (1982): Klasna i slojevita struktura jugoslovenskog društva i pluralizam samoupravnih interesa, Sociologija, 2–3.
- Berger P. i Luckmann, T. (1992) Socijalna konstrukcija zbilje – rasprava o sociologiji znanja, Naprijed, Zagreb.
- Berger, P., Kellner, H. (1991) Sociologija u novom ključu, Gradina, Niš.
- Bilandžić, D. (1985): Istorija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije – ghavni procesi 1918–1985, Školska knjiga, Zagreb
- Bilić, B. (2011). A Concept that is Everything and Nothing – Why Not To Study (Post)Yugoslav Anti-war and Pacifist Contention From a Civil Society Perspective. Sociologija LIII (3): 297–322.
- Bogićević-Milikić, Biljana, Janićijević, Nebojša (2009): Menadžment ljudskih resursa u privredama u tranziciji: dve refleksije zajedničkog porekla, Sociologija, Vol. 51, br. 2.
- Bolčić, S. (1982): Teze za razgovor sociologa o aktuelnim kriznim procesima u jugoslonenskom društvu i drušlnenim pretpostavkama uspešne političke stabiizacije, Sociologija, 2–3
- Bolčić, S. (1986a): Problemi uporedne analize i neke osobenosti novijeg razvoja jugoslovenskogdruštva, Sociologija, 3
- Bolčić, S.(1986): Sociološke refieksije o aktualnoj politici prevladavanja ekonomske krize u Jugoslaviji (teze), Sociologija, 1–2
- Bolčić, Silvano (1993a): Sociologija i „jugoslovenska svakodnevica“ početkom devedesetih, Sociološki pregled, Vol, 27, br. 1–4.
- Bolčić, Silvano (1993b): „Novi preduzetnici“ u Srbiji početkom devedesetih, Sociologija, Vol. 35., br.4.
- Bolčić, Silvano (1993c): Novi menadžeri u privatnim firmama u Srbiji početkom 90ih, Sociologija, Vol. 35, br. 2.
- Bottomore, Tom, and Nisbet, Robert (eds.) (1979), A History of Sociological Analysis, Heinemann, London
- Boudon, Raymond. 2003. Social science and the two relativisms. Irish Journal of Sociology. Vol. 12, No. 1. pp 5–23
- Božilović, Jelena i Petković, Jelena. 2020. Sociourbani aspekti pandemijske krize u Srbiji. SP, god. LIV (2020), br. 3
- Brdar, M. (1988): „Kritika kao neosholastika“, Sociološki pregled, 3
- Brdar, Milan (2004): Osnovne strategije tranzicije i njihova Logika: akteri, alternative I perspektive, Sociološki pregled, Vol. 38, br.3.
- Brdar, Milan (2006): Dinamika reformsko-demokratskih kapaciteta u strukturnim promenama subjekata tranzicije, Sociološki pregled, Vol. 40, br. 2.

- Broadus, R. N. (1967), „A citation study for sociology“, *American Sociologist*, vol. 2, juni
- Brodaus, R. N. (1952), „An analysis of literature cited in *American Sociological Review*“,
- Čaldarović, Ognjen. 2012. Čikaška škola urbane sociologije – utemeljenje profesionalne sociologije. Zagreb. Jasenski i Turk
- Callinicos, Alex. 2001. *Against the Third Way: An Anti-Capitalist Critique*. Polity Press
- Campbell, Tom (1981), *Seven Theories of Human Society*, Clarendon Press, Oxford
- Čikarić, Ljiljana (2003): Konstrukcija političkog identiteta u kontekstu globalizacije i tranzicije društva, *Sociološki pregled*, Vol.37, br 1/2.
- Čikić, Jovana i. Bilinović Rajačić Ana, Porodične prakse u doba pandemije i vanrednog stanja – ženska perspektiva. SP, god. LIV (2020), br. 3
- Cohen, J., & Arato, A. (1992). *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: Cambridge: University Press.
- Collins, Randall (1994), *Four Sociological Traditions*, Oxford University Press, New York
- Connell Raewyn, 2020. COVID-19/Sociology. *Journal of Sociology* Vol. 56. No. 4. (pp. 745–751) <https://doi.org/10.1177/1440783320943262>
- Connell, R. W. (1997), „Why Is Classical Theoru Classical?“, *American Sociological Review*, vol. 102, no. 6, pp. 1511–1557
- Čović, Ana. 2020. Pravo na privatnost i zaštita ličnih podataka u doba pandemije COVID-19. SP, god. LIV (2020), br. 3
- Čuković, M. (1962): Neki problemi razvoja i organizacije naučnoistraživačkog rada u oblasti
- Cvejetičanin, Danijel (2004): Uticaj modela privatizacije na društvo u tranziciji, *Sociološki pregled*, Vol. 38, br. 1–2.
- Cvejić, S. (2004). Civic Movement, Social Capital and Institutional Transformation in Post-socialist Serbia. *Sociologija* XLVI (3): 269–282.
- Davidović, M. (1985): Istraživanje društvene strukture u radovima domaćih sociologa. Pravci razvoja teorijsko metodološkog pristupa, *Sociološki pregled*, Vol 19. 1–2
- Davidović, Milena (1994): Žene u Istočnoj Evropi: od postkomunizma do rata, *Sociologija*, Vol. 36., br.2.
- Đenić, Aleksandar 2021. Društvene i ekonomske posledice neoliberalnog delovanja tokom pandemije Kovid-19. u Stanojević, I. (ur) *Političke posledice pandemije*. UPNS
- Despotović, Ljubiša, Stepanov Radivoj (2004): Tranzicioni procesi – teritorijalna organizacija vlasti i budući ustav Srbije, *Sociološki pregled*, Vol.38, br. 1–2.
- Diamond, L. (1994). Rethinking civil society: Towards democratic consolidation. *Journal of Democracy* 5: 4–17.
- Đilas, M.(1990): *Nova klasa*, Narodna knjiga, Beograd.

- Dimitrijević, Branislav. 2016. *Potrošeni socijalizam*. Beograd. Fabrika knjiga
- Diskusija (1966): Suština vlasti i karakter autoriteta u socijalizmu, *Gledišta*, Br. 6–7.
- Diskusija (1978): „Sociologija i socijalizam“, *Revija za sociologiju*, 3–4
- Diskusija (1971): Socijalizam i Libralizam, *Filozofija*, 1
- Draganović, Mile, Borjanić Bolić, Emina. 2020. Pandemija virusa KoVID 19 i njen uticaj na društvo. *Paradigma*. god. 3. br. 4
- Dragić, Velimir (1989), „Bibliografija Sociologije“, *Sociologija*, vol. XXXI, br. 1, str. 5–199
- Drašković, D.(1964): Savetovanje i godišnja skupština udruženja sociofoga, *Sociologija*, Vol. 6 (3– 4).
- Đukić, Nemanja. 2021. Pandemija Kovid19 između medicine i politike. u Stanojević, I. (ur) *Političke posledice pandemije*. UPNS
- Đuretić, J. (1962): Birokratizam u uslovima radničkog samoupravljanja, *Gledišta*, Br. 6–7.
- Đurić, M (1968): „Obnova sociologije u duhu utopije“. *Gledišta*, 3
- Đurić, M. (1963): „Funkcionalizam i savremena sociologija – odgovor na jednu kritiku“. *Gledišta*, 7
- Džunić, M. (2010). Alternativni pristupi proučavanju odnosa između socijalnog kapitala i institucija demokratskog sistema. *Teme XXXIV (1)*: 317–330.
- Eckberg, D. L, Hill, L. 1988. Koncept paradigme i sociologija: kritički prikaz, *Revija za sociologiju*, Vol. 19, No, 3
- Feher, F. Heler, A., Markuš, Đ. (1986): *Diktatura nad potrebama*, Rad, Beograd.
- Feher, F. Heler, A., Mitrkuš, Đ. (1986): *Diktatura nad potrebama*, Rad, Beograd
- Forsyth, T. (ed.) (2005). *Encyclopedia of International Development*. London and New York: Routledge.
- Fukujama, Francis (1992): *Kraj istorije i poslednji čovek*, Podgorica, CID.
- Gadai, Pradeepika. 2020. Behavioural insights and COVID-19 pandemic in India. *SP*, god. LIV (2020), br. 3
- Giddens, Anthony (1971), *Capitalism and Modern Social Theory*, Cambridge University Press, Cambridge
- Gidens, E. 2009. *Evropa u globalnom dobu*, Beograd. Clio
- Gidens, Antoni. 2005. *Sociologija*. Beograd. Ekonomski fakultet.
- Glenn, J. K. (2001). *Framing Democracy – Civil Society and Civic Movements in Eastern Europe*. Stanford: Stanford University Press.
- Golubović, N. (2008). Izvori društvenog kapitala. *Sociologija*, Vol. L, No 1, str. 17–34.
- Golubović, Z. (1986a): O potrebi društvenih promena i otporima, *Sociološki pregleđ*, 1–2
- Golubović, Z. (1962): „Savremena sociologija (prikaz knjige M. Popovića)“. *Gledišta*, 1
- Golubović, Z. (1981): Ideja socijalizma u tuamčenju staljinističke ideologije, *Sociologija*, 1–2

- Golubović, Z. (1982): Staljinizam i socijalizam, Filozofske studije, Beograd
- Golubović, Z. (1982a): Kriza jugoslovenskog društva: priroda krize i njeni koreni, Sociologija, 2–3
- Golubović, Z. (1986): Reinstitucionalizacija etatizma u jugoslovenskom društvu – uzroci i posledice, Sociologija br. 3
- Golubović, Z. (1987a): Novije teorijske paradigmeza uporedno istraživanje aktuelno postojećeg socijalizma, u zborniku: Teorija i praksa realnogsocijalizma, Filip Višnjić, Beograd
- Golubović, Z. (1987): Mogućnosti za reforme u socijalističkim društvima, Sociologija, 4
- Golubović, Zagorka (1993): Od dijagnoze do objašnjenja „jugoslovenskog slučaja“, Sociološki pregled, Vol, 27, broj 1–4.
- Golubović, Zagorka (1994): Socio-anthropological analysis of the legacy of „real socialism“ in the post-communist societies – with a view on the former Yugoslavia“, Sociologija, Vol. 36., br.4.
- Golubović, Zagorka (1995): Social Change in 1990's and Social Character (the Case of Yugoslavia), Sociologija, Vol. 37., br.4.
- Golubović, Zagorka (2000): Srbija danas kao zatvoreno i osiromašeno društvo – i gde je izlaz? Sociološki pregled, Vol. 34, br. 3–4.
- Golubović i dr. (1977): Analiza studija o strukturi jugoslovenskog društva, u Klasa i slojevi, Biblioteka Čovjek i sistem, Zagreb
- Goričar, J. (1965): O nekim zanemarenim podmcjima naše teorijske sociologije, Sociologija, Vol. 7 (4).
- Goričar, J. (1965): Teze o birokratiji kao posebnom sloju u savremenom društvu, Sociološki pregled, Br. 1
- Goričar, J. (1965): Radničko samoupravljanje kao društvena institucija, Sociologija, Vol. 7 (1).
- Gouldner, A (1980): Za sociologiju, Globus, Zagreb
- Gredelj, S. (1988) Društvo, javnost i sociologija, Sociološki pregled, Vol. 22 (3).
- Gredelj, S. (1995). O (ne)mogućnosti uspostavljanja civilnog društva u Srbiji. U: D.Janić (prir.), Srbija između prošlosti i budućnosti, Beograd: Radnička štampa, str. 395–416.
- Grupa autora (2002): Srbija krajem milenijuma, ISI, Beograd
- Grupa autora (2008) Rizično društvo, ISI, Beograd
- Gryter, Berlin, New York.
- Haralambos, M., Holborn, M. 2002. Sociologija – teme i perspektive. Zagreb. Golden Marketing
- Hodžić, A. (1987): „Inteligencija u socijalizmu“, Revija za sociologiju, 3–4
- Hodžić, Alija (1990): Modernizacija bez moderne, Sociologija, Vol 32, br. 4.
- Ignjatović, S. (2008). Fukujamino shvatanje socijalnog kapitala. Sociologija L (1): 35–53.
- Iliadžestević, V. (1972): Neke kontroverze o biću radničke klase u socijalizmu, Sociologija, 3

- Ilić, M. (1960): Neki rezultati i iskustva ankete po studijskom projektu: Socijalna struktura i pokretljivost radničke klase Jugoslavije“, Sociologija, Vol. 2 (2).
- Ilić, M. (1960): Savremena sociologija i socijalistika svrnost, Sociologija, Vol. 2 (1).
- Ilić, M., Gluščević, M (1959): Savetovanje sociologa u Institutu društvenih nauka, Sociologija, Vol.1 (1).
- Ilić, M.;Bosnić, S.; Drašković, D. (1963): Socijalna struktura i pokretljivost radničke klase Jugoslavije, tom I, IDN, Beograd.
- Ilić, V. (1999). Marxismusstreit: rekapitulacija, Sociologija 41(4): 499–530.
- Ilić, Vladimir (1998): Oblici kritike socijalizma, Zrenjanin, Gradska narodna biblioteka.
- Ilić, Vladimir i Đurić Milorad. 2020. Pandemija korona virus: izazovi i odgovori: uvodnik. Paradigma. god. 3. br. 4
- Imširović, J. (1991): Od staljinizma do samoupravnog socijalizma, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd
- Izabrana dela Zorana Đinđića / 4, Politika i društvo, Narodna biblioteka Srbije i Fondacija Dr Zoran Đinđić, Beograd, 2013, str. 55–60; odabrao i pripremio: Ištvan Kaić, dostupno na <http://www.e-novine.com/kultura/kultura-tema/94823-Socijalizam-graansko-drutvo.html> pristupljeno maja 2016. godine
- Jakšić, Božidar (1990): Put Jugoslavije: od titoističkog a šovinističkom totalitarizmu, Sociologija, Vol 32, br. 4.
- Janičijević, M. (1966): Sociologija izmedju nauke i ideologije, Sociologija, Vol. 8 (4).
- Janković, Stefan. 2020. Social after pandemic distortion: towards thinking in planetary terms. SP, god. LIV (2020), br. 3
- Jeftić, Zoran i Kopanja, Mihajlo. 2020. Zarazne bolesti kao globalni bezbednosni izazov – Pandemija kovid 19: stvarnost i posledice. Beograd. Fakultet bezbednosti.
- Jerovšek, J. (1964): Kriterijumi klasnosti u razvijenim društvima, Sociologija, Vol. 6 (1–2).
- Jevtović, Zoran i Bajić, Predrag. 2020. Slika o koronavirusu u dnevnoj štampi Srbije. SP, god. LIV (2020), br. 3
- Josifidis, Kosta (2004): Politički i ekonomski faktori zakasnele tranzicije u Srbiji, Sociološki pregled, Vol. 38, br. 1–2.
- Jović, Dejan. 2020. Pandemijska kriza i njeni izazovi za studije bezbednosti. SP, god. LIV (2020), br. 3
- Kačavenda, Marica (2004): Kako zaposleni razumevaju proces privatizacije u Srbiji: regionalna specifičnost, Sociološki pregled, Vol. 38, br. 1–2.
- Kalanj, Rade. 2010. Ideologija, utopija, moć. Zagreb. Jasenski i Turk
- Kaldor, M. (2003). Global Civil Society, An Answer to War, Cambridge: Polity.
- Kaluđerović, Goran. 2021. Pandemija, laži i moć bez politike u Srbiji. u Stanojević, I. (ur) Političke posledice pandemije. UPNS
- Katunarić, V. (1983): „Utopijska decentralizacija i sociologija“. Naše teme, 4
- Keane, J (2003). Global Civil Society?. Cambridge: Cambridge: University Press.

- Keane, J. (1988). *Civil society and the State: New European Perspectives*. London: Verso.
- Kešić. B. (1989): Sociologija i historijski materijalizam – Prijepor jednog vremena, 1–2
- Kleut Jelena i Šinković Norbert. 2020. „Da li je moguće da su ljudi tako neodgovorni?": Uokviravanje pandemije COVID-19 u srpskim tabloidima. *Sociologija*, god. 62, br 4
- Kocka, J. (2004). Civil society from a historical perspective. *European Review*, 12, 1, 65–79.
- Koković, Dragan, Žolt, Lazar (2004): Društvena tranzicija i promene u sistemu vrednosti: primer Vojvodine, *Sociološki pregled*, Vol. 38, br. 1–2.
- Kolosi, T., Szelenyi, I. (1993) Social Change and Research on Social Structure in Hungary, in
- Kolosi, T., Szelenyi, I. (1993): Social Change and Research on Social Structure in Hungary, in
- Komšić, Jovan (2004): Konsolidacija demokratije i (ili) neumorno institucionalno eksperimentisanje, *Sociološki pregled*, Vol. 38 br. 1–2.
- Korać, V. (1958): Problem oslobađanja ličnosti u savremenim filozofskim i sociološkim
- Korać, V. (1961): „Sociologija i naša društvena stvarnost“, *Gledišta*, 2
- Kosanović, I. (1958): *Istorijski materijalizam*, Beograd.
- Kostić, D. (1960): Godišnja skupština Sociološkog društva Srbije, *Sociologija*, Vol. 2 (2).
- Kovačević, Đuro (1990): Jugoslavija – iz krize ka građaninu i pluralizmu, *Sociologija*, Vol 32, br. 4.
- Krištofić, Branimir (2002): Tranzicija i modernizacija, *Sociologija*, Vol.44, br. 2.
- Kuljić, T. (1985): O socijalističkoj partijskoj birokratiji, *Sociološki pregled*, 3–4
- Kuljić, T. (1981): Evolucija shvatanja o klasnoj strukturi socijalističkog društva u glavnim političkim dokumentima SKI od 1945–1975 g., u Popović, M., ur., *Politika raspodele i ideologija*, ISIFF, Beograd
- Kun, Tomas. 1974. *Struktura naučnih revolucija*. Beograd. Nolit
- Kuvačić, I. (1966): „O perspektivama razvoja naše sociologije“. *Sociologija*, 1–2
- Kuvačić, I. (1969): Pokretačka snaga i ljudska cijena tehničkog progressa, *Sociologija*, Vol. 11 (3).
- Kuvačić, I. (1978): „O humanističkoj perspektivi sociologije – teze za diskusiju“. *Revija za sociologiju*, 3–4
- Kwasniewicz, W. (1993) Between Universal and Native: The Case of Polish Sociology, in Kwasniewicz, W. (1993): Between Universal and Native: The Case of Polish Sociology, in Nedelmann, B., Sztompka, P. ed., *Sociology in Europe – In Search of Identity*, Walter de Gruyter, Berlin –
- Lane, D. (1970): Critical Theories of Soviet Society, in *Politics and Society in USSR*, Windelfeld and Nicolson

- Lane, D. (1970): *Critical Theories of Soviet Society*, in *Politics and Society in USSR*, Windelfeld and Nicolson, London.
- Lantz, H. (1974): „Neka zapažanja o stanju sociologije u Jugoslaviji“, *Sociološki pregled*, 1
- Lazić, M. (1988) *Granice reformi u socijalizmu*, Ievija za sociologiju, 1–2
- Lazić, M. (1985): O opštim uzrocima društvenih kriza u realnom socijalizmu, *Revija za sociologiju*, 1–2
- Lazić, M. (1987): *Ususret zatvorenom društvu*, Naprijed, Zagreb
- Lazić, M. (1994) *Sistem i slom*, Filip Višnjić, Beograd
- Lazić, M. (2011) *Čekajući kapitalizam*, Službeni glasnik, Beograd
- Lazić, M. (pr.) (1994): *Razaranje društva*, Filip Višnjić, Beograd
- Lazić, M. (pr.) (2000) *Račji hod*, Filip Višnjić
- Lazić, Mladen (1990): Kako razbiti politički monopol, *Sociologija*, Vol 32, br. 4.
- Lazić, Mladen (1991): Raspad socijalizma i delatnost kolektivno vlasničke klase, *Sociološki pregled*, Vol. 25, br. 1–4.
- Lazić, Mladen (1993): Sociologija između iluzija i stvarnosti, *Sociološki pregled*, Vol, 27, br. 1–4.
- Lazić, Mladen (1994): Društveni činioci raspada Jugoslavije, *Sociološki pregled*, Vol.28, br.2,
- Lazić, Mladen (2005): *Promene i otpori*, Beograd, Filip Višnjić.
- Lazić, Mladen, Cvejić, Slobodan (2006): Promene regrutacijskih obrazaca ekonomske i političke elite u Srbiji, *Sociologija*, Vol.48, br. 2.
- Lazić, Mladen. 2011. Postsocijalistička transformacija i restratifikacija. *Politička misao*. Vol 48. Br 3. str. 123–144
- Levine, Donald N. (1995), *Visions of the Sociological Tradition*, University of Chicago Press, Chicago
- Lošonc, Alpar (2007): Postoji li mogućnost instaliranja socijalnog kapitalizma u post-socijalističkoj tranziciji, *Sociologija*, Vol.49, br. 2.
- Lukić, R (1961): Odnos između marksističke i buržoaske sociologije, *Sociologija*, Vol. 3 (2).
- Lukić, R (1961): Uticaj radničkog samoupravljanja na klasni sastav jugoslovenskog društva,
- Lukić, R (1962): Beleške sociologa o pojmu čoveka, *Sociologija*, Vol. 4 (3–4).
- Lukić, R (1964): Beleške o birokratiji i tehnokratiji, *Sociologija*, Vol. 6.
- Lukić, R (1966): Društvene klase i naše savremeno društvo, *Sociologija*, Vol. 8 (1–2).
- Lukić, R (1971): Društveno raslojavanje kao uzrok društvenih sukoba u Jugoslaviji, *Sociologija*, 3
- Lydall, H. (1986): *Yugoslav Socialism, Theory and Practice*, Clarendon Press, Oxford
- Lukić, R. (1958): Pojedinaac i društvo s gledišta društvene svojine, *Jugoslovenski časopis za filozofiju i sociologiju*. 1959) Društveni uslovi razvoja sociologije u Jugoslaviji, *Sociologija*, Vol. 1 (2–3).

- Lukić, R. (1967): Problem humanizacije društvenih odnosa i socijalizam, *Sociologija*, 3–4
- Lukić, R. (1981): „O zadacima naše sociologije“, *Sociologija*, 3–4
- Lukić, R. (1959): „Društveni uslovi razvoja sociologije u Jugoslaviji“, *Sociologija*, 2–3
- Malešević, Krstan (1998): Sociologija i protivrečja demokratske tranzicije, *Sociološki pregled*, Vol.32, br. 3–4.
- Manhajm, K. (1978): *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd.
- Marinković, Dušan i Major, Sara. 2020. COVID-19 i genealogije biopolitike: pandemijska istorija sadašnjosti. *Sociologija*, god. 62, br 4
- Marković Savić, Olivera 2020. Kriza i organizacijska kontrola: pandemija COVID-19 bolesti i moć nadziranja. SP, god. LIV (2020), br. 3
- Marković, J. (1982): Dogmatizam i društvena kriza, *Sociologija*, 2–3
- Marković, M. (1965): „O mestu i ulozi društvenih nauka u našem društvu“, *Praxis*. 2
- Marković, M. (1965): Uslovi i mogućnosti usmeravanja društvenog razvitka u socijalizmu, *Gledišta*, Br. 6–7.
- Matthewmn, Steve & Huppatz, Kate. 2020. A sociology of Covid –19. *Journal of Sociology*. Vol. 56. No. 4 (pp. 675–683)
- Mihailović, Srećko (2002): Promena sastava stranačkih pristalica, *Sociologija*, Vol.44, br. 1.
- Mikecin, V. (1963): „Što je sa sociologijom“, *Naše teme*, 3
- Miladinović, Slobodan (2000): Doprinos vladajućih elita raspadu Jugoslavije, *Sociologija*, Vol.42, br. 4.
- Milanović, Branko, 2012, *Bogataši i siromasi: kratka i neobična istorija globalne nejednakosti*, Službeni glasnik, Beograd
- Milić V. (1986) *Sociologija saznanja*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Milić, V. (1960): Jedan pojmovno-hipotetički okvir za proučavanje društvene strukture,
- Milić, Vladimir (2000): Društvo na raskršću: aktuelni trenutak Srbije, *Sociološki pregled*, Vol.34, br. 3/4.
- Milić, Vojin (1989), *Prilozi istoriji sociologije*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Milić, Vojin (1996), *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije*, Filozofski fakultet, Novi Sad
- Milivojević, Zdenka (1990), „Analiza časopisa ‘Sociologija’ (1957–1988)“, u: Marija Bogdanović (ured.), *Sociologija u Jugoslaviji. Institucionalni razvoj, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta*, Beograd, str. 183–195
- Milojević Tatjana i Manić Ljiljana. 2020. Korona virus u simboličkom ključu: tumačenje, značenja i poruke. *Paradigma*. god. 3. br. 4
- Mimica, A. (1991) *Radikalska sociologija*. Gradina, Niš.
- Mimica, A., Vuletić, V. (1998): Gde se dede treći klasik? Analiza citiranosti Marksovih, Veberovih i Dirkemovih radova u časopisu *Sociologija* 1959–1996. *Sociologija*, vol. 40, br. 1, str. 71–94.

- Mimica, Aljoša (1987), „Nekoliko napomena o recepciji Durkheimove sociologije u Jugoslaviji“, u: Emile Durkheim i suvremena sociologija, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, str. 17–28
- Mirović, Dejan. 2020. Kršenja univerzalnih ljudskih prava i progon SPC u Crnoj Gori u vreme epidemije COVID-19. SP, god. LIV (2020), br. 3
- Mitrović, Veselin 2020. Dupli efekti pandemije (korone). SP, god. LIV (2020), br. 3
- Mladenović, Ivica. 2014. Karakter strukturnog prilagođavanja u jednoj nacionalnoj državi – slučaj Srbije, Politička misao, vol 51, br 2
- Mlinar, Z. (1966): Integrativna ili (i) dezintegrativna uloga društvene diferencijacije, Sociologija, Vol. 8 (1–2).
- Mrkšić, D. (1987) Srednji slojevi u Jugoslaviji, IIC SSOS, Beograd.
- Mrkšić, Danilo (1990): Preferiranje društvenih sistema, Sociološki pregled, Vol. 24, br. 1–4.
- Mrkšić, Danilo. Restrifikacija i promene materijalnog standarda. U Lazić, M. pr. Račji hod. Beograd. Filip Višnjic
- Mugano, Gift. 2020. The Economy Nexus of the COVID-19 Pandemic. SP, god. LIV (2020), br. 3
- Nakarada, Radmila (1990): Akteri krize – kriza aktera, Sociologija, Vol 32, br. 4.
- Nedelmann, 13., Sztompka, P., ed., Sociology in Europe – In Search of Identity, Walter de Gruyter, Berlin – New York
- Nemanjić, Miloš (1995): Intellectual Elite in Serbia in the Late Nineties, Sociologija, Vol. 37., br.4.
- Nisbet, Robert. 2007. Sociološka tradicija. Zagreb. Golden marketing
- Novaković, Nada (2001): Karakteristike radnog zakonodavstva u „post-socijalističkoj“ Jugoslaviji, Sociološki pregled, Vol.35, br. 1/2.
- Novosel. P. (1964): „O angažovanosti sociologije“, Naše teme, 4
- Obaeko, Ishmael, et al. 2020. COVID-19 Lock-down Socio-economic Challenges Faced by Households in Rural Areas: A Perspective from Vhembe District, South Africa. SP, god. LIV (2020), br. 3
- Obrenović Z (1990): Istočna Evropa, Jugoslavija i izbori u Srbiji, Sociološki pregled, Vol. 24, 1–4.
- Olumuyiwa, Ayokunle et al. 2020. The COVID-19 Pandemic and Everyday Life: The Relations of Lockdown, Social Distancing, Face Masking, Discreet Salutation and Hand Hygiene in Nigeria. SP, god. LIV (2020), br. 3
- Ostry, D. Jonathan, Berg, Andrew Berg, and Tsangarides. G. Charalambos, 2014. Redistribution, Inequality, and Growth. IMF
- Palmberger, Monika (2008): Važnost nostalgije: Nostalgija za Jugoslavijom kao moguća vizija bolje budućnosti, Sociologija, Vol.50, br. 4.
- Patnam, R. (2008). Kuglati sam – slom i obnova američke zajednice. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Paunović, Ž. (1995). Asocijativni oblici civilnog društva u Srbiji. U: D.Janić (prir.), Srbija između prošlosti i budućnosti, Beograd: Radnička štampa, str. 417–430.

- Paunović, Ž. (2006). *Nevladine organizacije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Pavlović Vinogradac, Valentina 2020. Trust in health system during COVID-19 and student value system in Southeast Europe. SP, god. LIV (2020), br. 3
- Pavlović, Dušan (2006): Socijalna cena tranzicije, Sociološki pregled, Vol.40, br.2.
- Pavlović, Nina i Petrović Jasmina. 2020. Poverenje i subjektivna dobrobit u Srbiji za vreme pandemije: rezultati istraživanja. SP, god. LIV (2020), br. 3
- Pavlović, Vukašin. (2006). *Civilno društvo i demokratija*. Beograd: Službeni glasnik.
- Pavlović, Zoran, Todosijević, Bojan, and Stanojević, Dragan 2021. Support for the measures in fighting the Covid-19 pandemic: the Role of political ideology. Psihologija. Vol 54. NO. 2
- Pečujlić, M. (1964): „Socijalni koreni nekih idejnih strujanja i naša naučna misao“, Gledišta, 12
- Pečujlić, M. (1966): Teorijski okvir za proučavanje klasnih promena u socijalizmu, Sociologija, Vol. 8 (1–2).
- Pečujlić, Miroslav (1993): Sociološka teorija i analiza Jugoslavije, Sociološki pregled, Vol, 27, broj 1–4.
- Pejanović, O. (1964): Smisao i perspektive socijalizma, Sociologija, Vol. 6 (3–4).
- Perić Dilginski, Tijana 2020. Koronavirus u (bio)političkom imaginarijumu. Sociološki pregled, god. LIV (2020), br. 3
- Pesić-Golubović, Z. (1960): Problemi savremene tehničke civilizacije, Sociologija, Vol. 2 (3–4).
- Pešić, Jelena. 2020. COVID-19, mobilnost i samoizolazija. Iskustva građana Srbije tokom krize izazvane korona virusom. Sociologija, god. 62, br 4
- Pešić, V. (1987). Civilno društvo i pacifikacija unutrašnjih odnosa. Theoria XXX (3–4): 101–112.
- Petak, A. pr. (1974): „Materijali o marksističkom obrazovanju i nastavi sociologije na Zagrebačkom sveučilištu“, Revija za sociologiju, 2–3
- Petrović, J., Marković-Savić, O. 2018. O društvenim nejednakostima na stranama Sociološkog pregleda u periodu samoupravno socijalizma. Sociološki pregled. Vol. 52. br. 1. str 181–215
- Petrović, M. (2012). Pretpostavke novog modela upravljanja okruženjem. Sociologija vol LIV (1): 87–104.
- Piketi. Toma. 2015. Kapital u XXI veku. Novi Sad. Akademska knjiga
- Piplović. F. (1982): „Quo vadis sociologija?“, Sociološki pregled, 1–2
- Polovina, Nada, Žegarac, Maja (2005): Razvod braka u kontekstu društvene tranzicije, Sociološki pregled, Vol. 39, br. 4.
- Popović, M (1966): Jedan teorijsko-hipotetički okvir za proučavanje stratifikacije strukture socijalističkog društva, Sociologija, Vol. 8 (1–2).
- Popović, M. (1962): Problemi strukture socijalističkog društva, Sociološki pregled.
- Popović, Milan (1990): Jugoslavija u svetsko sistemskoj perspektivi, Sociologija, Vol 32, br. 4.
- Popović. M. (1961): „U čemu je stvarni smisao Marksove sheme o društvenoj bazi i nadgradnji“. Sociološki pregled. 1

- Popović. M. (1981): „Revolucionarna i konzervativna sociologija“, Sociologija, 3–4
- Pribićević, Ognjen (1994): Slabosti srpske opozicije, Sociološki pregled, Vol. 28, br. 3.
- Prokopijević, Miroslav (1996): Zašto je propao komunizam, Sociološki pregled, Vol. 30, br. 1.
- Radivojević, Radoš (1994): Socijalizam kao neproduktivan sistem, Sociološki pregled, Vol. 28, br. 2.
- Radosavljević, Duško. 2021. Pandemija, autiritarnost i kako joj se odupreti? Demokratska nastaojanja. u Stanojević, I. (ur) Političke posledice pandemije. UPNS
- Radovanović, M (1976): „Formiranje i razvoj sociologije i profesije sociologa u savremenom jugoslovenskom društvu“ Sociologija, 1–2
- Radovanović, M. (1972): „Savremena jugoslovenska sociologija“. Sociologija, 3
- Rakić, Ivana. 2020. Da li postoje problemi u pogledu zaštite konkurencije povezani sa lažnim vestima tokom COVID-19? SP, god. LIV (2020), br. 3
- Ristić, Dušan et al. 2020. COVID-19 i svakodnevni život: kontekstualizacija pandemije. Sociologija, god. 62, br 4
- Ranković, M. (1988): „Sociološka opšta teorija u domaćim univerzitetskim udžbenicima“, Sociološki pregled, 3
- Ranković, Miodrag (1994): Raspad socijalističkih društvenih sistema u Evropi, Sociološki pregled, Vol. 28, br.2.
- Ranković. M. Marjanović. M. (1975): „Nastava sociologije na univerzitetima u Beogradu, Nišu i Novom Sadu“, Sociološki pregled, 2–3
- Rašković, V. (1961): Oblici participacije neposrednih proizvođača u upravljanju proizvodnjom i promena klasnih odnosa, Sociologija, Vol. 3 (1).
- Rozić, Ivo. 2020. Radni odnosi u doba pandemije: mogu li fleksibilni oblici rada biti adekvatan odgovor na izazove vanrednih odkolonosti. Radno i socijalno pravo. God. 24. Br 2 (83–101)
- Rus. V. (1981): „Jugoslovenska sociologija između politizacije i socijalizacije“, Sociologija, 3–4
- Bernik I. (1986): Razvoj socijalističkih društava u različitim teorijskim perspektivama, Sociologija, 4
- Sauti Christian, 2020. Behavioural Actions of Shop-Floor Employees towards Occupational Health and Safety Measures during the COVID-19 Pandemic Restrictions. A case of the Agriculture Industry in Zimbabwe. SP, god. LIV (2020), br. 3
- Sekelj, Laslo (1995): Yugoslavia: Change without Transformation, Sociologija, Vol. 37., br.4.
- Sekulić. D. (1979): „Nekoliko teza o,teorijskoj i,empirijskoj Sociologiji“, Revija za sociologiju, 1–2
- Sinadinovski, J. (1959): Prvi pokušaji empirijskih istraživanja problematike radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji, Sociologija, Vol. 1 (1).
- Sklair, Leslie. 2020. Anthropocene in the Mass Media: The Big Picture, in Sklair, L. The Anthropocene in Global Media – Neutralizing the risk. Routledge

- Slavujević, Zoran (1997): Kriza poverenja u institucije sistema, Sociologija, Vol.39, br. 2.
- Šljukić, Srđan (2004): Društvena struktura u bivšim socijalističkim zemljama: tranzicija ili transformacija, Sociološki pregled, Vol.38, br. 1/2.
- Šljukić, Srđan (2006): Poljoprivreda i promene u društvenoj strukturi: slučaj Srbije, Sociologija, Vol.48, br. 2.
- Social Science Citation Index (1992–1996), Institute for Scientific Information, Philadelphia
- Sörensen, Jens Stilhoff. 2020. Terror in Utopia: Crisis (mis-) management during the COVID-19 pandemic in Sweden. SP, god. LIV, br. 3
- Sowell, Thomas. 2012. Trickle-Down Theory and „Tax Cuts for the Rich“. Hoover Institution Press. (pp 1–15)
- Spasić, Ivana. 1998. Interpretativna sociologija. Beograd. Zavod za udžbenike.
- Stanković Pejnović, V. (2011). Ka evropskom građanstvu, Teme XXXV (4): 1271–1288.
- Stanković, J. (1965): Sociološko izučavanje samoupravljanja, Sociologija, Vol. 7 (1).
- Stanojčić, I. (1960): Prilog odredjivanju predmeta opšta sociologija, Sociologija, Vol. 2 (1).
- Stanojević, Dragan, Vuletić, Vladimir. 2013. Globalizacija i društvene klase. Treći program, br. 158, str. 179–198.
- Stanojević, Ivan. (Ur) 2021. Političke posledice pandemije. Beograd. UPNS
- Stepanović, Saša. 2020. Uticaj pandemije koronavirusa na obrazovanje. Paradigma. god. 3. br. 4
- Štiglic, Džozef. 2015. Velika podela. Novi Sad. Akademska knjiga
- Stinchcombe, Arthur L. (1982), „Should Sociologist Forget Their Mothers and Fathers?“, American Sociologist, XVII, no. 1, pp. 2–11.
- Stojanović, Božo (2002): Tranzicioni proces: podsticanje slobodnog preduzetništva, Sociološki pregled, Vol. 37, br.3–4.
- Stojanović, S. (1963): „Klasnost i progres filozofije“, Gledišta, 5–6
- Stojišin, Snežana (2004): Društvo u tranziciji i promene u kretanju stanovništva – primer Vojvodine, Sociološki pregled, Vol.38, br. 1–2.
- Supek, R. (1959): Jugoslovenska sociologija i Program SKJ, Sociologija, Vol. 1 (2–3).
- Supek, R. (1960): Direktori u sistemu radničkog samoupravljanja, Sociologija, Vol. 2 (1).
- Supek, R. (1963): „Što ometa razvoj naše sociologije“, Naše teme, 10
- Supek, R. (1964): „Imamo li sociologiju i gde je ona“. Praxis, 2
- Supek, R. (1964): Teorija otudjenja i sociologija, Sociologija, Vol. 6 (1–2).
- Supek, R. (1989): „Položaj jugoslovenske sociologije – uvod“, Revija za sociologiju, 1–2
- Šušnjić Đ. (1982) Cvetovi i tla, Mladost, Beograd.
- Šušnjić, Đ. (1963): Predmet sociologije – specifično sociološko gledište, Sociologija, Vol. 3 (3–4).

- Šušnjić, Đ. (1963): Radničko samoupravljanje – problemi, razvitak i ocena, Sociologija, Vol. 5 (1–2).
- Šušnjić, Đ.,prir. (1961): Izvodi iz diskusije na bledskom savetovanju Jugoslovenskog udruženja
- Šušnjić, Đ. (1967): „Mit o vrednosno neutralnoj sociologiji“, Gledišta, 4
- Šuvaković, Uroš, 2020. O metodološkom problemu nekritičkog preuzimanja pojmova na primeru upotrebe pojma „socijalna distanca“ tokom pandemije COVID-19. SP, god. LIV (2020), br. 3
- Šuvar, S. (1963):„Još o sociologiji“,Naše teme, 4
- Suvin, Darko, 2014. Samo jednom se ljubi – radiografija SFR Jugoslavije. Beograd. Roza Luksemburg štiftung.
- Tadić, Lj. (1979): „O položaju sociologije“, Revija za sociologiju
- Tanić, Ž (1961): Neke tendencije u dosadašnjem radu radničkih saveta, Sociologija, Vol. 3 (2).
- Tanko, Z. (1960): Značenje pojma produktivne snage, Sociologija, Vol. 2 (3–4).
- Teokarević, Jovan (1990): Napuštanje socijalizma: Jugoslavija i Istočna Evropa, Sociologija, Vol 32, br. 4.
- Todorović, A. (1965):Društvena svest radnika i klasna identifikacija, Sociologija, Vol. 7 (3).
- Todorović, M. (1986): Političko biće društvene krize, Scientia Yugoslavica, Beograd.
- Tomanović, Smiljka, Ignjatović, Suzana (2006): Stavovi prema tranziciji u odraslost među mladima u Srbiji, Sociologija, Vol.48, br. 1.
- Tripković, Gordana (2004): Porodica u tranziciji, Sociološki pregled, Vol.38, br. 1/2.
- Tripković, Milan (1995): Yugoslav Society in the Late Nineties – Between Tradition and Innovation, Sociologija, Vol. 36., br.4.
- Tripković, Milan (2001): Srbija i tranzicija: u vrtlogu interesa političko-ekonomske oligarhije, Sociološki pregled, Vol.35 br. 3–4.
- Trninić Duško et al. 2021. Socio-political changes in mode of living of and social relationships between citizens of the Republic of Srpska during COVID-19 pandemic. u Stanojevović, I. (ur) Političke posledice pandemije. UPNS
- Tsekeris Charalambos & Zeri Persefoni. 2020. The coronavirus crisis as a world-historic event in the digital era. SP, god. LIV (2020), br. 3
- Turza, K. (1996): Čemu još sociologija, Gutembergova galaksija, Beograd
- Urdarević, Bojan. 2020. Neka otvorena pitanja u pogledu rada kod kuće za vreme pandemije virusa Kovid-19 u Republici Srbiji. Radno i socijalno pravo. God. 24. Br 2 (27–40)
- Uskoković, Đ. (1973): Sociologija i društvene nejednakosti, ISI FF, Beograd.
- Vasović, Mirjana (2003): Tranzicija, demokratizacija i „subjektivno blagostanje“, Sociološki pregled, Vol. 37, br. 1–2.
- Vejnović, Duško (2004): Teorija tranzicije i društvena kriza, Sociološki pregled, Vol.40, br. 1–2.
- Vestad, Od Arne (2007) Globalni hladni rat, Beograd, Arhipelag.

- Vidaković, Z. (1966): Prilog teorijskom pristupu izučavanja odnosa između po-dele rada i klasne
- Vračar, S. (1957): Dosadašnji rad Jugoslovenskog sociološkog društva, Jugoslo-venski časopis za
- Vrcan, S. (2006). Prijepori o civilnom društvu. Teme XXX (1): 35–57.
- Vrcan, Srdjan. 1975. Sociolog pred problemom društvene nejednakosti i jednako-sti. <https://core.ac.uk/download/pdf/33294916.pdf>
- Vujošević, M, Petovar, K. (2006). Javni interes i strategije aktera u urbanističkom i prostornom planiranju. Sociologija XLVIII (4): 357–382.
- Vujović, Sreten (1998): Društvo, država i univerzitet u krizi, Sociologija, Vol. 40, br. 4.
- Vukelić, J. (2009). Neposredno učešće građana u donošenju odluka na lokalnom nivou vlasti u Srbiji. Sociologija LI (3): 291–312.
- Vuković, Slobodan (1996): Socijalistička vlast i privatizacija, Sociološki pregled, Vol. 30, br.2.
- Vuksanović, Mirjana. 2020. COVID-19, kognitivna disonanca i teorije zavere. SP, god. LIV (2020), br. 3
- Vuletić, V. (1994): „Sociologija i socijalizam“, Sociološki pregled, 4
- Vuletić, V. (1995). Jugoslovenska sociologija i socijalizam (I deo). Sociološki pre-gled, 29(1):41–57.
- Vuletić, Vladimir (1994): Sociologija i ideologija, Sociološki pregled, Vol 28,
- Vuletić, Vladimir (2008): Između nacionalne prošlosti i evropske budućnosti, Be-ograd, Službeni glasnik.
- Vuletić, Vladimir, 2019. Globalni neokonzervativni zaokret. Sociološki pregled. 2019, god. 53, br. 2, str. 403–421.
- Vuletić, Vladimir, Stanojević, Dragan, Vukelić, Jelisaveta. 2011. Srpska tranzicija u sociološkom ogledalu. U: Mihailović, Srećko. Dometi tranzicije od socijaliz-ma ka kapitalizmu. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung,. Str. 327–342.
- Vuletić, Vladimir. Jugoslovenska sociologija i socijalizam (I deo). Sociološki pre-gled. 1995., 29, br. 1, str. 41–57
- Ward, Paul. 2020. A sociology of the Covid-19 pandemic: A commentary and rese-arch agenda for sociologists. Journal of Sociology Vol. 56. No. 4. (pp. 726–735)
- Will, Chaterine. 2020. And breathe...? The sociology of health and illness in CO-VID-19 time, Sociology of Health & Illness, Vol. 42. No 5 (pp 967/971)
- Zbornik radova (1963): Humanizam i socijalizam, knjiga I, Naprijed, Zagreb.
- Žikić, Bojan, 2020. Nova društvena i kulturna normalnost i kovid-19 u Srbiji od februara do maja 2020. Etnoantropološki problemi. god. 15, br 4 str 949–978
- Živković, M. (1975): „Sociologija i planiranje“, Sociologija, 2–3
- Županov, J. (1987): „Modeli komunikacija između znanosti i politike“, Naše teme, 8–9
- Županov, Josip. 1970. Egalitarizam i industrijalizam. Sociologija, Vol. Br. 1
- Županov. J. (1985): „Sociologija na raskršću“, Revija za sociologiju, 1–2
- Županov. J. Šporer, Ž. (1984): „Profesija sociolog“, Revija za sociologiju. 1–2

- Afrić, V. 1989. Struktura soicolske teorije. Zagreb. Naprijed.
- Antonić, S. 2022. Dosadana sociologija. Beograd. ISI
- Ricer, Dž. 2012. Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni. Beograd. Službeni glasnik
- Filips, P. 2021. Divovi – globalna elita vlasti. Beograd. Klio
- Tarner, Dž. 2009. Sociologija. Novi Sad. Mediteran
- Haralambos, M. 2002. Sociologija – teme i perspektive. Zagreb. Golden marketing
- Aleksander, Dž. et.al. 2021. Savremeni uvod u sociologiju. Beograd. EF
- Vuletić, V. (pr.) 2003. Globalizacija – mit ili stvarnost. Beograd. Zavod za udžbenike
- Vuletić, V. Stanojević, D. 2013. Globalizacija i društvene klase. Treći program radio Beograda, br 158
- Gidens, 2006. Sociologija. Beograd. EF
- Embong. A.R. 2000. Globalization and transnational class relations: some problems of conceptualization. Third World Quarterly, Vol 21, No 6, pp 989–1000, 2000
- Sklair, L. (2002). Globalization: Capitalism and its Alternatives. New York: Oxford University Press.
- Robinson. J. Hariss. J. 2000. Toward a Global Ruling Class? Globalization and the Transnational Capitalist Class. Science and society. 64 (1)
- Robinson 2017: Debate on the New Global Capitalism: Transnational Capitalist Class, Transnational State Apparatuses, and Global Crisis
- Robinson 2012 Global Capitalism Theory and the Emergence of Transnational Elites <https://robinson.faculty.soc.ucsb.edu/Assets/pdf/emergencetnelite.pdf>
- Robinson and Sprague (2018) Transnational capitalist class <https://robinson.faculty.soc.ucsb.edu/Assets/pdf/TheTransnationalCapitalistClass.pdf>

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316(497.11)"19/20"(081)

321.74(497.1)(081)

141.7:316.75(081)

ВУЛЕТИЋ, Владимир, 1965–

Sociologija i ideologija – prilozi za istoriju sociologije u
Srbiji : [naučna monografija] / Vladimir Vuletić. – 1. izd. - Beograd
: Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja : Dosije
studio, 2025 (Beograd : Službeni glasnik). – 230 str. : graf. prikazi,
tabele ; 24 cm

Tiraž 100. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. –
Bibliografija: str. 215–230.

ISBN 978-86-6427-394-7

а) Социологија -- Србија -- 20в–21в

б) Идеологија

в) Социјализам -- Југославија

COBISS.SR-ID 182809609

LOGIJA
SOCIO
LOGIJA
I IDEO
LOGIJA
SOCIO

ISBN-978-86-6427-394-7

Vladimir Vuletić

**SOCIOLOGIJA
I IDEOLOGIJA**

– prilozi za istoriju sociologije u Srbiji

